20 - 14 - 3

Groningsche Volksalmanak

1892.

Het oude Raedt- en Wynhuys te Groningen.

(Van de Westzijde gezien.)

Erven B. van der Kamp. — Groningen.
1891.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0296 3541

MENGELWERK.

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK.

De St Maartens Kerk te Groningen

in het begin der XIII eeuw

A

B

T3727

1091/12
A/105

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK

VOOR HET SCHRIKKELJAAR

1892.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS, TAAL- EN LETTERKUNDE

DER PROVINCIE GRONINGEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. A. FEITH,

COMMIES-CHARTERMEESTER BIJ HET OUD-ARCHIEF IN GRONINGEN,

EN

Mr. J. E. HEERES,

COMMIES BIJ HET RIJKS-ARCHIEF TE 'S GRAVENHAGE.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

GRONINGEN, ERVEN B. VAN DER KAMP.
1891.

Gedrukt bij Erven B. van der Kamp, Groningen.

Een enkel woord vooraf.

Zoo is dan ons Jaarboekje zijn derden jaargang ingetreden en misschien meer nog dan bij het verschijnen zijner voorgangers is thans een woordje van de Redactie op zijn plaats. Was toch in 1889 *wat ons op het hart lag reeds gezegd in den „Prospectus", was in* 1890 *vooral een woord van dank ter neer te schrijven onze plicht en onze behoefte, nu in* 1891 *moet naast een woord van dank een nieuw beroep ons uit de pen op onze lezers, die liefde koesteren voor de geschiedenis van het gewest hunner geboorte of hunner inwoning. Voor velen toch is de driejarige inteekeningstermijn verstreken en het is wellicht noodig, hen opnieuw er op te wijzen, dat zonder hunne verdere medewerking deze uitgave niet — althans niet op dezen kostbaren voet — kan worden voortgezet. De Redactie doet dit beroep met geruste conscientie, omdat zij overtuigd is het hare te hebben gedaan, om de beloften, in den „Prospectus" vervat, na te komen. Dat ook*

de uitgever niet is achtergebleven, behoeft bij het verschijnen van dit keurige boekdeel niet meer gezegd te worden.

Een woord van erkentelijkheid aan onze vele medewerkers, die zoo geheel belangeloos tijd en moeite voor den Volksalmanak hebben over gehad. Mogen enkele reeds bekende namen onder hen ditmaal *ontbreken, nieuwe mannen hebben hunne plaatsen ingenomen. Bijdragen van de heeren Mr. H. O. Feith te Groningen, Dr. C. Hofstede de Groot te 's Gravenhage, Dr. S. D. van Veen te Groningen en van den in dezen jaargang niet vertegenwoordigden redacteur moesten wegens plaatsgebrek tot later blijven liggen.*

Ter inlichting diene nog, dat het opstel des heeren Peters in een volgend jaar wordt vervolgd. Vandaar de eenigszins breede opzet dezer bijdrage.

De Redactie.

Januari.	Februari.	Maart.
1 Vrijdag.	1 Maandag.	1 Dinsdag.
2 Zaterdag.	2 Dinsdag.	2 Woensdag.
	3 Woensdag.	3 Donderdag.
3 ZONDAG. 1.	4 Donderdag.	4 Vrijdag.
4 Maandag.	5 Vrijdag. E. K.	5 Zaterdag. E. K.
5 Dinsdag.	6 Zaterdag.	
6 Woensdag.		6 ZONDAG. 10.
7 Donderdag. E. K.	7 ZONDAG. 6.	7 Maandag.
8 Vrijdag.	8 Maandag.	8 Dinsdag.
9 Zaterdag.	9 Dinsdag.	9 Woensdag.
	10 Woensdag.	10 Donderdag.
10 ZONDAG. 2.	11 Donderdag.	11 Vrijdag.
11 Maandag.	12 Vrijdag. V. M.	12 Zaterdag.
12 Dinsdag.	13 Zaterdag.	
13 Woensdag.		13 ZONDAG. 11. V. M.
14 Donderdag. V. M.	14 ZONDAG. 7.	14 Maandag.
15 Vrijdag.	15 Maandag.	15 Dinsdag.
16 Zaterdag.	16 Dinsdag.	16 Woensdag.
	17 Woensdag.	17 Donderdag.
17 ZONDAG. 3.	18 Donderdag.	18 Vrijdag.
18 Maandag.	19 Vrijdag.	19 Zaterdag.
19 Dinsdag.	20 Zaterdag.	
20 Woensdag.		20 ZONDAG. 12.
21 Donderdag.	21 ZONDAG. 8. L. K.	21 Maandag. L. K.
22 Vrijdag. L. K.	22 Maandag.	22 Dinsdag.
23 Zaterdag.	23 Dinsdag.	23 Woensdag.
	24 Woensdag.	24 Donderdag.
24 ZONDAG. 4.	25 Donderdag.	25 Vrijdag.
25 Maandag.	26 Vrijdag.	26 Zaterdag.
26 Dinsdag.	27 Zaterdag.	
27 Woensdag.		27 ZONDAG. 13.
28 Donderdag.	28 ZONDAG. 9. N. M.	28 Maandag. N. M.
29 Vrijdag. N. M.	29 Maandag.	29 Dinsdag.
30 Zaterdag.		30 Woensdag.
		31 Donderdag.
31 ZONDAG. 5.		

April.	Mei.	Juni.
1 Vrijdag.	1 Zondag. 18.	1 Woensdag.
2 Zaterdag.	2 Maandag.	2 Donderdag. E. K.
	3 Dinsdag. E. K.	3 Vrijdag.
3 Zondag. 14.	4 Woensdag.	4 Zaterdag.
4 Maandag. E. K.	5 Donderdag.	
5 Dinsdag.	6 Vrijdag.	5 Zondag. 23.
6 Woensdag.	7 Zaterdag.	6 Maandag.
7 Donderdag.		7 Dinsdag.
8 Vrijdag.	8 Zondag. 19.	8 Woensdag.
Prinses Sophia verjaart.	9 Maandag.	9 Donderdag.
9 Zaterdag.	10 Dinsdag.	10 Vrijdag. V. M.
	11 Woensdag. V. M.	11 Zaterdag.
10 Zondag. 15.	12 Donderdag.	
11 Maandag.	13 Vrijdag.	12 Zondag. 24.
12 Dinsdag. V. M.	14 Zaterdag.	13 Maandag.
13 Woensdag.		14 Dinsdag.
14 Donderdag.	15 Zondag. 20.	15 Woensdag.
15 Vrijdag.	16 Maandag.	16 Donderdag.
16 Zaterdag.	17 Dinsdag.	17 Vrijdag. L. K.
	18 Woensdag.	18 Zaterdag.
17 Zondag. 16.	19 Donderdag. L. K.	
18 Maandag.	20 Vrijdag.	19 Zondag. 25.
19 Dinsdag.	21 Zaterdag.	20 Maandag.
20 Woensdag. L. K.		21 Dinsdag.
21 Donderdag.	22 Zondag. 21.	22 Woensdag.
22 Vrijdag.	23 Maandag.	23 Donderdag.
23 Zaterdag.	24 Dinsdag.	24 Vrijdag. N. M.
	25 Woensdag.	25 Zaterdag.
24 Zondag. 17.	26 Donderdag. N. M.	
25 Maandag.	27 Vrijdag.	26 Zondag. 26.
26 Dinsdag. N. M.	28 Zaterdag.	27 Maandag.
27 Woensdag.		28 Dinsdag.
28 Donderdag.	29 Zondag. 22.	29 Woensdag.
29 Vrijdag.	30 Maandag.	30 Donderdag.
30 Zaterdag.	31 Dinsdag.	

Juli.	Augustus.	September.
1 Vrijdag.	1 Maandag.	1 Donderdag.
2 Zaterdag. E. K.	2 Dinsdag.	2 Vrijdag.
	H. M. de Koningin-Weduwe Regentes verj.	3 Zaterdag.
3 Zondag. 27.	3 Woensdag.	4 Zondag. 36.
4 Maandag.	4 Donderdag.	5 Maandag.
5 Dinsdag.	5 Vrijdag.	6 Dinsdag. V. M.
Prinses Marie verjaart.	6 Zaterdag.	7 Woensdag.
6 Woensdag.	7 Zondag. 32.	8 Donderdag.
7 Donderdag.	8 Maandag. V. M.	9 Vrijdag.
8 Vrijdag.	9 Dinsdag.	10 Zaterdag.
9 Zaterdag.	10 Woensdag.	11 Zondag. 37.
10 Zondag. 28. V. M.	11 Donderdag.	12 Maandag.
11 Maandag.	12 Vrijdag.	13 Dinsdag. L. K.
12 Dinsdag.	13 Zaterdag.	14 Woensdag.
13 Woensdag.	14 Zondag. 33.	15 Donderdag.
14 Donderdag.	15 Maandag. L. K.	16 Vrijdag.
15 Vrijdag.	16 Dinsdag.	17 Zaterdag.
16 Zaterdag.	17 Woensdag.	18 Zondag. 38.
17 Zondag. 29. L. K.	18 Donderdag.	19 Maandag.
18 Maandag.	19 Vrijdag.	20 Dinsdag.
19 Dinsdag.	20 Zaterdag.	21 Woensdag. N. M.
20 Woensdag.	21 Zondag. 34.	22 Donderdag.
21 Donderdag.	22 Maandag. N. M.	23 Vrijdag.
22 Vrijdag.	23 Dinsdag.	24 Zaterdag.
23 Zaterdag. N. M.	24 Woensdag.	25 Zondag. 39.
24 Zondag. 30.	25 Donderdag.	26 Maandag.
25 Maandag.	26 Vrijdag.	27 Dinsdag.
26 Dinsdag.	27 Zaterdag.	28 Woensdag.
27 Woensdag.	28 Zondag. 35.	29 Donderdag. E. K.
28 Donderdag.	29 Maandag.	30 Vrijdag.
29 Vrijdag.	30 Dinsdag. E. K.	
30 Zaterdag.	31 Woensdag.	
31 Zondag. 31. E. K.	H. M. de Koningin verjaart.	

October.	November.	December.
1 Zaterdag.	1 Dinsdag.	1 Donderdag.
	2 Woensdag.	2 Vrijdag.
2 Zondag. 40.	3 Donderdag.	3 Zaterdag.
3 Maandag.	4 Vrijdag. V. M.	
4 Dinsdag.	5 Zaterdag.	4 Zondag. 49. V. M.
5 Woensdag.		5 Maandag.
6 Donderdag. V. M.	6 Zondag. 45.	6 Dinsdag.
7 Vrijdag.	7 Maandag.	7 Woensdag.
8 Zaterdag.	8 Dinsdag.	8 Donderdag.
	9 Woensdag.	9 Vrijdag.
9 Zondag. 41.	10 Donderdag.	10 Zaterdag.
10 Maandag.	11 Vrijdag. L. K.	
11 Dinsdag.	12 Zaterdag.	11 Zondag. 50. L. K.
12 Woensdag. L. K.		12 Maandag.
13 Donderdag.	13 Zondag. 46.	13 Dinsdag.
14 Vrijdag.	14 Maandag.	14 Woensdag.
15 Zaterdag.	15 Dinsdag.	15 Donderdag.
	16 Woensdag.	16 Vrijdag.
16 Zondag. 42.	17 Donderdag.	17 Zaterdag.
17 Maandag.	18 Vrijdag.	
18 Dinsdag.	19 Zaterdag. N. M.	18 Zondag. 51.
19 Woensdag.		19 Maandag. N. M.
20 Donderdag. N. M.	20 Zondag. 47.	20 Dinsdag.
21 Vrijdag.	21 Maandag.	21 Woensdag.
22 Zaterdag.	22 Dinsdag.	22 Donderdag.
	23 Woensdag.	23 Vrijdag.
23 Zondag. 43.	24 Donderdag.	24 Zaterdag.
24 Maandag.	25 Vrijdag.	
25 Dinsdag.	26 Zaterdag.	25 Zondag. 52.
26 Woensdag.		26 Maandag. E. K.
27 Donderdag.	27 Zondag. 48. E. K.	27 Dinsdag.
28 Vrijdag. E. K.	28 Maandag.	28 Woensdag.
29 Zaterdag.	29 Dinsdag.	29 Donderdag.
	30 Woensdag.	30 Vrijdag.
30 Zondag. 44.		31 Zaterdag.
31 Maandag.		

KORTE KRONIEK

van

provincie en stad Groningen.

1 November 1890—1 November 1891.

12 November. De Prov. Staten besluiten tot oprichting van het waterschap Wiede en Tusschendiepen.

14 November. H. M. de Koningin benoemd tot regentes tijdens de ziekte des Konings.

23 November. † Z. M. Willem III, koning der Nederlanden.

24 November. De vorst valt in.

25 November. Overstrooming van het waterschap Zuidwending tengevolge van doorbraak van den dijk.

27 November. † Jhr. E. de Wendt Alberda van Ekenstein, lid van Gedep. Staten.

28 November. De scheepvaart gestremd.

p.m. 15 December. Felle vorst, het ijsvermaak allerwege in vollen gang, prachtig ijs.

27 December. † Mr. A. Lijphart, pres. der rechtbank te Winschoten, oud-lid der Prov. Staten.

30 December. Mr. E. J. J. B. Cremers, sinds jaren lid der Tweede Kamer voor Zuidhorn, wordt lid der Eerste Kamer.

30 December. 29 graden Fahrenheit vorst.

31 December. † H. E. Oving, bestuurder van vele nuttige inrichtingen te Groningen.

1891.

17 Januari. Universiteits-hardrijderij op schaatsen te Groningen tusschen Nederlandsche studenten.

19 Januari. Internationale hardrijderij op schaatsen op de Paterswolder plassen.

20 Januari. Mr. A. J. de Sitter benoemd tot lid van Gedep. Staten der prov. Groningen.

23 Januari. De dooi valt in.

5 Februari. De scheepvaart, na bijna 10 weken te zijn gestremd, in enkele kanalen in deze provincie heropend.

9 Februari. † J. Oortwijn, lid van Gedep. Staten der prov. Groningen.

12 Februari. Tot afgevaardigde ter Tweede Kamer in het kiesdistrict Zuidhorn verkozen de heer G. Zijlma te Westpolder.

23 Februari. † B. Kuitert Cz., dichter en graveur te Groningen.

5 Maart. Eerst nu, na veertien weken stremming, de vaart allerwege heropend.

31 Maart. † W. J. Hofman, lid van Gedep. Staten der prov. Groningen.

5 April. † M. Sichterman, gemeente-ontvanger te Groningen.

7 April. De heer L. H. Dijkhuis benoemd tot lid van Gedep. Staten.

12 April. Ds. S. Sijpkens te Delfzijl 40 jaren predikant bij de Chr. Geref. gemeente.

21 April. † J. Worp, toonkunstenaar. Mr. B. van Roijen 25 jaren verbonden aan het curatorium der universiteit te Groningen. Oprichting der Nieuwe Kiesvereeniging te Groningen.

21 April.	De orde van advocaten te Groningen brengt hulde aan den oud-hoogleeraar Mr. G. Diephuis, ter gelegenheid van de voltooiing van zijn groot werk over het Burgerlijk Wetboek.
1 Mei.	Opening der nieuwe biljart- en conversatiezalen van de Harmonie te Groningen.
5 Mei.	Onthulling van het monument voor Hendrik de Cock, eerste predikant en stichter der Christel. Gereform. gemeente te Groningen.
20 Mei.	De groote zaal der Harmonie uitgewijd.
25 Mei.	De heer J. Sijpkens benoemd tot lid van Gedep. Staten der prov. Groningen.
29—31 Mei.	Tentoonstelling van pluimgedierte van wege de vereeniging »Avicultura", in het Beursgebouw te Groningen.
31 Mei.	Diamantenfeest van het muziekgezelschap Euterpe te Ezinge op het landgoed Allersma.
1 Juni.	Er vormt zich te Groningen een comité tot ondersteuning, voeding en kleeding der uit Rusland verdreven en door Groningen trekkende joden.
11 Juni.	A. Hichentlich, oud-strijder van Waterloo, wordt 100 jaar. De nog oudere Betje Cohen komt hem gelukwenschen.
12 Juni.	† Ds. Th. F. Uilkens, tuinbouwkundige te Wehe.
26 Juni.	Hevig onweder en geweldige regenslagen vernietigen in 't noordoosten der prov. Groningen op sommige plaatsen de veldgewassen.
11 en 12 Juli.	Feestelijke herdenking van het 25-jarig bestaan der Rijks Hoogere Burger-school te Veendam.
14 Juli.	De Prov. Staten besluiten tot oprichting der waterschappen de Oeverpolder, de Bouwerderpolder en Selfhelp.
20 Juli.	Het kinderziekenhuis, geschenk van den heer W. A. Scholten, in een nieuw daartoe ingericht gebouw in de St. Jansstraat te Groningen, geopend.
15 Augustus.	De fabriek de Nijverheid te Stadskanaal verbrand.
17—22 Augustus.	Tentoonstelling van nijverheid en landbouw te Veendam.
28 Augustus.	Herdenking van de opheffing van het beleg van Groningen. Kermis, harddraverij, vuurwerk.
12 September.	De Raad der gemeente Groningen verwerpt een verzoek van eenige ingezetenen tot opheffing der bordeelen.
14 September.	Mr. W. A. Reiger aanvaardt het hoogleeraarschap in de rechtswetenschap met eene redevoering, getiteld: »De economie en de feiten".
15 September.	Overdracht van het rectoraat aan prof. B. Sijmons. Prof. J. C. Kapteyn houdt eene redevoering over de beteekenis der nieuwe methode, speciaal van de photographie, voor de kennis der hoogere deelen van den hemel. Serenade.
21 September.	De oud-scheepskapitein en oud-strijder Boomgaard te Groningen wordt 103 jaar.
6 October.	Inwijding der nieuwe groote concertzaal van de Harmonie te Groningen.
14 October.	Opening van het »Tehuis voor militairen en burgerjongelingen" te Groningen.
26 October.	Door den Voorzitter van het Gasthuis en Ondersteuningsfonds der Remonstrantsch gereformeerde gemeente te Groningen wordt een gedenksteen geplaatst in het in aanbouw zijnde gasthuis voor die gemeente aan den Noorderbinnensingel.

INLICHTINGEN

omtrent enkele openbare inrichtingen te Groningen, welke den beoefenaar of liefhebber van geschiedenis, oudheid-, taal en letterkunde van de stad en prov. Groningen van dienst kunnen zijn.

Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen.

Bibliothecaris: J. W. G. van Haarst.
Amanuensis: W. J. Gordon.
Custos: H. J. Kars.
1e *Bediende:* B. Ulot.
2e » A. Nienhuis.

De Bibliotheek is gevestigd in het gebouw in de Zwanestraat en is het geheele jaar door geopend, uitgezonderd des Zondags en op de burgerlijke en academische feestdagen, van 1—4 's namiddags, doch gedurende de groote en kleine vacantiën dagelijks des namiddags van 1—3 uur.

Rijks- of Oud-Archief in Groningen.

Archivaris: Mr. H. O. Feith.
Commies-Chartermeester: Mr. J. A. Feith.
Bode: P. Mekkes.

Het Archief berust in het gebouw achter het Provinciehuis, ingang in de Snor naast het Telegraafkantoor, en is uitgezonderd Vrijdags, Zaterdags, Zon- en feestdagen voor het publiek geopend elken dag van 's morgens 10—3 uur.

Inlichtingen omtrent het gebruik worden door den Archivaris verstrekt.

Bibliotheek van het genootschap »*Pro Excolendo Jure Patrio*" te Groningen.

Bibliothecaris: Mr. J. A. Feith.

Deze Bibliotheek bevat handschriften en boeken voornl. betrekking hebbende op rechtswetenschap (bovenal oud-vaderlandsch recht, beklemrecht enz.) oudheidkunde en taalkunde en is geplaatst in de achterzaal van de Bibliotheek der rijksuniversiteit en op de dagen en uren als deze geopend. Men vervoege zich bij het personeel der bibliotheek van de rijksuniversiteit.

Bibliotheek van het Statistisch bureau van de provinciale griffie te Groningen.

Commies, chef der afdeeling *Statistiek enz.:* Mr. A. W. Wichers Hoeth.

Deze Bibliotheek bevat werken, voornl. betrekking hebbende op de statistiek van Nederland en andere landen, en op de geschiedenis van de provincie Groningen.

Het bureau is geopend elken werkdag van 9—4 uur.

Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen.

Dit Museum, waarin het thans opgeheven Provinciaal Kabinet van Oudheden is overgebracht, is *voorloopig* geplaatst in de Zuidersingelstraat te Groningen, S no. 234, en wordt pl.m. 1 Januari 1892 voor het publiek opengesteld. De uren van openstelling zullen nader worden bekend gemaakt.

De commissie van administratie van genoemd museum bestaat uit de H.H.:

Jhr. Mr. J. Æ. A. van Panhuijs, *Commissaris des Konings in de provincie Groningen, Beschermheer.*

Jhr. G. Alberda van Menkema.
Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein.
Prof. Dr. P. J. Blok, *Penningm.*
W. Bos.
Mr. J. N. A. Bucaille, *Voorz.*
W. F. A. Elsen.
Mr. H. O. Feith.
Mr. J. A. Feith, *Secretaris.*
Mr. E. van Loon.
G. Mesdag Kz.
Prof. Dr. P. C. Plugge.
W. J. Roelfsema Hz.
J. P. L. Soutendijk.
H. J. Stratingh.
Jhr. Mr. O. Q. van Swinderen.
Jhr. A. A. J. M. Verheijen.

Concierge: J. de Boois.

MENGELWERK.

De grenzen van Groningen.

Onze provincie heeft op de kaart een zonderlingen vorm. Zuidoostwaarts uitloopend in een scherpgepunten driehoek; zuidwestwaarts tusschen Drente en Friesland met een breede strook indringend; noordoostelijk aan den Dollart, noordwestelijk aan de Lauwers een uitgebeten hap vertoonend; noordelijk door halfland of halfwater omgeven; met de hoofdstad bijna op de grens en toch het middelpunt van de geheele provincie — wèl toont ons gewest reeds in zijn uitwendige gedaante, dat het eene onregelmatige ontwikkeling moet gehad hebben.

Het is mijn plan voor ditmaal eens te laten zien, hoe de grenzen van Groningen zijn ontstaan, hoe onze provincie naar het uiterlijke geworden is, zooals zij is.[1])

Ieder weet, dat de provincie Groningen oorspronkelijk bestaan heeft uit twee deelen, die men in de

(1) De bronnen voor deze studie vindt men vooral in het Rijks-archief te Groningen (Vgl. Register, Alphab. Ged., i. v. Grensscheiding); verder bij Westerhoff, Acker Stratingh e. a.

dagen der Republiek „Stad en Lande" noemde, vóór dien tijd „Stad" en „Ommelanden." Nog vroeger heette de stad Groningen, die met hare onmiddellijke omgeving, met Selwerd in het N. en het Goorecht in het Z.O. tot het landschap Drente behoorde, eenvoudig . . . zooals zij nog heet; de Ommelanden waren verdeeld in verschillende gouwen: Hugmerchi of Hummerke, Humsterland, in het Westen, vervolgens Hunsingoo en Fivelgoo. Deze drie gouwen — waarbij als onderdeelen van Fivelgoo in lateren tijd nog Oldambt en misschien ook het oostelijker gelegen Reiderland aan de Eems behoorden, terwijl bij Hunsingoo Upga en Marne, bij Hummerke Middagsterland, Langewold en Vredewold als ondergouwen kunnen beschouwd worden — waren door Friezen bewoond. De stad met hare omgeving daarentegen was Saksisch, gelijk het afgelegen Westerwolde. In het Westerkwartier, voornamelijk in Langewold en Vredewold, schijnt eene gemengde bevolking geweest te zijn, deels Friezen, deels Saksen.

Dit verschil in oorsprong heeft eeuwen lang grooten invloed gehad op de verhouding tusschen de stad Groningen en de voornaamste deelen der Ommelanden, eene verhouding, die meestal veel te wenschen overliet. Waren niet Saksen en Friezen sedert onheugelijke tijden elkanders vijanden geweest? Hadden niet de Friezen achter hunne moerassen eeuwen lang den kamp tegen de „Duitschers" gevoerd? Verschilden zij niet van elkander in aard en gestalte, in recht en gewoonten, in kleeding en taal, in werkzaamheid en neigingen, zelfs in huis en hof?

De stijve, koppige Fries kon niet best overweg met den meer meegaanden Saks; de lange ledematen, de ietwat spichtige gestalte van den Fries onderscheidde hem ook op het oog van den vierkanten Drent; beider taal verschilde zeer veel; de Friesche vrouw onderscheidt zich nog heden ten dage ook door hare kleeding, haar kapsel van de Drentsche; het Friesche recht toonde zeer veel afwijking van het Drentsche; de Friesche kleiboer en zeeman waren gansch andere kornuiten dan de Drentsche keuter van de zandige heide; het Friesche huis, waar menschen en vee ieder hun eigen verblijf hadden, was vrij wat aanlokkelijker dan de schilderachtige plaggenwoning van den Drent, die geen bezwaar zag in het verblijf met zijn vee in hetzelfde vertrek; de Drent had in zijn hooger gelegen zand de terpen of wierden niet noodig, waarop zijn buurman in de Friesche kleistreek zijn eigendom voor de watervloeden moest redden.

In het kort, ook zonder dat men denkt aan de altijd scherpe tegenstelling tusschen stad en land, tusschen koopman en boer, tusschen marktplaats en korenveld of weide; ook zonder dat men let op de neiging der Groningers om zich als heer en meester in het omliggende land te beschouwen, bestaat er reden om aan te nemen, dat de verhouding tusschen het „Sassche Grijns" [1]) en den Frieschen Ommelander niet al te best moest blijven.

---

(1) De heer Smith zal mij wel ten goede willen houden, dat zijne niet onaardig bedachte vermoedens over den naamsoorsprong van Groningen mij ten eenen male onhoudbaar voorkomen (Zie Gron. Volksalm. 1890, blz. 57 vlg.)

Groningen was eene Drentsche stad, behoorende bij het bisdom Utrecht. Maar reeds sedert het midden der 12de eeuw hadden de Utrechtsche Bisschoppen hun gezag in deze streken slechts met moeite kunnen handhaven; de door hen hier aangestelde prefecten of burggraven werden een tijd lang zoo goed als heeren en meesters in de streek, vooral tengevolge van den afstand, die hen van Utrecht scheidde. Groningen immers lag onmiddellijk aan den noordelijken zoom der bijna onbewoonde en onbegaanbare Drentsche heide. Men kon er slechts komen over Steenwijk en langs den rand der Friesche moerassen òf, aan de andere zijde, over Coevorden en de Drentsche dorpen langs den Hondsrug. Het is niet vreemd, dat Groningen zich langzamerhand afzonderde van het Sticht en dat de Bisschop in de 13de en 14de eeuw hier zeer weinig had in te brengen.

Wij zullen nu hier niet nagaan, hoe dit proces zich ontwikkelde, hoe de Bisschoppen nu en dan trachtten hun gezag te herstellen, vooral Frederik van Blankenheim omstreeks 1400. Het zij genoeg te zeggen dat Groningen zich losmaakte van het Sticht en feitelijk eene vrije stad werd, die in de 15de eeuw zelfs met toestemming des Keizers een rijksarend in haar wapen ging voeren, sprekend getuigenis voor hare feitelijke positie als vrije rijksstad.

Ook van Drente had de stad zich losgemaakt. Reeds onder hare burggraven, die omstreeks 1400 verdwenen, vormde zij met Selwerd en het Goorecht een afzonderlijk gebied in het landschap, terwijl Coevorden's

burggraven en heeren in het eigenlijke Drente de leiding der zaken op zich namen.

Zoo werd Groningen met Selwerd en Goorecht een afzonderlijk geheel, dat sedert de 14de eeuw buiten Drente stond.

Maar terwijl dit gebied zich aldus van Drente afscheidde, werden zijne betrekkingen tot het omliggende Friesche gebied steeds inniger. Groningen was reeds lang de marktplaats [1]) van de omwonende Friezen; het trachtte sedert de 14de eeuw ook hun politiek middelpunt te worden. Dit was het reeds in 1361, toen het zich met de vrije Friezen verbond om hunne onafhankelijkheid te verdedigen; dat werd het meer en meer in de volgende jaren, toen Hunsingoo en andere omliggende gouwen zich nauw met de stad verbonden en eene gemeenschappelijke rechtbank, de „warven", voor stad en land werd ingesteld, toen door de instelling der hoofdmannenkamer omstreeks 1400 de rechtspraak in de Ommelanden onder den overwegenden invloed der stad kwam. Maar de stad wilde meer: zij wilde heerschen, vooral in het belang van haren handel. Oldambt onderwierp zich in het midden der 15de eeuw aan haar gezag, daarna ook Westerwolde. Zelfs tot in Ooster- en Westergoo heeft zij op het einde der eeuw haren wil doen opvolgen. Tot bevestiging van dat gezag vroeg zij in 1400 van den Keizer des Duitschen Rijks haar het potestaatschap,

---

(1) De heer Smith beschouwe dit s.v.p. niet als eene instemming met zijne *afleiding*; het is eenvoudig een *historisch* bewezen *feit*.

de heerschappij, over geheel Friesland af te staan. Dit mislukte wel is waar en eerst de pogingen van Albrecht van Saksen en zijne zonen, daarna de veldtochten der legers van Karel V, noodzaakten de stad haren invloed tot het land tusschen Lauwers en Eems te beperken maar dezen behield zij dan toch, ook ten slotte in den opstand tegen Spanje, waarin zij aanvankelijk de Spaansche zijde, de Ommelanden die van den Prins hadden gekozen. Sedert Groningen in 1594 aan Prins Maurits overging, vormde zij mèt de Ommelanden en zonder Drente — welke pogingen men ook aanwendde om dit gewest als derde lid bij de beide andere te voegen — het gewest Stad en Lande.

Van het oude Drente werd dus ten slotte Groningen (met Selwerd en Goorecht) met de Friesche Ommelanden tot een geheel verbonden; de oude grenzen der stad en van het Goorecht werden de grenzen van Stad en Lande aan die zijde.

In de 16de eeuw strekten zich nog ten Z.O. van het Goorecht de uitgebreide veengronden uit, die reeds sedert eeuwen turf hadden opgeleverd aan de omwonende boeren en kloosterlingen. Die venen begonnen vooral na 1594, na de naasting der voormalige kloostergoederen in deze streken, de aandacht van ondernemende vreemdelingen en stadgenooten te trekken. Men begon de groote beteekenis van de veenontginning en den turfhandel te begrijpen en formeel te vechten om stukken van den moerassigen bodem. Tot nog

toe was men vrij ruw in dit opzicht te werk gegaan: men ontgon, zooveel men kon of wilde, van den gemeenschappelijken of soms reeds verdeelden maar toch weinig geachten grond. Nu werd dit anders en om aan de voortdurende moeilijkheden over wederzijdsche rechten en belangen een einde te maken, werd de landmeter Jan Sems in 1615 belast met het opmeten der grenzen. Overeenkomstig zijn rapport trok de Stadhouder Willem Lodewijk van Nassau den langen greppel, de rechte lijn door de venen — van Wolfsbergen tot bij Ter Apel — die thans nog Groningen en Drente aan die zijde scheidt en toen voor het eerst de grenzen tusschen de beide gewesten definitief vaststelde. De bezittingen van het oude klooster Ter Apel aan het einde der lijn behoorden nog tot het grondgebied van Stad en Lande. Die rechte lijn heette naar den landmeter nog lang Jan Sems' linie. Zij werd in 1757 op nieuw uitgegraven, daar de scheiding wat onduidelijk was geworden.

Ten zuidwesten der stad vormden de oude grenzen der landschappen Drente en Vredewold, gedeeltelijk weder door de daar liggende meren en plassen van de Leek aangewezen, ook den grondslag der toenmalige scheiding tusschen de beide provincien. Dit ging ook zoo aan die zijde van Friesland, waar de venen en plassen van de Haule, Bakkeveen en Drachten evenzeer eene natuurlijke grensscheiding tusschen twee gewesten geacht konden worden. Ook hier zijn vrij wat twisten gevoerd, voordat men het over de grensscheiding eens kon worden. De heeren van den

in het begin der 16de eeuw hier gebouwden Nienoord hebben menig proces daarover te voeren gehad. Men placht oudtijds zulke zaken uit te maken door het getuigenis te vragen van oude bewoners der streek en wij hebben nog tal van die getuigenissen over, waarbij oude menschen omstreeks 1550 verklaren, dat zij de „swarte rydt", het daar stroomende veenbeekje, [1]) altijd als grensscheiding hadden hooren noemen; dat de „olde Vresen" van Vredewold in vroeger jaren de wolvenjachten niet verder behoefden uit te strekken dan tot dezen stroom en de verdere vervolging dezer toen nog hier vrij talrijke en gevreesde schapendieven aan de Drenten en Westfriezen konden overlaten. Nog in 1720 werd hier eene nieuwe overeenkomst betreffende de grenzen gesloten.

Noordelijker ging het gemakkelijker.

De voortzetting der venen vormden daar inderdaad evenzeer een natuurlijke grens en dan volgde noordwaarts het riviertje de Lauwers zelve, de oude Labeke, Laveke, Laubach der frankische tijden — eeuwen lang de scheiding tusschen twee deelen van Friesland, in de Friesche wetgeving, in de oude kronieken en levens van de beroemde geloofspredikers, tot de 7de en 8ste eeuw terug, bekend en een tijd lang zelfs de grens tusschen Christenen en Heidenen, ja die van het Frankische Rijk zelf. De beroemde Laubach („woudbeek"?) is dan ook nog de grens tusschen Groningen en Friesland, overoude scheilinie in deze streken.

(1) Later heet dit water gedeeltelijk »de Lek". Zie over deze twisten vooral de stukken genoemd in den Inventaris van den Nienoord (Uitg. Feith) op No. 412.

Maar in die streek is veel gebeurd. Eeuw in, eeuw uit heeft het water hier zijne kracht doen gevoelen; eeuw in, eeuw uit heeft het er landen verzwolgen en tijdelijk teruggegeven, afgebeten en geschonken, grenspalen verzet en stroomen in andere bedding doen vlieten — hier zoo goed als bij den Dollart. [1])

De mond der oude Hunse en die der oude Lauwers zijn hier de deuren geweest, waardoor het zeewater onze kusten heeft overstroomd. Daar lag aan de Groningsche zijde eenmaal eene uitgestrektheid lands, ter plaatse waar nog in de 17de eeuw sporen van vroegere bewoning werden ontdekt. Oldorp, Westhalm, of hoe die plaatsen meer geheeten mogen hebben, zijn langzamerhand te gronde gegaan en hebben hun graf gevonden in de vale wadden. Eilanden en schorren zijn in hare plaats ontstaan. Maar hier, als bij den Dollart, zijn de „ruge sanden" voor een deel weder aan de zee ontwoekerd, reeds sedert het midden der 14de eeuw en tot in onzen tijd. Vooral het nabijgelegen Gerkesklooster heeft zich door die indijkingen verdienstelijk gemaakt, maar ook de boeren van Langewold en Humsterland. Nieuwe polders, nieuwe dorpen en gehuchten ontstonden aan de nieuwe vaarten en kanalen: Visvliet, Pieterzijl, Munnekezijl, Niezijl, Grijpskerk, Noordhorn enz. danken daaraan in de 14de en 15de eeuw hun ontstaan. De Hunse werd vergraven; een stroom, die de Marne vroeger tot een eiland maakte en van het zoogenaamde Barnjegat bij Zuurdijk naar Hornhuizen liep, werd gestopt; de mond

---

[1]) Vgl. Andreæ, De Lauwerszee. Leeuw. 1891.

der Hunse verbreedde zich allengs; dijken werden gelegd en verlegd; de oude mond der Lauwers, oostelijk van Schiermonnikoog, verzandde en werd tot een ondiepe geul in het Wad, zoodat dit Friesche eiland meer tot Groningen scheen te behooren dan tot Friesland, waarvan het door het diepe Friesche gat gescheiden bleef. Natuurlijk gaf dit alles wederom aanleiding tot menige moeilijkheid over de grensscheiding tusschen Friesland en Groningen. Eerst in 1759 werd hier een vaste limiet door een landmeter getrokken en werden limietpalen opgericht ten einde bij de toenemende beslijking en aanslibbing van de Lauwers de grens vast te stellen. Dit werk moest in lateren tijd telkens worden herhaald, wederom ten gevolge van verzanding en aanwas.

En zoo komen wij aan de noordzijde van het gewest, aan de wadden, die reeds in Rome's tijd, reeds in het begin onzer jaartelling, de verwondering, ja de schrik der bezoekers van deze streken uitmaakten. Daar ligt de uitgestrekte vaalgrijze vlakte, in gladde eentonigheid, in glanzende glibbering, zich dikwijls meer dan een uur ver van de vaste kust uitbreidende naar de zandige kusteilanden der Noordzee. Als de zon over de wadden schijnt, schitteren de plassen en poelen in zilveren tinten; daalt de avond, dan spreidt zich als een vale mistsluier over de troostelooze eenzaamheid — dichterlijk somber met de woelende zee op den achtergrond of verraderlijk lokkende door den glans van de oppervlakte. Alleen de bewoner van den kustdijk kent den onzekeren weg over het ver-

raderlijke halfland, door zeevogels en garnalen alleen bewoond, bij opkomenden vloed zich onmiddellijk overdekkend met ondiep water, dat evenwel den ganschen bodem doortrekt en den voet doet wegzinken in het doodelijke drijfzand. Rome's soldaten, die het gevaar niet kenden, hebben er groote verliezen geleden op den terugtocht van Elbe en Wezer ten tijde van den dapperen Germanicus, die de Germanen had bestreden. Toen reeds — in het begin onzer jaartelling — was het verloren land, achter de eilandenreeks en vóór de kust van geheel Friesland, zeer uitgestrekt. Het zou evenwel moeilijk vallen sporen te vinden van overoude bewoning in deze onherbergzame, altijd tusschen land en water wisselende waddevlakten. Vooreerst is het zeer de vraag, of deze streken ooit bewoond geweest zijn; en, waar dit wel het geval was, wie zal in het eeuwig zuigende drijfzand de steeds dieper grondwaarts zinkende overblijfselen zoeken?

In den loop der tijden is het Wad in onze provincie vrij wat beperkt. De reeksen van wierden tusschen Uskwerd, Kantens, Zeerijp en Spijk in het noordoosten, tusschen Warffum, Baflo, Eenrum, Wehe, Leens en Ulrum in het noordwesten geven de lijn aan, die eenmaal de kustlijn was en van waar eenmaal de wadden zich uitstrekten. (1) De slijken en kweldergronden, die telkens ook in onzen tijd weder bij het vasteland worden gevoegd, geven voorbeelden van de wijze, waarop hier en daar — ook eertijds — landen werden aangewonnen. De dijk van 1718 in het N.O., na de

(1) Westerhoff, De Kwelderkwestie, blz. 11 vlg.

groote doorbraak van 1717 opgericht, trok veel land binnen de grenzen; evenzoo de inpolderingen aldaar van 1811, 1827 en 1841. In het N.W. werd in later tijd minder aangewonnen. Die groote doorbraak van Kerstmis 1717 heeft aan de noordkust onzer provincie vreeselijke verwoestingen teweeggebracht: 1400 huizen zijn weggespoeld, 2100 menschen, 11500 stuks hoornvee, 3000 paarden, 1200 varkens, 21000 schapen verdronken [1]). Vreeselijke verhalen worden gedaan van het wedervaren veler landlieden in deze treurige dagen, wier nawerking nog jaren lang werd gevoeld. Jaren later eerst kon men het verloren land weder terugwinnen.

Maar er zijn in historischen tijd — dat is: in den tijd, waaruit wij berichten hebben — ook deelen vasteland in wadden veranderd. Het eiland Schiermonnikoog is b.v. aan de zuidzijde, veel grooter geweest dan thans. Korenzand, Heffezand en Bosch bestonden zeker van de 14de tot de 17de eeuw als bewoonde en bebouwde eilanden, tegenover Hornhuizen en Pieterburen gelegen. Het eiland Bosch was nog in het midden der vorige eeuw rijk aan konijnen en met helm- en duingras beplant; men zocht er toen nog eieren, terwijl thans zeewier en mosselen de eenige produkten zijn, die men van deze zandplaten nog kan verkrijgen ([2]). In de 13de eeuw reeds werd tusschen Eenrum en Uithuizen hevig getwist over een eiland, nabij die plaatsen in het vroegere Wad gelegen en thans misschien

(1) Officieele opgave van den secretaris der provincie in het Register van geleden verlies, gedrukt te Gron. 1718.
(2) Westerhoff, blz. 115 vgl.

reeds land. Alleen Rottum of Rottumeroog is nog blijven bestaan, hoewel ook weder zeer vervormd en verkleind, ja zelfs verplaatst door voortdurende afneming in het noordwesten en aangroeiing in het zuidoosten; telkens en telkens weder heeft men de woning van den voogd, den eenig overgebleven bewoner van het oudstijds door visschers vrij sterk bevolkte eiland, op eene andere plaats moeten herbouwen.

De Eems vormt hier de grens van ons gebied.

De Eems is aan de oostzijde der provincie de groote kwelduivel geweest. Hoe de rivier de Groningsche kust indertijd heeft geteisterd en opgegeten, is bij eene vorige gelegenheid door mij beschreven (1) en behoeft hier dus niet verder te worden behandeld. De afneming en aanwas aan de Dollartzijde tot in onzen tijd, met hunnen aanzienlijken invloed op de economische gesteldheid der streek en der bevolking, is reeds zoo herhaaldelijk het onderwerp van veler studiën geweest; het werk van Acker Stratingh en Venema geeft zoo volop, wat men in dit opzicht wenschen kan, dat wij den Dollart thans gevoegelijk kunnen voorbijgaan. Het zij voldoende te herinneren, dat van tijd tot tijd nieuwe pogingen worden gedaan om de vruchtbare zavelstreek onder de wateren van den Dollart aan den landbouw dienstbaar te maken; dat ook hier een langzaam voortschrijden van het land tegenover de zee valt waar te nemen.

---

(1) Zie in Gron. Volksalm. 1890, mijn stuk over het Oldambt.

Hoe het kwam, dat deze streken bij de provincie Groningen gerekend werden, is in mijne bovenbedoelde studie aangetoond. De stad Groningen maakte zich in de 15de eeuw meester van het Oldambt en dat deel van Reiderland, dat door den Dollart was afgescheurd van het oostelijker gedeelte dier gouw; zij wist zich door zorg voor dijken en kanalen de daar wonende bevolking eerst tot vrienden, daarna tot onderdanen te maken. Ook Westerwolde werd omstreeks 1480 aan den invloed der stad onderworpen en, ofschoon het in de 16de eeuw lang eene afzonderlijke heerlijkheid was, bleef het toch samenhangen met het gewest, totdat de stad in 1619 de heerlijkheid van den laatsten bezitter kocht en haar sedert in leen had van de drie gewesten Holland, Friesland, Overijsel en de Staten-Generaal, als vertegenwoordigende het leenrecht van den voormaligen landsheer.

Het oude Reiderland, door den invretenden Dollart sedert de 15de eeuw in twee deelen gescheiden, viel half aan het Oldambt, half aan het zich juist toen krachtig ontwikkelende graafschap Oost-Friesland, dat van de gunstige door de natuur aangeboden gelegenheid handig gebruik maakte om zijne macht ook over de Eems uit te breiden. Omstreeks 1500 was de door Albrecht van Saksen bedreigde stad Groningen — de eenige macht van beteekenis in deze streken — niet in staat van hare zijde den Oost-Fries het bezit van dit deel van Reiderland te betwisten.

Natuurlijk hebben ook hier de voortdurende wijzigingen in den toestand der streek heel wat moeilijkheden

over de grensscheiding opgeleverd, eerst tusschen onze Republiek en Oostfriesland; later tusschen de eerste en Pruisen, dat in 1744 Oostfriesland verkreeg; nog later tusschen Nederland en Hannover. Reeds Emmius, die beweerde, dat de Oude Aa de grensscheiding was, werd daarover aangevallen door zijne vroegere landgenooten aan de overzijde. De twisten en oneenigheden hierover duurden tot in onze eeuw voort, [1]) herhaaldelijk door voorloopige verdragen tijdelijk gestild maar zich bij nieuwe inpoldering weder verheffend. In onze eeuw werden daarover in 1820, 1824 en 1864 traktaten gesloten, waarbij tevens de grenzen voor het later te winnen land werden vastgesteld om moeilijkheden in de toekomst te vermijden.

Diezelfde traktaten maakten ook een einde aan de sedert de ontginning der venen aan de Bourtanger zijde in de 17de eeuw ontstane moeilijkheden met Munster en Oostfriesland, later met Hannover. Zoo lang men deze venen niet ontgon, had men genoeg aan de wetenschap, dat de grens er in het algemeen door heen liep; maar toen men ook hier waarde in dezen grond begon te ontdekken, kwam er belang bij het bezit daarvan, aanspraak van beide zijden en eeuwige twisten, die telkens weder op nieuw moesten worden uitgemaakt, ten gevolge van het verzakken der grenspalen, het dichtvallen der grensgreppels in de venen, het weinige toezicht op de handhaving der oude grensscheiding in deze afgelegen streken.

---

(1) Vgl. hierover vooral in het Gron. Rijksarch.: Ms. fol. No. 258.

Zoo is het gekomen, dat onze provincie zich thans mag verheugen in het bezit van hare vaste grenzen. Zoo is de eigenaardige vorm, dien zij op de kaart aanwijst, historisch te verklaren.

Wij willen evenwel onze kleine studie niet eindigen zonder er op gewezen te hebben, hoe van drie zijden onze provincie hare grenslinie in de venen vindt. Wel vormen deze geen zuivere natuurlijke grenzen voor haar, maar het is duidelijk, dat hare naburen ook van hunne zijde aanspraak op die venen maakten, zoodra de waarde dezer oudtijds weinig geachte gronden begrepen werd. Zij waren de oude natuurlijke grenzen van Friesland, zoo lang zij nog onontgonnen, onbewoond waren. Noch Friezen, noch Saksen zijn de bezitters dezer onbewoonde streken geweest, die eenvoudig de scheiding van beide volkeren uitmaakten. Later werden zij verdeeld bij minnelijke schikking. Westelijk was en bleef de oude Lauwers, noordelijk de zee en de wadden, noordoostelijk de Eems de natuurlijke grens. De Eems had in het Oosten de natuurlijke grens van ons land kunnen worden, maar het ontstaan van den Dollart en de gelijktijdige oneenigheden in deze streken bij de opkomst van het graafschap Oostfriesland breidden de grenzen van dit graafschap uit over de oude grensrivier van Reiderland, welks oostelijk deel op die wijze voor den toenmaligen landsheer — en voor ons — verloren ging.

P. J. Blok.

Het leisten.

Het is bekend, dat in een groot gedeelte van ons vaderland in vroegere tijden vele rechten en gewoonten hebben gegolden, die in alle opzichten gelijk waren aan die in Duitschland in gebruik. Zij waren vooral in die gedeelten van ons land geldig, waar de bewoners van Angelsaksischen oorsprong de in hun land heerschende rechten en gewoonten medebrachten. Tot voorbeeld van een dier gewoonten wordt door ons vermeld het contract van *leisten*, *einlagen*, *inrijden*, *invaren*, eene vrijwillige ingijzeling. Men vindt dit contract in ons vaderland hoofdzakelijk in Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Holland. Men verstond onder leisting een contract, waarbij eenigen zich verbonden, om, ingeval eene tusschen hen of tusschen anderen aangegane verbindtenis niet mocht worden nagekomen, zich met een bepaald aantal paarden en knechten te zullen begeven naar eene veelal bij het contract aangewezen plaats en daar op kosten van de nalatigen te blijven tot aan de vervulling der hoofdverbindtenis.

De heer Molhuijsen [1]) hield het woord *leisten* van Angelsaksischen oorsprong. „Mij komt het voor", aldus is zijn gevoelen, „dat het één van die duizend woorden is, welke het best uit het Anglo-Saksisch verklaard kunnen worden. *Hlaestan* beteekent *bezwaren, belasten*, en deze manier was werkelijk een *bezwaar* voor den debiteur, hetzij men in eene herberg op zijne kosten teerde, hetzij hij zich verbond op eigen kosten in eene herberg te gaan en daar te blijven tot de zaak vereffend was."

Dit contract, ook in den Saksenspiegel vermeld, treft men reeds in de 13e eeuw in ons vaderland aan. In eene oorkonde van 1263 verklaren Gerard Clenke en Hacko van Hardenberg, van bisschop Hendrik van Utrecht tot wederopzegging en met belofte van teruggave van 200 geleende Deventer ponden geld als burchtgraven het kasteel van Coevorden met toebehooren ontvangen te hebben. Aan het slot van deze schuldbekentenis verbinden heer Henricus de Vorst, Ghiselbertus de Buchorst, heer Henric van Almelo, heer Albertus van Gelre, ridders, Fred. Radinc knecht, buiten Drenthe, heer Egbertus van Groningen, heer Mewekin van Runen, heer Rudolph van Amete, heer Volker van Egelte ridders, Rudolphus van Ese, zich tot meerdere zekerheid als borgen te stellen en wel bepaaldelijk, dat zij, indien niet werd nagekomen hetgeen in deze verbindtenis was beloofd en overeengekomen, daartoe aangemaand, te Deventer zullen ingaan, daar te leisten en van daar niet te vertrekken,

(1) P. C. Molhuijsen, blz. 118, Overijss. almanak 1843.

voordat tegenover den bisschop en de kerk aan den inhoud der verbindtenis zal zijn voldaan [1]).

Van de vele contracten, welke in onze vaderlandsche archieven voorkomen, bepalen wij ons nu tot die betreffende Groningen, waarvan wij een paar hier zullen mededeelen.

Op St. Thomasdag [2]) 1355 [3]) verbindt zich Roelf Predeker, neef van Adolf van Selwert, op St. Peterdag aan Groningen te betalen datgene, 't welk men mocht bewijzen, door hem aan de stad ontnomen te zijn, onder deze bepaling: „dat ware dat sake, dat ic des nicht ne dede, so solde ic self vierde [4]), mit vier perden riden to Groninghen an de stad, dre daghe na der stad maninghe, ende van Groninghen nicht riden, ic en hadde der stad goeden moet" [5]).

Driessen deelt ook nog een contract van 1335 [6]) mede, betreffende een verkoop van goederen te Ansen aan den abt van het convent van Dickeninge, waarbij de verkooper zich tot zekerheid der goede uitvoering, verbindt, „Ende wij voerghenoemt hebben ghesekert ende sekert ende lovet in dessen brieve an gueden trouwen, sonder arghelist, an sammender hant, ende werdet borghe an dessen brieve, in to comen an ene eerachtighe herberghe, daer wij veijligh moghen wesen, daer niet uyt te comen eer wij den convente ghenoech

---

(1) Racer, Overijss. stukken, stuk 7, bl. 225.
(2) = 21 December.
(3) Driessen, Monum. Gron. bl. 204.
(4) = ik zelf met drie anderen.
(5) der stad goeden moet = de toestemming der stad.
(6) Driessen, Mon. Gron. bl. 128.

hebben ghedaen en des derden daghes in te comen na der maninghe desses brieves."

De cureet van Ellerslo verkocht in 1395 aan de voogden van de Aa-kerk te Groningen hout, liggende te Rolde, voor 41 „nije gholt guldens", twee balken liggende te Bruensweerde en voor zes balken liggende te Ellerslo 24 guldens. „Dit vorss. holt", aldus luidt zijne verbindtenis betreffende de levering, „sal ick hem leveren unbehindert ende unbecummert van alre ansprake so wanneer dat zie met horen waghenen komen dit vorss. holt to halen. Ende weert sake dat ich des nijet en dede, so mochten mij de vorss. vogheden daervor manen of bij hore wissen bode doen manen an mijnes selves mond of to Zuedlaren, daer ich nu ter tijt wone ende so love ich ende sekere in guden trouwen in to komen in mijnes selves persoen in Groninghe bynnen tween daghen na der maninge ende daer nijet uet der stad to scheyden eer ich hem dat vorss. holt gheleverd hebbe ende hore mode [1]) daer van ghewonnen hebbe" [2]). Dit contract is niet alleen een voorbeeld van eene persoonlijke vrijwillige *ingijzeling* in plaats van een leisting door anderen, maar tevens een bewijs, dat het leistingcontract niet alleen werd gebruikt bij geldopnemingen, zooals sommigen van gevoelen zijn [3]). Hier toch gold het niet de betaling, doch de levering van gekocht hout. Men treft in onze archieven daarvan meerdere voorbeelden aan. Het

---

(1) = toestemming.
(2) Oud-Archief in Gron. 1395 no. 9.
(3) Grimm, Rechtsaltherthümer.

volgende, Groningen betreffende, contract is een tweede voorbeeld van persoonlijke vrijwillige ingijzeling.

Op Zondag letare [1]) 1518 ontvingen burgemeesteren en raad, gezworene meente en bouwmeesteren der stad Groningen van Everwein, graaf van Bentheim en Steinfurt, tegen eene jaarl. rente van 15 goede zware, „geve enckede [2]) overlendesche valuerde golden Rinsche gulden gudt van golde und recht van gewichte" tienhonderd gouden Rijnsche guldens. Tot zekerheid van de goede betaling der rente op den verschijndag wordt overeengekomen, dat de graaf alle dagen na den voorschreven betaaldag, „tegen uns op tho schade rekenen und nemen mach drei golden rinsche gulden, dartho sall und mach Juncker Everwein Greve vorschr. edder sine medebeschreven twe dan in der tidt van unser Borgemesteren, twe uth unser Raedt, und twe van der gesworen meente unss stadt Groningen thot eren willen, midt schlichten oren sendebreven und boden vorss. und ineijschen binnen Benthem offt Schuttorp, tot oren koer, in eine eersame herberge daer midt oren live und itlick mit einem perde in tho holden und tho *leesten*, nae *lestens* rechte, und leestens nicht op tho holden off aff tho laten edder nemandt in ere stede tho setten off jenige andere maneren vor to nemen," vóór zij hebben betaald de verschenen rente en „penen [3]) und lestinge vors." Eindelijk wordt den graaf, hiermede niet tevreden zijnde, geoorloofd de burgers van Groningen „liff und gudt midt kummer"

(1) = 14 Maart.
(2) = zijn gehalte hebbende.
(3) = boeten.

te vervolgen in wat land en „women dat beste bekommen mocht sunder onss ovelmoet" [1]).

Bij Rengers van ten Post [2]) wordt vermeld, dat de Ommelanden van graaf Edzard van Oostvriesland leenen in 1598 8000 goudguldens. Alle abten, praelaten en hoofdlingen tusschen de Eems en de Lauwers verbinden zich daarbij, dat de graaf bij niet betaling dezer gelden op naastkomenden Pinksterdag, „hen sal mogen ineisschen ende tho gisel darvoor holden de sich binnen Emden sollen moeten sisteren, so lange 't selve gelt mit schaden und interessen betalet were." De gelden werden niet op den verschijndag betaald. De graaf liet daarop 36 abten, praelaten, hovelingen en eigenerfden inmanen. De maanbrief vindt men bij Rengers op bl. 179.

In den regel, gelijk wij reeds opmerkten, verbindt zich niet de schuldenaar of hij, die verplicht is iets te moeten volbrengen, maar een derde voor dezen. Men acht de redenen daarvoor hierin gelegen, dat de schuldenaar, in leisting gaande, daardoor menigwerf niet in staat is aan zijne verplichting te kunnen voldoen en ook daarin, dat hij, die in leisting ligt, op kosten is van hem, voor wien hij zich daartoe verbonden heeft. Deze heeft er dus belang bij aan de leisting spoedig een einde te maken door te betalen. In sommige contracten was bepaald de wijze, waarop de leisters mochten huishouden en vertering maken. „Een weert of een weerdinne en sal niet meer

(1) Oud-Archief in Gron. h. s. folio no. 109, bl. 67.
(2) Dl. I, blz. 177.

nemen noch rekenen van eens leijsters maaltijd dan twee vlaamsche groote [1]). Ende vernemen die schepenen dat hij meer neme of rekende, den zoude men peinden [2]) voor V ponden ende des richters ban." „Een poorter van binnen", dat is iemand die in de stad zelve waar hij leisten moet woont, „die leijste sal eten een maaltijd des daghes, ende een burgher van buten sal eten twee maaltijden des daags en niet meer." Kwam in de contracten dit voorschrift niet voor, gelijk meestal het geval was, dan treft men de volgende bepaling veelal aan: „dairin wij sullen liggen leijsten ind rechte daglixe mailtijden holden nae zeden ind gewoenten gueder mannen ind gasten van buten." Doch die gewoonte van goede mannen bracht in verloop van tijden meer en meer mede, dat de *leijsters* groote verteringen maakten, zoodat de maaltijden, waartoe niet zelden vreemde gasten en vrienden werden genoodigd, die dan mede goed onthaald werden, groote uitgaven veroorzaakten, zoodat het later zelfs een spreekwoord is geworden: *een gijzelmaal een duur maal.* Deze groote kosten hebben er dan ook veel toe medegewerkt, in de eerste plaats, dat men het getal der borgen in de contracten meer en meer begon te verminderen, maar ook in de tweede plaats, dat de leistingcontracten in het laatst der 16e eeuw in onbruik geraakten. Na het midden der 16e eeuw komen zij in onze vaderlandsche rechten niet meer voor. In Duitschland heeft men eveneens langen

---

(1) vlaamsche groot — 10 cent.
(2) peinden = beboeten.

tijd en gedurig moeten strijden, voordat ook daar die contracten verdwenen. Bij eene keizerlijke politieverordening van 1548 werd verboden iemand buiten zijn grondgebied en alzoo naar een vreemd land te *leisten* op te roepen. Ofschoon Maximiliaan II in 1574 nog voor zijne Boheemsche onderdanen de som bepaalde, die de leisters mochten verteren, te weten, een man en een paard voor een dag en nacht niet meer dan 18 Boheemsche grossen, werden in 1577 te Frankfort bij een rijkswet alle deze contracten verboden, en werden de contracten, waarbij nog de leisting door de contrahenten was of werd aangenomen, voor onwettig en krachteloos gehouden. Men treft desniettegenstaande nog contracten aan gesloten in 1588 en 1601, wel een bewijs, dat deze verbindtenissen, welke in ons vaderland gedurende vier eeuwen en in Duitschland gedurende ten minsten vijf eeuwen hebben gegolden, mogen worden geacht aan de schuldeischers steeds eene voldoende zekerheid te hebben gegeven.

Wat nu het inmanen om te leisten betreft, zoo werden gewoonlijk alle de borgen gezamenlijk bij brieven ingemaand, hoewel het den schuldeischer vrij stond ook zich tot de opvordering van enkele der leisters te bepalen. Die zich tot het leisten had verplicht, hij was zelf schuldenaar of wel borg, durfde zich aan de leistmaning of maanbrief zonder verlies van zijn eer niet te onttrekken. De eenige kracht in dit contract was dus gelegen in het gevoel van eer. Gewoonlijk werden de borgen drie malen ingemaand en bij iederen maanbrief werden scherpere uitdruk-

kingen gebezigd. Werd aan deze brieven geen gehoor gegeven, dan werden dikwijls in smaadschriften en smaadprenten de nalatigen, die hunne verbindtenis hadden verbroken, gehoond. Deze geschriften en prenten werden aan kerken, raadhuizen en andere openbare gebouwen en plaatsen aangeslagen. De smaadprenten, die alzoo aan weer en wind waren blootgesteld en daardoor vermoedelijk zijn verloren geraakt, treft men dan ook in de oude archieven zeldzaam aan. In het Zutphensch archief vond de heer Tadema een dergelijk geschrift, hij deelde dit mede in de Bijdragen van Nijhoff, deel IV, bl. 71. Van de maanbrieven zijn er meerdere overgebleven. De Geldersche historieschrijver van Hasselt heeft uit het archief van het hof van Gelderland ons er eenige medegedeeld [1]). Wij nemen ten slotte uit het werk van dezen beoefenaar der oude rechtsgeschiedenis over een maanbrief, een klaagbrief en een scheldbrief, ook als voorbeeld, hoe gebrekkig in die dagen de rechtspleging was en tevens in welke lompe, plompe en onbeschofte, ja men mag vrij zeggen, vuile taal en uitdrukkingen die brieven werden uitgevaardigd. De heer van Hasselt schrijft, dat hij vele dergelijke brieven heeft gelezen en uit honderden de volgende geeft.

Maanbrief.

„Wetet Wilhelm van Meerwijck, lieve Neve, so ick Wilhelm van Broichusen om uwer lieffden wille gelaeft heb an handen Steven van Poelwijck na uitwisinge

(1) Geschiedkundig betoog over den oorsprong van het hof van Gelderland. Arnhem, W. Troost en Zoon, 1793.

der segell ind brieve dairvan wesende, dairvan gi mij gelaefft hebt schadelois te holden. So mane ick U overmitz desen tegenwoirdigen brieve, dat gi mij van der gelofften ontheft, want ick daaraver verscheempt, opgeslagen [1]), gekaect ende gemaelt [2]) werde, dat ick u duck to kennen heb gegeven, dat mij nu nijet langer et steet to lijden, off dat gi mij vurwerden ende leistinge houdt. Ende wijse u herberghe in Johans huijs van Liess bijnnen Arnhem off en dedij des niet so dencke ik ouer u to schrijven, to klagen ende to kroenen an allen plaetsen ende eijnden ende allet te doen ende van u te nemen gelicker wijs mij gescheijt omme der gelofften wille voirgeruerd van u herkomende, hijr mag dij u na weten to richten. Geschreven onder mijnen segell. Op Sente Peters Avont ad Cathedram."

Werd aan zulk een maandbrief geen gehoor gegeven, zoo ging de schuldeischer over, gelijk hij reeds in den brief had gedreigd, tot klagen en kreunen op alle plaatsen. De volgende brieven zijn smaadbrieven, die ook ter betere kennis van zulke rechtshandelingen in zijn geheel worden medegedeeld, ofschoon taal en uitdrukkingen op vele plaatsen onbeschaafd, ja zelfs vuil en onkuisch zijn.

KLAAGBRIEF.

Allen Fursten, Heeren, Greven, Ritteren, Knechten, Vrouwen, Joncfrouwen, Steden ind voirt allen anderen

---

(1) Opgeslagen wijst hier op een aangeslagen geschrift.
(2) In smaad afgebeeld, smaadprent.

gueden luyden, beijde geistilick ind werltlick clage ick A aever die ongeloevlicke Burgemeijster, Schepenen Raet ende gantze gemeijnte der stad B, dat zij mij nijet en halden sulcke segele ende brieve, ick van oeren heb, ind werden mij daerinne laeveloijs, trouwloijs, eerloijs ind meijnedich, baven dat ick zij hijrom guetlick meer dan eijns schriftlick unde anders heb verfolgt, ende doin verfolghen, waerne hijromb alle guede lude geijstlick ende wertlick vur dese vurss. bedregers brieven ende segele, op dat zij daerbij nijet bedragen werden, as ick zij. Bidde hijromme ende versueck alle froeme lude, die desen ongeloeffflicken bedregers, dijnstlick, maechlick off vruntlick off sus ander bewant sijn mogen, zij to willen onderwijsen, mij oer segelen ende brieve to halden ende sonder langer vertoch na inhalt derselven brieven betalongh te doin, op dat mij nijet noot en dorve sijn [1]), zij vorder ende swerlicher hijromb te beklagen ende to vorderen, dat ick doch egheijnsijns en denck to laten, inden zij mij die betalonge langer vertogen. Ind off sich dan so begevende wurdt, wilt mijns guetlicken vuersueckinge ende verfolghens indechtich sijn, ind mij dan daerinne ontschuldicht hebben, want mij die kentlicke noot daerto drenght. Orkundt mijns segels hijrop gedruckt op den sondag post N. etc.

Deze klaagbrief werd, indien de schuldenaar of liever de borg nog geen gehoor daaraan had gegeven, door eenen van nog scherperen inhoud gevolgd.

---

(1) Opdat het mij niet noodig wordt.

SCHERPER KLAAGBRIEF.

„Allen fursten, heren, Ritteren, knechten, steden ende allen braven luden, geestlich ende werltlich clage ich Alijdt, echte huijssvrouwe was Johans die wreden zeliger gedachten, als een recht erffg. ende navolger zelige Johans voirss. aver die vuijll snoede gesellen ende bedriegers Henrick Bloijlant ende Sijmon Aerntssoen die mesmaker, die mij schuldich sijn ende aver lange mennich tijt geweest hebben, dair ick sij seer voell ducke ende mennijchwerff omme gemaent ind vervolght heb, ind se oick opgeslagen, dair sij sich allet nijet an en keren, noch en hoeren, na den groeten oeren, die sij sunderlinge an hoeren hoeffde dragen, ende en achten des allet neijt, dat sij mij soe rechte moidwillens ende wetens dagelix laveloes, sekerloes, trouweloes ende eerloes warden in enen apenen brieve mijt oiren segelen besegelt, soe dat ich waell behoeffden der trompetten, die dije vijer Evangelisten ten jonxsten dage hebben soilen, dair sij die doeden mede verwecken ende op doen staen sullen, als men seecht, off ich sij oick ijet oijt oiren droem ende hardicheijt oirs harten gewecken konde. Ende ick wolde waell na dien sij oir segell soe rechte kranck van weerden halden, dat sij dat selve oir segell, doe sij dat an mijnen brieff staken, ter tijt ener Alder Zoch [1]) voir den Aersse gedruckt hedden, die dat doch waell sonder scheempte mijt enen cleijnen lichten veest

(1) Een varken.

achter waell affgeveesten ende der betalinge dair mede affgeweest hed. Ende ich lait mij duncken, dat dese selve laveloese, sekerloese, trouweloese ende eerloese henrick en sijmon voirss. oirs vaders kijnderen nijet en soilen sijn, dair sij sich affschrijven ind na halden, ende dat sij oeren Alderen in den wijegen off opter functen [1]) verwisselt moeten sijn geweest, want oir Alderen, dair sij sich affschrijven ind nu halden, guede, fijn, eerbere, geloeflicke mannen weren van gueden famen ende geloven ende oir segele ende brieve truweliken van weerden hijlden, dat sich verre van desen is, soe mij dunckt, want sij schamen sich mijns schrijvens ende klagens aver hem, soe mij dunckt recht soe, woe een zoch oir schaempt, die oir lieffste schickt ende vlijdt in den slijke, soe wair dat alre diepste van slijke ende van modder is, Aldus oick soe ich aver hem schrijve, kake ende male, dair des volcks ende der guede manne alre meest is, effenvoel schamen se sich des rechts, soe woe die zoch oire feijten schaempt als voirss. steet. Nadien sij dan aldus in den verdoeffder hartheijt ende blijntheit oirs harten gevallen sijn ende sij mijns vervolghs, schrijvens, klagens, kakens offte malens aldus nijet vernemen en konnen, soe bid ich vrijntlichen allen gueden mannen, vrouwen ende jonffrouwen se nu alsoe te berichten ende te onderwijsen, als dat sij in den Appoteken doen halen een guet confectum, heijt *petrolium album*, guet toe den gesichte ende oick Aelsmout, guet toe

(1) Doopvont.

den hoeren, dair sij oir oiren ende ogen mede besmeren, ende laten hem oick mede bestellen een lanteerne mijt barnende waskeerssen dairbij sij waell te bat [1]) hoerende ende siende soellen warden, ende dat sij nu noch van den verdoeffder hartheijt ende blijntheit airs harten opstaen, hoeren ende besien, nu noch oir segele ende brieve ende schone gelaefften halden ende volwaeren mij, die nu noch hebben, sij sich oirre geloven, wes an mij gelaten, der will ich mij nu gerne lijden, die hem dit aldus onderwese ende sij sich nu noch hijr an keerden, den wolden ich des gerne vrijntlichen dancken, op dat mij geen sweerlicker offte ongelijmpliker [2]) schrijvens, klagens, kakens ofte malens aver se noot en sij. Dis ich nu aldus doch oick anders nijet langer laten noch verswijgen en wijll, wan sij dis nu aldus oick terstont yertz daigs mede niet en doen, hijr na sij sich oick gentslichen moigen weten te richten. Oirkonde mijns segels hijr under opgedruckt. Gegeven des neesten saterdaigh na den sonnendach letare Jherusalem."

Deze brabbeltaal was geschreven met zwarte letters op een vel papier van 17 duim lengte en 11 ½ duim breedte, de namen der schuldenaren waren met roode en vrij groote letters ingevuld, het groene zegel was er onder aangehecht, en blijkens de groote gaten, welke er rondom langs de kanten aan gezien konden worden, was het aan kerken, raadhuizen en openbare gebouwen aangeplakt geweest.

---

(1) Beter.
(2) Onwelvoegelijk, onfatsoenlijk.

Bij deze klaagbrieven werden, zooals reeds boven is opgemerkt, somtijds spot- en smaadprenten gevoegd, gelijk daarop in het zoo medegedeelde ook werd gewezen, „opdat mij geens sweerlicker offte ongelympliker schrijvens, klagens, kakens ofte malens, (dat is schilderen), daer over noodzakelijk sij te doen." Ook van zulk een spotprent is er een voorbeeld door den heer van Hasselt uit het Geld. archief medegedeeld. De schuldenaars, vermoedelijk ridders, zaten op varkens, waarbij was gevoegd het navolgend versje:

Wij waren eijns haefliede ende plegen to steken
Ind vur die vrouwe speren ende schilde to breken,
Nu hebben wij ons leijder so ontgaan,
Ind sijn op dese lelicke beeste sitten gaen,
Ind drucken ons segel voir oer arssgat,
Ygelick waer [1]) sich vur ons, ende geloeve ons
(nyet bat.

Eindelijk volgde op deze klaagbrieven, wanneer zij bleken geene uitwerking te hebben gehad, de *scheldbrief*, waarvan de volgende tot een voorbeeld kan strekken.

Scheldbrief.

Ick Johan van Paeland laet u henrick van scherpenzeel weten, soe ghij als eyn meijnedich boeswicht mij eynen alden schilt baven godt, eer, recht ind reden affgenoemen hebt mit meer ander ongebuerlickheit, die ghij mijt mij voergenoemen hebt, dat ick achter deessen daege u erffvijant leven ind sterven will, ind u an lijff ind

(1) waeren = hoeden.

guet achter desen daege krencken als mijnen erffviant, hiertoe moegt gij u festelick verlaeten

Johan van Palant
heer tot Keppell.

Aan den meynedigen boeswicht
henrick van Scherpenzeel.

Mr. H. O. Feith.

Beter doode Jan dan bloode Jan.

Jonker Johan Sickinghe had zich bij de verdediging van Groningen in 1672 en nog in meerdere mate bij het beleg van Koevorden als majoor-commandant der ruiterij dapper gedragen. Op zijn terugkeer van Koevorden naar Groningen in Juli 1673 geraakte hij in twist met den luitenant Hein. Er volgde een duel, de majoor werd doodgeschoten, de luitenant ontvluchtte. De overlevering zegt, dat toen het lijk van den majoor Sickinghe de ouderlijke woning, het kasteel Warfumborgh bij Warfum, werd binnengedragen, de moeder Sophia van Echten, wed. Feyo Sickinghe, niets anders zoude hebben gezegd als: „Beter doode Jan dan bloode Jan."

J. WORP.

Den 21 April 1891 stierf te Groningen de bij zoovelen bekende en beminde toonkunstenaar J. Worp.

Een groot man was hij niet — op muzikale genieën, door de geheele wereld gevierd, kan Nederland niet wijzen —, maar ook onder de mannen, die in ons land op het gebied der toonkunst door betrekkelijk groote oorspronkelijkheid de aandacht trekken, stond Worp niet vooraan: zijne composities voor orgel, piano, zang, hoevele genotvolle oogenblikken ons die ook geschonken hebben, zullen misschien spoediger vergeten zijn, dan men zich nu voorstelt, — en toch is de kans, dat de hoogst bekwame, de talentvolle man in de eerste vijf en twintig jaren vergeten zal worden, zeer gering. Zijn naam zal stellig langer in aandenken blijven, dan die van vele zijner kunstbroeders, die door de schoonheid, de oorspronkelijkheid hunner voortbrengselen boven hem uitmuntten. Weinigen toch

hebben met eene zoo groote toewijding en met een zoo zegenrijken uitslag als hij gewerkt aan de ontwikkeling van den muzikalen zin huns volks: hij was ongeveer dertig jaren lang onmiddellijk en middellijk de leermeester van duizenden in ons land, naar wiens raad werd geluisterd, naar wiens voorbeeld, naar wiens „Wenken" werd gehandeld, en — vergissen we ons niet — dan zal hij door de degelijkheid van zijn onderwijs in woord en geschrift, het echt paedagogische van zijn streven, van vele zijner geschriften, nog lang na zijnen dood de leermeester van zijn volk blijven. Eene eer, die menig groot kunstenaar hem zou kunnen benijden.

De Groningsche Volksalmanak heeft de goede gewoonte, jaar op jaar met een enkel woord te wijzen op personen, die gedurende hun leven de aandacht van stad en provincie tot zich trokken, personen vooral, die zich langzamerhand de liefde en achting van velen verwierven. Hij wil gaarne na hunnen dood met enkele woorden wijzen op wat ze voor hunne omgeving zijn geweest. — Naast de mannen, in voorgaande jaargangen besproken, verdient Worp, bekend en geëerd bij zoovelen, die belangstellen in muziek en muzikale toestanden, eene plaats. — Wij veroorloven ons, daartoe uitgenoodigd door de Redactie van dien Almanak, een paar hoofdzaken uit zijn leven en werken hier te vermelden, die kunnen dienen ter verlevendiging en aanvulling van hetgeen zijn portret ons te denken geeft. Tot het geven eener volledige

biographie en eene ontleding en waardeering van hetgeen hij als kunstenaar deed, achten wij ons niet bevoegd — die zouden in dit boekje ook niet op hare plaats zijn.

Worp werd den 24 December 1821 te Broek in Waterland geboren, ontving het eerste muziekonderwijs van zijnen vader, zette zijne studiën voort te Amsterdam, en trad daarna op als muziekonderwijzer eerst te Edam, later te Almelo, waar hij benoemd was tot organist der Hervormde Gemeente: in beide plaatsen was hij het middelpunt van muzikaal leven, dat vooral in de laatste stad door hem eene hoogere vlucht nam. Toen hij door een gelukkig toeval in eene betere finantieele positie geraakte, was zijne eerste gedachte, zijne betrekkelijk onvolmaakte kennis en bekwaamheid in Duitschland op degelijke wijze aan te vullen: in Juli 1852 trok hij met zijn huisgezin naar Leipzig, waar hij gedurende 9 maanden bij Moscheles, Richter en Hauptmann, later naar Dresden, waar hij gedurende 6 maanden bij Johann Schneider studeerde. Toegerust met veel theoretische en praktische kennis, in dien korten tijd opgedaan door den omgang met bekwame mannen, gevormd niet het minst door het dag aan dag leven in eene sfeer, waarin schoone muziek in kerk, concertzaal en theater zijn dagelijksch brood was, kwam hij in Almelo terug. Eenige jaren later (1858) vertrok hij naar Groningen, waar hij als organist, eerst aan de Akerk, later aan de Martinikerk verbonden was. Van dien tijd af werd Worp — onze Worp, de man, die grooten invloed kreeg op

allen, die met hem in aanraking kwamen. Sedert dien tijd trok hij ook meer en meer de aandacht zijner kunstbroeders in andere streken van ons land èn door zijne compositiën, èn door zijne krachtige pogingen, om het muziekonderwijs te verbeteren.

Gedachtig aan hetgeen Worp als kunstenaar heeft gedaan en in 't belang zijner kunst met ongekende volharding heeft gewild, kunnen we sommige zaken slechts aanduiden, om alleen op een enkel belangrijk punt wat meer licht te laten vallen.

Wij wijzen er dan slechts op, dat onderscheidene zijner compositiën onder de meest eervolle omstandigheden werden bekroond, dat zijne liederen voor mannenkoor en voor gemengd koor, zijne kinder-cantates overal, waar goede muziek gehoord wordt, gezongen worden — om vooral de aandacht te vestigen op den invloed, dien Worp heeft gehad op de muzikale toestanden van ons land, in de eerste plaats die zijner naaste omgeving.

Worp was een man, die, zoolang hij in ons midden vertoefde, door woord en daad steeds een voorbeeld is geweest voor allen, die in de door hem beoefende kunst belangstellen. Waar hij sprak, luisterde men naar hem: men had eerbied voor zijne inzichten, was overtuigd van den ernst zijner meeningen, werd warm bij het vuur, waarmee hij inlichtingen gaf, terechtwees, hielp. Helpen — dat heeft hij zijn geheele leven gedaan met de beminnelijkste bereidwilligheid allen, die aan zijne deur klopten, — maar geholpen heeft hij ook ongeroepen en met alle kracht, die in

hem was, waar treurige muzikale toestanden zijn oog trokken. Vooral de ellendige toestand, waarin het zangonderwijs in ons land en als gevolg daarvan de Volkszang verkeerde, opende voor hem een groot veld van krachtigen arbeid.

We duidden er boven reeds op, dat we zijne werkzaamheid als zangonderwijzer door woord en geschrift — zijne hoofdverdienste rekenen, zonder daardoor de betrekkelijk groote waarde van hetgeen hij op ander gebied deed te willen verkleinen.

„Over 't algemeen (heeft Worp gezegd) wordt het zangonderwijs in de lagere school niet ernstig opgevat. Men beschouwt het zingen meer als een amusement en verpoozing. Eens of twee keer in de week worden er eenige liedjes gezongen en van buiten geleerd door voorzingen of voorspelen en aan het wezenlijke notenlezen, toontreffen en opwekken van het maatgevoel wordt weinig of niets gedaan. Voorzingen en voorspelen is geen zangonderwijs in de school. Nazingen kunnen de kinderen op straat wel van de draaiorgels leeren. Het onderwijs in den zang moet op de school even degelijk en ernstig behartigd worden, als dat in de andere vakken en kan men dit zoo niet, dan moet het wegblijven, want de tijd er aan besteed is dan geheel verloren. Ik weet wel, dat er onderwijzers zijn, die met lust en ernst het zangonderwijs behartigen en die zullen ook wel goede resultaten verkrijgen: dit zijn evenwel uitzonderingen. Over het algemeen staat ons schoolgezang op een lagen trap, en dat is zonder twijfel ook de reden, dat ons volksgezang zoo

slecht is. Ik heb de innige overtuiging, dat, wanneer mijne zangboekjes gebruikt werden op de wijze als aangewezen is in de „*Wenken voor den onderwijzer*," geheel andere resultaten zouden verkregen worden."

Hier blijkt duidelijk, wat ons ontbrak en helaas, nog ontbreekt. Eene vergelijking tusschen het zang-onderwijs en den Volkszang, in de ruimste beteekenis des woords, in Duitschland en dat in Nederland, doet uitkomen, hoe treurig de toestand bij ons is. Dáár bijna overal degelijk onderricht, niet alleen in de lagere scholen, maar ook, en dit is van het hoogste belang voor den Volkszang, een niet minder degelijk onderwijs in de scholen voor middelbaar en hooger onderwijs, de Duitsche Burgerscholen en Gymnasia — een onderricht, dat met evenveel ijver en ernst gegeven wordt van het oogenblik, dat het kind ter school komt, totdat het den leeftijd van 17, 18 jaren bereikt heeft, als de andere vakken van lager en hooger onderwijs. Die ernstige beoefening baart liefde voor den zang, voor muziek in 't algemeen, die studie, volgehouden totdat de jongeling en het meisje het leven intreden, heeft onmiddellijk ten gevolge gehad den ongekenden bloei van allerlei zangvereenigingen, dien Nederland, dat het te druk schijnt te hebben, om zich ernstig met muziek bezig te houden, aan Duitschland kan benijden.

Worp zag, wat ons ontbrak — en dat zijne werkzaamheid nog niet meer vruchten heeft gedragen, zoodat de muzikale toestanden o.a. in onze stad, waar orkestmuziek bijna schering en inslag is, nog altijd

geen stof tot roemen leveren, dat is niet zijne schuld. — Hij heeft met kracht naar verbetering gestreefd, en bij het lager onderwijs is er werkelijk ook veel anders en beter geworden: hopen we, dat men eindelijk eens bij het middelbaar onderwijs en de gymnasia ook uit den dommel gerake en duizenden uitstekende krachten niet steeds ongebruikt, ongeoefend blijven.

Het licht, dat Worp verspreidde door zijn onderwijs en door de grootere en kleinere werken, waarin hij praktisch den weg wees, had eene groote kracht — dat zal in de toekomst ook nog blijken, — maar de duisternis rondom hem was zeer groot. 't Is ook nu nog lang geen dag; men behoeft echter niet meer wanhopig te vragen: „Wachter, wat is er van den nacht!?" — men begint de overtuiging te voelen, dat een betere tijd zal aanbreken. Worp heeft dien, gelukkig, nader doen komen.

Een geluk mag men het rekenen, dat de regeering hem plaatste als muziekleeraar aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen (1861). De jongelieden, door hem gevormd, zijn dragers geworden zijner denkbeelden, mannen, die, ieder in zijnen kring, verspreidden en steeds meer zullen verspreiden, wat hun leermeester nuttig en noodig achtte.

Ons oog valt op de lange lijst der door Worp uitgegeven werken — en het verwijlt bij de koraalboeken, zijne orgelscholen en zijne compositiën voor orgel. — Ook op dit gebied was hij, althans voor stad en provincie, de hervormer. Er is een

hemelsbreed onderscheid tusschen de orgelmuziek, die men vóór een dertig jaren en die men thans in stad en dorp hoort. We beschouwen het als eene hooge verdienste van Worp, op dat terrein door zijn voorbeeld in de kerk, maar vooral door zijne geschriften, een geweldigen omkeer ten goede uitgewerkt te hebben.

We onthouden ons er van, op nog meer zaken te wijzen — het gegevene achten we voor het boven aangegeven doel voldoende.

Nog een enkel woord tot slot. — 't Komt ons voor, dat Worp gedurende zijn leven meer dank en eer verdiend heeft, ook van de zijde der regeering, dan zijn deel was. — Mocht hij zich in dat opzicht meer of min miskend gerekend hebben — we veronderstellen het alleen — dan zal zijne kunst, die hij zoo liefhad, hem ruimschoots hebben getroost over de ondervonden teleurstellingen. — Misschien wel heeft hij meermalen innig gevoeld, wat Bach's beroemde biograaf, C. H. Bitter, eenmaal aan Elise Polko schreef:

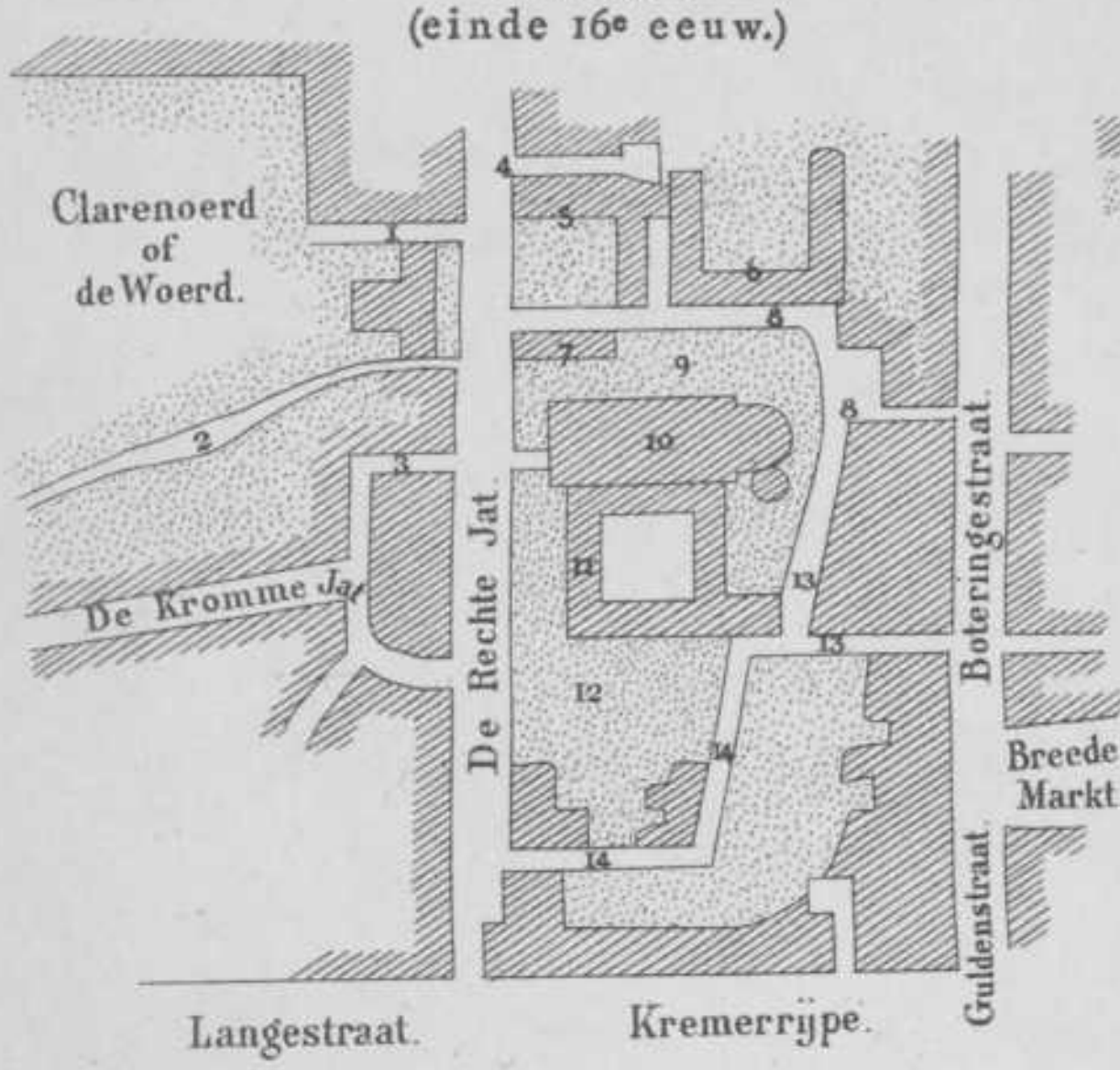
„Was ist aller Ehrgeiz und alles Streben?! In einem einzigen Finale des Don Juan, in den ersten Tacten der C-mol-Symphonie oder in unserem Bachschen Lieblingschoral [1]) versinken sie spurlos, wie armselige Steinchen, die eine Kinderhand in einen tiefen blauen See wirft."

September, 1891. L. L.

---

(1) O Haupt voll Blut und Wunden.

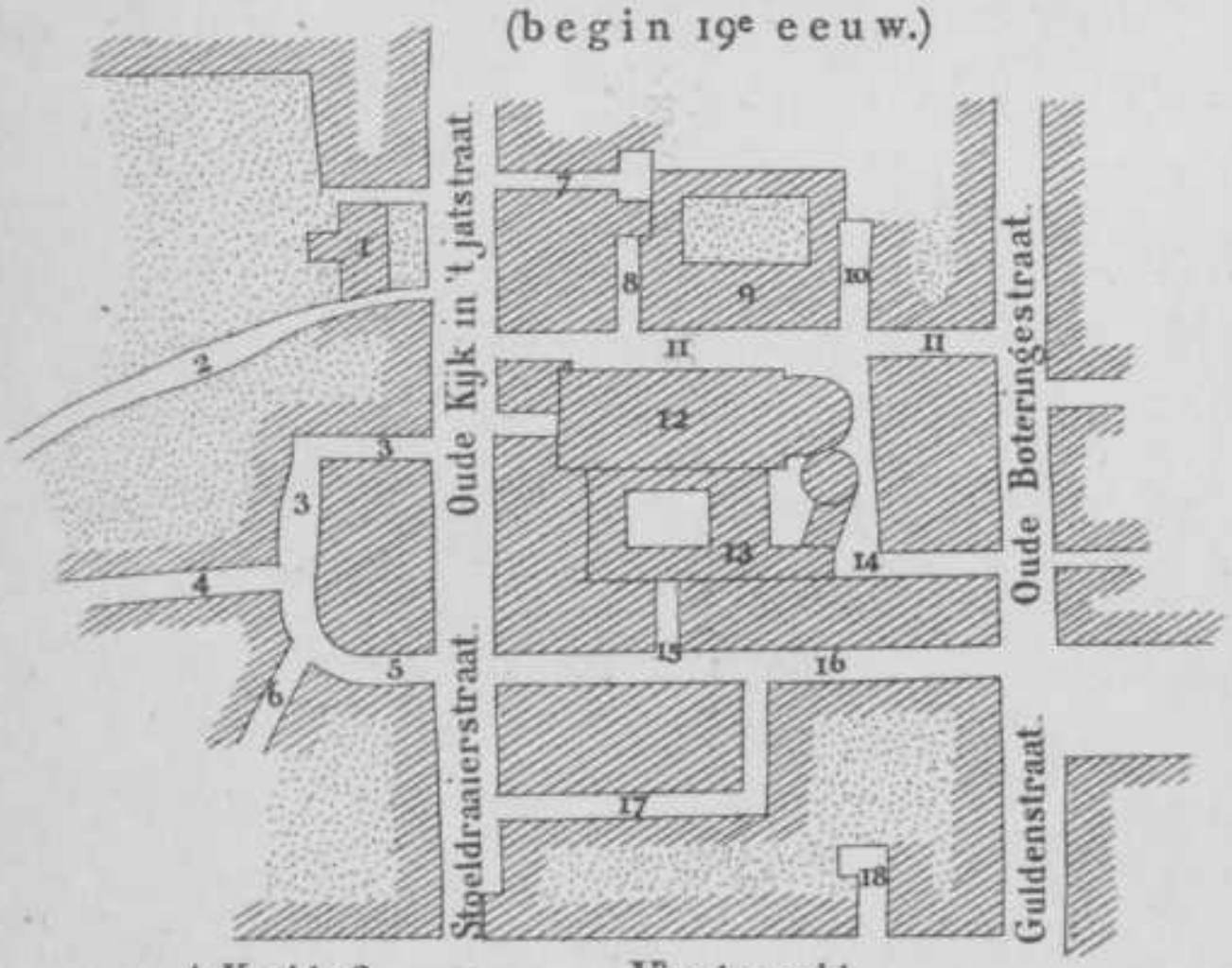
Schets I.
(einde 16e eeuw.)

huizen.
tuin.

1 = Entensgang.
2 = Tybbensgang of Menneweg.
3 = Mannichfoldigestraat.
4 = Selwerderpoort.
5 = Vrouw Menolda convent.
6 = Vrouw Sywen convent.
7 = ? convent of hofje.
8 = Minnebroederstraat.
9 = Minnebroederkerkhof.
10 = Minnebroederkerk.
11 = Minnebroederklooster.
12 = Tuin of hof van het klooster.
13 = Messemakersstraat.
14 = de Stadwech.

Schets II.
(begin 19e eeuw.)

1 = Academie Minerva.
2 = Uurwerkersgang.
3 = Kleine Kromme Elleboog.
4 = Turftorenstraat.
5 = Groote Kromme Elleboog.
6 = Lamme Huingestraat.
7 = Guichardsgang.
8 = Professorengang.
9 = Academiegebouw.
10 = Bursegang.
11 = Broerstraat.
12 = Academiekerk.
13 = Latijnsche school.
14 = Hoofdstraatje.
15 = Latijnsche poort.
16 = Zwanenstraat.
17 = Achter den muur, voorheen Swaangang.
18 = Vuilegang.

III.

De straten en hare namen.

(*Vervolg*).

Er is geene wijk in de stad Groningen, welke in den loop der eeuwen zoovele veranderingen heeft ondergaan, als het gedeelte stad, gelegen tusschen de Oude Boteringestraat, de Kijk-in-'t-jatstraat en de Vischmarkt. Meermalen hebben verschillende historici zich met dezen gewijden bodem bezig gehouden. Immers gewijd was de bodem van deze stadswijk, in welker midden zich de Franciscaner- of Minderbroederenkerk verhief en nog verheft, eertijds omgeven door een aantal kloosters en begijnenhofjes. Wie een nauwkeurig onderzoek naar den vroegeren toestand dier buurten wil instellen, hij raadplege Driessen, Tresling, H. O. Feith en Acker Stratingh; het zij mij vergund kortheidshalve en om niet in herhaling van het bij die schrijvers vermelde te vallen, den lezer te verwijzen naar nevensgaande twee plattegronden, waarop in

hoofdzaak het resultaat der onderzoekingen van de genoemde schrijvers in schets is weergegeven.

Het eerste schetsje geeft den toestand der stadswijk weer, zooals deze was omstreeks 1560, waarbij men niet moet vergeten, dat deze toestand langzamerhand is ontstaan. Kon men een blik werpen op een plattegrond van nog vroegeren tijd, men zoude waarschijnlijk eene veel grootere oppervlakte onbebouwd vinden.

Het tweede schetsje geeft den toestand weer, zooals deze was omstreeks 1620 en zooals deze heeft bestaan tot aan de oprichting van het nieuwe academiegebouw (1851) en der nieuwe academische bibliotheek (1864).

Ik zal mij verder bepalen bij de naamsverklaring der straten en stegen.

De zuidelijke kade van het Loopende Diep heette in de 17e eeuw de „Botteringe Opslach"; de Muurstraat is een der in 1874 herdoopte Achter de Muren, beide hebben geen nadere verklaring noodig.

Een zijstraatje van de Muurstraat aan de zuidzijde heet blijkens het aangehechte naambordje Palstersgang. Eene kleine omzetting der letters *s* en *t* bij hernieuwing van het bordje zou de beteekenis van dien naam verduidelijken. Omstreeks het einde der 17e eeuw kwamen tal van Zwitsersche doopsgezinden uit de Paltz, waar zij hevige vervolgingen hadden moeten lijden, herwaarts zich metterwoon vestigen, zij vereenigden zich tot eene gemeente en hadden in het begin der 18e eeuw hunne vergaderplaats in het eerste steegje aan de rechterzijde van de Muurstraat, van af de Kijk-in-'t-jatstraat gerekend[1]).

(1) Lorgion, Gesch. beschrijv. v. Gron., I, blz. 175.

Dat de naam Kijk-in-'t-jatstraat in verband staat met den kop in het huis op den n.o. hoek van de straat, dit gevoelt ieder, die den merkwaardigen kop met het opschrift „*Ick kick noch int*" heeft aanschouwd. Tal van sagen zijn aan dien kop verbonden, o.a. is de meening, dat daarmede Rabenhaupt is voorgesteld, zeer populair [1]). Ook is zeer gangbaar de verklaring, dat achter het opschrift moet worden gedacht het woordje „zeegat" en dat het eene herinnering aan het beleg van 1672 is, als wilde het steenen hoofd van den Groninger burger zeggen, dat Groningen geen nood had, zoolang men nog vrij in het zeegat (hier het Reitdiep) kon zien; van die zijde toch zoude nog altijd redding mogelijk zijn. Noch het een, noch het ander is juist en Tresling [2]), die door verschillende gegevens geleid vermoedde, dat „onze held ten minste niet later dan in het begin der 17e eeuw geboren is en misschien wel in de 16e", heeft het goed ingezien. De stadsrekening van 1553 spreekt van „de stadtmuere upt oesten van kijck in 't jadt"; een brief van 3 April 1624 [3]), gericht aan B. en R. van Groningen, spreekt van het huis „genaampt Kick in 't jat", waaruit dus blijkt: 1°. dat in de 16e eeuw reeds dat huis met die spreuk bestond, 2°. kan worden

(1) Van Lennep en ter Gouw in hun »De Uithangteekens" dl. I, blz. 275, te dezer zake verkeerd ingelicht, hebben er voorzeker veel toe bijgedragen de verkeerde meeningen omtrent dezen kop te verspreiden.

(2) Gron. Volks-Almanak 1838, blz. 140.

(3) Oud-Archief in Gron.; Rechterl. Archieven (requesten aan de Weeskamer).

afgeleid de beteekenis der spreuk. Het Jat is de naam der straat gedurende eenige eeuwen en het is duidelijk, dat de steenen kop volgens zijn onderschrift wil zeggen, dat hij als bewoner van het laatste huis der straat nog in de straat, in het Jat, kan kijken. Doch wat is nu het Jat? De straat komt onder de volgende benamingen voor, Gad (1329), Gate (1342), de Jate (1362), de rechte Jate (1393), het rechte Jat (16e en 17e eeuw), het Olde Jat of de Jatstrate (2e helft 17e eeuw), Kijk-in-'t-Jatstraat (1739 tot heden). Denkt men bij die naamsontwikkeling aan de later te behandelen „Krumme Jate" en aan de verklaring bij „de Kolde gathe" [1]) gegeven, dan is het duidelijk, dat ook hier onder het Jat niets anders is te verstaan als het duitsche Gasse, het middelnederlandsche gathe = straat.

Nog dient te worden opgemerkt, dat onder het Jat werd begrepen de straat van af den bekenden kop tot aan de Vischmarkt. De naam Stoeldraaierstraat voor het zuidelijk deel komt het eerst voor in het begin der 17e eeuw; men is geneigd hier de woonplaatsen van vele leden van het stoeldraaijersgilde te zoeken.

Op alle plattegronden ziet men de Guichardsgang geteekend, echter zonder aanduiding van naam. In 1600 [2]) vindt men de aanduiding „de Selwarderpoerte in 't Jatt in die ganck." De tegenwoordige naam kan eerst in de vorige eeuw zijn ontstaan, vóór dien tijd komt de naam van het geslacht Guichard te Groningen

(1) Gron. Volks-Almanak 1891, blz. 197.
(2) Rekening der Kloostergoederen 1600, blz. 52 verso.

niet voor. Aangezien in deze gang eenige huizen der Boteringestraat, o.a. het Selwerder refugium[1]), een uitgang hebben, zoo ligt het vermoeden voor de hand, dat een dier huizen tot bewoner een Guichard heeft gehad. De naam „Selwarderpoert" is nu mede duidelijk.

Waaraan de Broerstraat of Broerenstraat en het Broerkerkhof hunne namen ontleenen, weet een ieder, die bedenkt, dat hij zich aldaar bevindt in de onmiddelijke omgeving van het Minderbroederklooster met bijbehoorende kerk.

De aan weerszijden van het vroegere academiegebouw gelegen hebbende Professorengang en Bursegang (zie schets II) hebben hare namen te danken, de eerste aan de drie professorenwoningen, welke zich daar bevonden op het gebied van het vroegere Menoldaconvent, de tweede aan de burse, het kosthuis voor onvermogende studenten.

De tegenwoordige Poststraat is eene dier straten, welke aan herhaalde naamsverwisseling lijden, en men behoeft geen profeet te zijn om te voorspellen, dat, indien het nu reeds te klein geworden postkantoor eenmaal naar eene andere straat verhuist, de mogelijkheid bestaat, dat het den naam van de straat medeneemt, althans opheft. Hoe deze straat in de 15e eeuw en vroeger heette is onbekend, misschien gelijk in de 16e en 17e eeuw, n.l. Messemakersstraat. Tot de straat had men toenmaals van uit de Boteringestraat toegang door een poort „de Messemaeckers-

(1) Gron. Volks-Almanak 1890, blz. 115.

poort" [1]). In de 17e eeuw begon deze naam te verdwijnen en plaats te maken voor dien van Hoog- of Hogestraat, doch toen in de Heerestraat een Hoogstraat verscheen, werd besloten deze zijstraat den weidschen naam van Hoofdstraat te geven. Nog gaven de bijna gelijkluidende namen aanleiding tot verwarring, dies besloot de raad van Groningen [2]) bij de vestiging van het postkantoor in deze straat haar te herdoopen.

De oude Messemakersstraat liep in de 16e eeuw uit op het Minderbroederkerkhof, noordwaarts achter de kerk om naar de Broerstraat en de noordelijk gelegen conventen, of door den noordertrans of overwulfde gang (tot 1560 een vrij pad) van het klooster naar de Kijk in 't jatstraat. Zuidwaarts voerde van uit het westeinde der Messemakerstraat een weg, in 1439 [3]) „een stadwech" genoemd, over den open kloostergrond, bijlangs de tuinen der huizen van Guldenstraat en Vischmarkt met eene westwaartsche buiging naar het Jat (de tegenwoordige Stoeldraaierstraat). Een gedeelte van dien ouden weg is nog over in de tegenwoordige Soephuisstraat. Deze laatste naam is van jongen datum en staat natuurlijk in verband met het in de Zwanestraat op den hoek der straat gelegen gebouw, alwaar de bereiding en uitdeeling der levensmiddelen van wege de commissie van spijsuitdeeling plaats heeft. Op plattegronden der 17e eeuw heet deze straat de Swaangang, later is zij Achter den Muur genoemd,

(1) Bijdr. v. Gesch. en Oudh., I, blz. 108. In 1594 bestond nog die poort; op den plattegrond van 1616 wordt zij niet aangeduid.
(2) Besluit van 7 Januari 1871.
(3) H. S. Oud-Archief in Gron. Chartularium v. Selwerd, blz. 58.

zeer oneigenaardig, daar zij ver van alle oude stadsmuren is verwijderd. Ook deze Achter den Muur behoorde onder de doopelingen van 4 April 1874.

Zooals uit eene vergelijking van schets I en II blijkt, bestond oudtijds de Zwanestraat niet, was de huizenrij aan de westzijde der Grootemarkt gesloten en bestond het terrein, door de tegenwoordige straat ingenomen, grootendeels uit tuinen. De uitvoering van het raadsbesluit van 29 December 1610 bracht hierin verandering. Dit luidde: „Die Heeren Borgemesteren en Raedt hebben geresolveert ennd eennhellich geslotenn, dat die witte Swane ann die westsijdt van het bredemarcket, so de erentfeste Albert Coenders ennd sijn huisfronwe affgegaen ennd tot deses stadts profijt gekoft, offgebroekenn ennd aldaer ennd volgenns doer der minnebroders hoff westweert ann eenn strate gelecht, die bomen innt hoff verkoft, die plaetsenn affgedeelt, ennd tot des stadts profijt om behuset tho worden, verpacht soelden worden." Dit huis „de Zwaan, de Witte Swane, het Swanehuis", naar men beweert eens de woning van Ubbo Emmius, [1]) in de dagen toen hij nog rector der St. Maartenschool was, heeft dus den naam aan de straat gegeven, welke in den tijd van hare wording en kort daarna ook wel wordt aangeduid als „de Nije Strate."

De aan de noordzijde dezer straat gelegen Bibliotheekgang is, wat naam betreft, van jongen datum. In 1864 werd aan het einde van dit straatje de nieuwe

(1) H. O. Feith, Over den grond, waarop thans het academiegebouw wordt gevestigd.

Academische bibliotheek gebouwd, ter plaatse van den zuidelijken vleugel van het oude minderbroederklooster, hetwelk tot aan dat jaar tot gymnasium had gediend. Aan den ingang van het straatje prijkte de met fraai beeldhouwwerk versierde, door den kundigen commies-provinciaal Occo Mensenborch ontworpen „Latijnsche poort." Deze poort, op kosten der Staten van Stad en Lande in 1633 uit de opbrengst der kloostergoederen gebouwd, is helaas in 1867 afgebroken.

Nog bevindt zich in het in behandeling zijnde vierkant een gang aan de noordzijde van de Vischmarkt. Op verzoek der eigenaren en bewoners van de in deze steeg uitkomende erven besloot de gemeenteraad, 23 Mei 1883, den weinig aanbevelenden naam van Vuilegang te vervangen door den meer onschuldigen van Burengang.

Nemen wij thans het oude stadsgedeelte ten westen van het zoo juist behandelde in oogenschouw. De noordelijke grens vormt de zuidzijde Noorderhaven, in de 17e eeuw de Zuider-Craenopslagh genoemd naar de kraan tot lading en lossing van schepen, welke zich daar reeds in dien tijd en ook nog heden ten dage bevindt. De westelijke hoek der haven staat bekend als de Hoek van Ameland, in de vorige eeuw doorgaans alleen het Ameland genoemd. Juist tegenover dien hoek ligt het Reitdiep, de oude weg naar zee. De vroeger levendige handel van Groningen op Ameland in levensmiddelen en omgekeerd in paarden verklaart, hoe de plaats, waar in onzen tijd de stoomboot van het nabij Ameland gelegen Schiermonnikoog

aan de kade wordt gemeerd, den naam Hoek van Ameland heeft gekregen.

Langs datzelfde Reitdiep kwamen tot in onzen tijd de Zoutkamper en Vierhuister visschers met hunne met zeevisch geladen schepen naar de stad. Al wordt in onzen nieuweren tijd met zijne snellere middelen van vervoer de visch niet meer per scheepsgelegenheid, doch thans per spoor over Grijpskerk aangevoerd, de namen Vischbanken, Vischhoek, Visscherstraat en Vierhuisterstraat zullen de herinnering blijven bewaren aan den tak van bedrijf, welke in dit stadsgedeelte de hoofdrol vervulde. Ter nadere verklaring diene, dat de Visscherstraat tot ± 1500 den naam van Vierhuisterstraat heeft gedragen, terwijl de poort, waarheen die straat leidt, naast den naam Kranepoort ook in de 17e eeuw dien van Fisscherpoorte [1]) droeg. De brug, welke hier over de A ligt, bekend onder den naam Kranepoortenbrug of — pijpe, droeg lange jaren den naam van „Nijebrugge." Zoo spreekt van Lemego, [2]) waar hij handelt over het jaar 1472: „daer wort oick do gemaket de toeren to noerden bij der Ae an de twe staddepen, [3]) nu bij de nije brugge, daer nu een kraene is opgemaket." Van Lemego schreef zijn kroniek ± 1480 en hoewel in 1525 de stad juist in die omgeving is uitgelegd, bestond de Nijebrugge zeker vroeger, zooals uit het aangehaalde bericht blijkt en verzegelingen van 1516 en 1517 bevestigen; dit

---

(1) Oud-Archief in Gron. 1620, no. 39.
(2) In Kroniek van Benninge, uitg. J. A. Feith, blz. 140.
(3) Hunze en A.

laatste stuk spreekt zelfs van Nijebruggepoorte.[1]) Ook in verzegelingen van 1554[2]) en volgende jaren is steeds sprake van „de crane bij die nije brugge an de oesterzijdt van dat Reytdeep." De kraan stond volgens oude plattegronden (o. a. van 1594) aan de overzijde der A, bij den hoek, waar de A en het Reitdiep zich vereenigen. De naam Kranepoort verschijnt het eerst in 1527[3]). In hoeverre er verband bestaat tusschen de namen Kranenpoort, het Kranenland[4]) en Kranenburg,[5]) ten w. van het Gelkingeland, dus ten z.w. van Groningen aan den Peizerstraatweg gelegen, waag ik niet te beslissen.

Het zag er in vroegere eeuwen bij de Kranepoortenbrug anders uit dan tegenwoordig. In de 15e en volgende eeuwen verhieven zich aan de z.o. zijde der brug onmiddellijk aan den waterkant eenige huizen, waardoor met de tegenovergelegen huizen van de Hooge der A eene straat werd gevormd. Ten z. dier huizen, daar waar de kade minder breed wordt, stonden de Vischbanken. Bij besluiten van 9 en 22 October 1762 van B. en R. van Groningen werden deze huizen aangekocht en afgebroken. Op

(1) Oud-Archief in Gron. 1516, no. 5, en 1517, no. 6. Zie ook Stadsrekening 1526, blz. 29.
(2) Oud-Archief in Gron. 1554 no. 110; 1556 no. 96; 1565 no. 94; 1566 no. 85.
(3) Oud-Archief in Gron. 1527 no. 15.
(4) o. a. reeds voorkomende in 1506; Oud-Archief in Gron. 1506 no. 30.
(5) Liggende te midden van het Kranenland, thans de kweekerij van den heer de Waard aan den Peizerstraatweg.

de beschikbaar geworden ruimte werd eene overdekte hal voor de vischvrouwen ingericht, waaronder banken en tafels werden geplaatst tot opening, keuring, reiniging en uitstalling van het zeebanket. Toen in deze eeuw de plaats van aankomst der visch zich verplaatste en de „dames de la halle" weinig gebruik van de vischbanken maakten, doch de voorkeur gaven aan het venten der visch bijlangs de huizen onder het uitgalmen van het alleen te Groningen gebruikelijke „schelle vi oe" enz., terwijl de ledige banken een uitnoodigend en verleidelijk rustoord werden van menig vermoeide of „aangeschotene", werd besloten de vischbanken te doen wegruimen. Dit geschiedde in 1889 en de omgeving heeft uit een schoonheidsoogpunt waarlijk onder die verandering niet geleden.

Na nog te hebben opgemerkt, dat de rivier de A, welker hooge en lage kaden in lateren tijd de namen Hooge der A en Lage der A hebben gekregen, in officiëele stukken, doch zoo goed als nimmer bij het publiek, den naam van Zuiderhaven draagt, begeven wij ons weder in de straten en stegen van dit stadgedeelte. De Hoekstraat is een herdoopte Achter den Muur en ter voorkoming van de mogelijkheid, dat een 20e eeuwsch geschiedvorscher hierin eene herinnering aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten meent te kunnen ontdekken, wordt hier medegedeeld, dat de Vischhoek, waarin deze straat uitloopt, aanleiding tot den nieuwen naam heeft gegeven. De Vischhoek droeg nog in het begin der vorige eeuw [1])

(1) Ordonn. B. en R. v. Gron. 21 Febr. 1735.

den naam van Bocht van Guinee, welken naam wij ook op den plattegrond aan den tegenovergestelden hoek van de stad zullen aantreffen.

Tusschen de Hoekstraat en Visscherstraat bevinden zich een aantal smalle, zoowel door- als doodloopende, zoowel naamlooze als betitelde gangen. Menig oud-Groninger zal zich bij eene tapperij om den hoek van een gang in de Hoekstraat een steen, waarop in een nis het beeld van een man gebeiteld, met het onderschrift „*Dit is Job*," herinneren. Deze Job is als zijn bijbelsche naamgenoot van den aardbodem verdwenen, doch leeft deze in de herinnering voort als een toonbeeld van geduld, gene heeft zijn naam vereeuwigd in de Jobsgang. Waarom is het bordje „Jobsgang" bij dit straatje verdwenen, de naam komt toch in officieele stukken en op plattegronden voor?

De Zeijlsgang heeft tot peet den stichter van het tegenover gelegen Zeijlsgasthuis, Berent Janssen Seilmaker, ook wel geheeten Berent Janssen Seijltien. Over den oorsprong van den poëtischen naam Poten-pannegang verschaffen noch charters, noch kronieken eenig licht.

Nog vindt men aan de noordzijde van de Visscherstraat de Egyptengang. De naam Egypte komt in onze provincie meer voor, wij treffen in Veendam een Egyptenende aan, onder Finsterwold een streek Egypte en de Egypterdijken, te Kantens een huis Egypte [1]). Dat onder Egyptenaren in vorige eeuwen zigeuners of heidens werden verstaan is bekend, minder bekend

(1) Oud-Archief in Gron. 1631, no. 3 en 1715 no. 4.

wellicht, dat „de Vleeschpotten van Egypte" of enkel „Egypte" de naam is van onderscheidene herbergen [1]) in ons land. Waar in onze stad zoovele straten en stegen hare namen aan nabij gelegen herbergen ontleenen, daar is het vermoeden in een herberg Egypte den oorsprong van den naam Egyptengang te zoeken niet te gewaagd.

Tusschen „de Lane" [2]) en de Kijk-in-'t-jatstraat ligt de Harmonie met haren grooten tuin. Deze opene ruimte (vroeger nog grooter dan tegenwoordig) in de oude stad trekt op alle plattegronden de aandacht. Het is bekend, dat tot in de 15e eeuw in onze groote steden zich nog boerenhofsteden bevonden, gelijk men deze nog heden ziet in zich tot steden ontwikkelende dorpen. Zulk eene boerenhofstede schijnt het grootste gedeelte van den Harmonietuin te zijn geweest. In stukken van 1329, 1389, 1404 enz. [3]) wordt reeds gesproken van „de Worth" of „de Woerd", aldaar gelegen. Wort of wart beteekent in het nederduitsch een omheind veld, eene omheinde plaats, eene hofstede. Er zijn meer plaatsen in en nabij Groningen, welke den naam „de Woerd" hebben gedragen, telkens kan daarbij aan eene opene ruimte, eene hofstede worden gedacht. Aan de oostzijde dezer opene plaats werd in de 14e eeuw het Verclaren-convent of Vrouw-Clarenconvent opgericht. Dit convent of begijnenhuis lag niet aan de Jat, de Kijk in 't jatstraat, doch op

(1) Van Lennep en ter Gouw, uithangteekens II blz. 60.
(2) Reeds in 1404 aldus, Oud-Archief in Gron. 1404, no. 11.
(3) Driessen, Mon. Gron. III, blz. 628 en Oud-Archief in Gron. 1389, no. 3 en 1404, no. 11.

eenigen afstand van de straat; de steeg, thans Uurwerkersgang geheeten, leidde derwaarts. In de 15e en 16e eeuw, dus na de vestiging van dat convent te dier plaatse, verdwijnt de naam Woerd, om plaats te maken voor dien van Klarenoerd. Men behoeft geen taalkundige te zijn om de ontwikkeling van Verclarenwoerd tot Klarenoerd te kunnen verklaren.

Het „Verclarenhues" kwam in de 16e eeuw in het bezit der familie Entens en deed aldus den naam Entensgang ontstaan, een straatje, dat aan de noordzijde van het huis naar de Kijk in 't jatstraat leidde. Na velerlei lotgevallen werd op de terreinen van de vroegere „Woerd" de Harmonie in 1855 ingericht. De Uurwerkersgang speelt bij de geschiedenis van de Woerd of Klarenoerd eene belangrijke rol, hij speelde die rol onder de verschillende benamingen van Clarenoerd (15e en 16e eeuw), Menneweg (o.a. 1558) en Tybbensgang (o.a. 1565). Ook deze gang was, als zoovele reeds vermelde gangen en straten, met een poort voorzien, over het vernieuwen van welke poort B. en R. van Groningen eene uitspraak deden den 24en Maart 1565 [1]) in het geschil tusschen Albert Uhrwarker en andere bewoners dier straat. Vermoedelijk zal aan dezen Albert het peetschap over den tegenwoordigen straatnaam moeten worden toegekend.

De Kleine Kromme Elleboog droeg vroeger een dergelijken naam, eveneens aan den bochtigen loop dier straat ontleend. In de 15e en 16e eeuw [2])

(1) Oud-Archief in Gron. 1565, no. 51.
(2) O. a. Oud-Archief in Gron. 1428 no. 3.

heette deze straat Mennichfoldiche- of Mannichvoldestraat. Hier lag in de buurt blijkens eene verzegeling van 1365 [1]) „de Mainghfoldesijle" en het in 1459 en in 1564 [2]) aan het Olde convent toebehoorende „Mannichvoldigegoed," zijnde een huis met tuin. Het thans in noordelijke richting doodloopende gedeelte liep vroeger door tot in de Uurwerkersgang. Omstreeks het midden der 17e eeuw kwam de naam Kleine Kromme Elleboog in gebruik en zulks ter onderscheiding van de Kromme Elleboog, voortaan Groote Kromme Elleboog genoemd. Doch ook deze naam was door een anderen voorafgegaan en eerst in het laatst der 16e eeuw [3]) geboren. De bochtige vorm dezer straat, zoo ongewoon in het met rechte straten doorsneden Groningen, had reeds vroeger aanleiding tot een daarop duidenden naam gegeven. In de 14e, 15e en 16e eeuw toch werd onder de Kromme Yate, de Kromme Jat, bedoeld de tegenwoordige Groote Kromme Elleboog en de daaraan sluitende Turftorenstraat [4]).

Dat de Turftorenstraat (de naam komt het eerst voor in 1601) [5]) haar naam ontleent aan den reeds in 1404 voorkomenden en in 1552 „offgesleeten" Turftoren, een der op den stadsmuur staande verdedigingstorens, behoeft geen nader bewijs. In 1611 verzoch-

[1] Driessen Mon. Gron. IV, blz. 675.
(2) Bijdr. v. Gesch. en Oudh., dl. V, blz. 121 en H. S. Chartularium v. Selwerd blz. 63.
(3) Oud-Archief in Gron. Rekening der Kloostergoederen 1600, blz. 72.
[4] Over de Clarenoerd en de aangrenzende straten en stegen is zeer uitvoerig gehandeld door Dr. G. Acker Stratingh in Bijdr. v. Gesch. en Oudh., dl. II, blz. 334 en vlg. »Het oude gebouw van Minerva, vroeger het Vrouw Clarenconvent enz.
[5] Oud-Archief in Gron. 1601 no. 8.

ten eenige ingezetenen om over de A aan het einde der Turftorenstraat een brug te leggen. B. en R. besloten 27 Januari 1612 dit verzoek in te willigen en eene „loopbrugge" aldaar te laten maken op kosten van de requestranten. In 1628 verving eene grootere brug de loopbrug; in het midden der 18e eeuw verdween deze verbinding tusschen Hooge en Lage der A.

Er zijn in Stad en Lande twee bijna gelijknamige aanzienlijke geslachten geweest, Huninga en Huynga. De Huninga's behooren in Oostwold in het Oldambt tehuis, de Huynga's in de stad Groningen. Leden van dit laatstgenoemde geslacht schrijven zich Huginghe, Huinge, Huynga. Een lid van het Groninger geslacht was Lamme Hueginghe, gehuwd met Herman Hopper, naar het uit eene verzegeling van 1511 [1]) blijkt, vrome lieden. Heet de Lammehuingestraat (het eerst in archief stukken voorkomend in 1555) naar deze Lamme Huginghe of Huinga en woonde zij wellicht daar? Zoo ja, dan mag deze vrome ziel zich verheugen den lateren toestand der straat niet te hebben gekend, welke voor eenige jaren de bewoners dier buurt heeft bewogen zich tot de vroede mannen der stad te wenden met het verzoek den naam Lammehuingestraat te veranderen in Akerkstraat, uit hoofde van den slechten naam, waaronder deze buurt (in den volksmond en in straatpoëzie „'t Lammuuntje" geheeten) moest lijden door de tot dien tijd daar bestaan hebbende huizen van ontucht. De gemeenteraad willigde dit verzoek in. Nog dient te worden opgemerkt, dat al moge

(1) Oud-Archief in Gron. 1511, no. 8.

Lamme Hueginghe eene vrome vrouw zijn geweest, die landerijen aan de Martinikerk schonk, zij evenwel niets heeft uit te staan met het in deze straat staande gasthuis, bij het publiek algemeen bekend als het Lammehuingegasthuis. Dit verdient daarom vooral te worden opgemerkt, omdat het meerendeel der talrijke gasthuizen in onze stad is genoemd naar de stichters dier nuttige instellingen. De omstandigheden hebben wel medegewerkt om aan Lamme Huginghe een roem te verschaffen, grooter dan zij verdiende. Het Lammehuingegasthuis is de volksnaam, de officieele minder bekende naam is „het Armhuiszittend-convent", hetwelk van uit de Kijk in 't jatstraat in 1621 naar hier werd overgebracht.

Hoewel de straat, welke de verbinding vormt tusschen Turftorenstraat en het Akerkhof reeds meer dan 400 jaren bestaat, draagt zij toch altijd een jeugdigen naam. Wat Lutkenieuwstraat of Lutkenijestraat beteekent, is ieder Groninger duidelijk, de naam doet vermoeden, dat er een tijd is geweest, waarin, terwijl de omliggende straten bestonden, deze straat nog niet was aangelegd. Het oudste bekende bericht over deze straat kan men putten uit een koopbrief van 1489 [1]), waarin gehandeld wordt over een huis „gelegen an die noerderzijde van der Aekerke, daer Arpp Goltsmits huus [2]) naest bij licht an die oesterzijd, daer dat nijen straten en tusschen licht."

De midden in het straatje gelegen Kuipersplaats

---

(1) H. S. Chartularium v. Selw., blz. 55 verso (Oud-Archief in Gron.)
(2) Nog steeds, en een ingesteld onderzoek bevestigt mij dit, wordt in het huis, waar eens Arpp de goltsmit woonde, dus gedurende meer dan 400 jaren, hetzelfde beroep uitgeoefend.

schijnt oud van vorm, doch nieuw van naam te zijn.

In een aantal verzegelingen der 14e en 15e eeuw is sprake van de Lange- of Langerstrate, een straat loopende in westwaartsche richting van het Jat. Ik meen onder de Langestrate te moeten begrijpen de lange rij huizen ten noorden der Akerk, m. a. w. het Akerkhof van de Stoeldraaierstraat af tot aan het Lutkenieuwstraatje. Ziet hier de redenen, welke die meening bij mij hebben doen ontstaan. 1°. Er is geen andere straat, welke uit het Jat in westwaartsche richting leidt, als de thans bestaande en reeds behandelde. Alle die straten hadden andere namen en komen steeds onder die namen voor, bovendien is het moeilijk te veronderstellen, dat er vroeger een straat, en nog wel een *lange* straat zou hebben bestaan, welke later geheel is verdwenen; 2°. in alle elf stukken in het Gron. archief berustende, waarin sprake is van de Langestraat, wordt gesproken van huizen, gelegen aan de *noorderrijp* van de Langestraat, in het oudste stuk (van 1385) [1]) is sprake van een huis „in der rijpe bi de noertzide van der langhenstrate." Aangezien rijpen in de straten onbekend zijn voor de 17e eeuw [2]) behalve bij de markten en in de talrijke koopbrieven van huizen in andere straten nooit wordt gesproken van „aan de rijpe," maar steeds van „aan de noord-, zuid- enz. zijde," zoo denkt men bij „de noorderrijpe van de langestrate" onwillekeurig aan een der marktpleinen. Eindelijk 3°. in het chartula-

(1) Oud-Archief in Gron. 1385, no. 2.
(2) Zie vorige jaargang G. V. A., blz. 191.
(3) Chartularium v. Selw. H. S. Oud-Archief in Gron. blz. 56 en 56 verso.

rium van Selwerd, waarin de eigendommen van het klooster zijn opgeteekend naar hunne ligging, wordt een huis in de Langestrate vermeld tusschen een huis ten n. van het Akerkhof en een huis aan de „Aerijp," mede een naam voor de noordzijde van het Akerkhof [3]).

De Brugstraat ontleent langs een omweg haar naam aan de brug, waarheen zij, gelijk trouwens zoovele straten, leidt. Haar naam Brugstraat staat als zoovele andere van Groningens straten in verband met een geslachtsnaam. Ieder, die een blik slaat in Groningens geschiedenis gedurende de middeneeuwen, zal daarbij meermalen in aanraking komen met leden van het rijke en uitgebreide regeeringsgeslacht ter of ten Bruggen, steunpilaren der Vetkooper partij. Het steenen stamhuis van dit machtige geslacht stond aan de brug ter A [1]) en gaf aldus vermoedelijk aanleiding tot het doen ontstaan van den genoemden familienaam. De volksoverlevering zegt, dat de Brugstraat heet naar eene rijke dame uit het geslacht ter Bruggen, die al hare goederen aan de kerk schonk. Er is, gelijk doorgaans in elke sage, een kern van waarheid in deze volksoverlevering. Heijla ter Bruggen schonk in 1467 al hare eigendommen bij testament aan de kerk en geestelijke inrichtingen, de dames Bela, Marike en Aleid, de heeren Hendrik en Otto ter Bruggen handelden op dezelfde wijze en vermaakten bij hunne uiterste wilsbeschikkingen zeer groote sommen en goederen aan geestelijke en liefdadige instellingen [2]). Hoewel dus de Bruggestraat

(1) Gron. Volksalmanak 1838, blz. 32.
(2) Verzeg. Oud-Archief in Gron. (Testament Heijla) 1467 no. 13, (Bela) 1463 no. 8, (Marike) 1484 no. 4, (Aleid) 1519 no. 6, (Hendrik) 1502 no. 32, (Otto) 1462 no. 10.

haar naam ontleent aan het geslacht ter Bruggen, zoo kan zij toch niet naar een der genoemde vrome en weldadige leden van het geslacht zijn genoemd, omdat de Bruggestraat reëds vroeger nl. in 1388 [1]) voorkomt.

Aan het einde der Brugstraat in de onmiddelijke nabijheid der brug en met de muren in het water staat aan de zuidzijde een huis, hetwelk vroeger werd geflankeerd door een tegenover (dus aan de noordzijde) gelegen huis. Dit laatstbedoelde perceel werd door de stad Groningen aangekocht [2]) en tot verruiming der straat en kade in 1766 afgebroken.

De historische naam Katrijp, de uiterste grens, de muur, waar „katten" ter verdediging waren opgesteld, de naam, waardoor met die van Kattendiep en Kattenhage [3]) een blik werd geworpen in het middeneeuwsche vestingstelsel, heeft in het laatst der vorige eeuw plaats moeten maken voor den minder poëtischen naam Kleine der A. Wilde men verder den hoek om naar de Reitemakersrijge gaan, ook daar werd tot in de vorige eeuw de vrije blik en de passage gestuit door eenige aan den waterkant staande huizen. In 1782 [4]) werd door de stad eene dier behuizingen, „de mallemolen" geheeten, aangekocht en weggebroken, in 1787 [5]) onderging „de weereld vol kruizen" hetzelfde lot, in 1789 [6]) volgden de overige huizen.

De Reitemakersrijge is mede een naam in de vorige

---

(1) Verzeg. Oud-Archief in Gron. 1388 no. 4.
(2) Resol. B. en R. v. Gron., d.d. 28 Mei 1766.
(3) Zie vorigen jaargang Gron. Volks-Almanak, blz. 202.
(4) Oud-Archief in Gron. 1782, no. 8.
(5) Resol. B. en R., d.d. 10 September 1787.
(6) Oud-Archief in Gron. 1789, no. 7.

eeuw geboren en duidt aan, dat aldaar een rij huizen stond, bewoond door reitemakers of rietmakers, ambachtslieden, die zich bezig hielden met rieten voorwerpen te maken, in gebruik bij de lakenbereiding [1]). In de 17e en 18e eeuw droeg deze kade den meer weidschen naam van „de West-Indische Opslagh." De oprichting van eene kamer te Groningen van de West-Indische Compagnie en de inrichting van het voormalige huis der abten van Aduard in 1623 ten behoeve dier kamer deden groote verwachtingen koesteren. De schepen moesten tot bij het huis der Compagnie kunnen komen, weshalve o.a. in 1633 de waterpoorten bij de Kranenpoort werden weggebroken tot binnenlating van een West-Indisch schip. De uitkomsten hebben niet aan de verwachtingen beantwoord, de Groninger kamer van de W. I. Compagnie is in de 18e eeuw gaan kwijnen en zoo zal, toen geen schepen uit de West meer hunne waren aan de kade losten, de naam van West-Indische Opslagh hebben moeten plaats maken voor den naam ontleend aan het bedrijf der latere bewoners dier buurt.

Tegenover de Reitemakersrijge ligt eene scheepstimmerwerf, reeds oude plattegronden vertoonen op deze plaats eene „schutentimmerwerf." Zou de in de buurt gelegen Schuitemakersstraat niet in verband moeten worden gebracht met die werf? Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, te meer, daar de wal achter genoemde werf „den gemeene schutemakers" was verordent [2]) voer XII rijders jaerlijcks", zooals

(1) H. O. Feith, de Gildis Groninganis, pag. 213.
(2) = toegewezen.

de 16e eeuwsche stadsrekeningen [1]) ons mededeelen.

Toen op een onzer wandelingen door het oude Groningen [2]) de kloosterhuizen werden behandeld, kwamen wij ook aan het huis der Aduarder monnikken „in Holma" en zagen, dat naar die monnikken de straat weldra Munnekeholm, soms Aduarderholm, [3]) werd genoemd, zulks voorzeker ter onderscheiding van de andere Holm, de Schoolholm. Holm is een oud woord, vooral in de Noorsche talen veel in gebruik, getuige het groot aantal plaatsnamen in Zweden eindigende op „holm", waaronder zelfs een Munkeholm in Schonen. Ook het middelnederlandsch kent dit woord in de beteekenis van eiland of hoogte, welke laatste beteekenis bij de verklaring van Groningens stadsbuurten kan worden aangenomen. De Schoolholm draagt een naam, vier eeuwen geleden niet minder goed gekozen dan thans. Stond in deze straat in de 15e en 16e eeuw de Aschool, de school behoorende bij de Akerk, in onze dagen zijn er niet minder dan drie scholen. De Aschool stond aan de westzijde, ter plaatse van de tegenwoordige St. Michaelschool; vele Groningers zullen zich met mij het oude lage gebouwtje herinneren, voor ± 10 jaren afgebroken, in welks voorgevel men in steen gebeiteld las: „*Dit is ter Ae schoele.*"

Het Akerkhof, voorzooverre het gedeelte betreft tusschen de kerk en het eerste huis in de Brugstraat,

---

(1) Rekening 1536, blz. 23; Rekening 1586 (zie Bijdragen v. Gesch. en Oudh. VII, blz. 237).
(2) Jaargang Gron. Volksalmanak 1890, blz. 101.
(3) o. a. Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1599, no. 6.

werd (aldus wijzen het de plattegronden aan) met den naam van de Dobben of de Monnikkendobben aangeduid Ieder Groninger kent het woord „dobbe" in de beteekenis van kuil of waterplas, zoodat de naam van deze buurt geen hoogen dunk van de reinheid en effenheid van het terrein geeft. Vermoedelijk zal men, ter verkrijging van de juiste beteekenis, eenige eeuwen terug moeten gaan, tot den tijd, toen in de buurt van de Apoort potte- en steenbakkerijen waren gevestigd, welke de klei uit den bodem groeven en daardoor „ticheldobben" [1]) achterlieten.

Deze opene ruimte werd tot vergaderplaats uitgekozen. Immers gelijk de raad der stad Groningen somwijlen vergaderde op het Martinikerkhof onder de groote linde, zoo hadden er ook bijeenkomsten plaats op het Akerkhof. In overeenkomsten van Pinksteravond 1506 [2]) en van Palmdag 1509, kwamen de eigenerfden van Gelkingelanden, Cranelanden, Middelbuirschap en Zuiderbuirschap overeen jaarlijks op St. Peter ad cathedram „na middach wanneer die klocke ter Ae daer toe luidet op der Ae kerckhoff toe samen toe komen" tot verkiezing van een dijkrichter en ter bespreking van andere waterschapsbelangen. De naam „Dobben" is in het laatst der vorige eeuw in het vergetelboek geraakt en onder het Akerkhof wordt thans de buurt aan alle zijden der kerk verstaan.

„De twee Holmstraten", zooals eene verzegeling

---

(1) Stadsrekening 1526, blz. 32.
(2) Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1506, no. 30.

van 1509 [1]) de Munneke- en Schoolholm gemakshalve noemt, worden verbonden door eene straat, welke thans den officieelen naam van Torenstraat draagt, doch bij het volk algemeen bekend is onder haren ouden naam van „bij de Beulstoren" of „bij de Beulije". De naam staat in verband met een der torens, welke ter verdediging in de stadsmuren waren opgericht. Spreekt eene stadsrekening van 1536 van den „scherpregterstoren", uit een proces, in de jaren 1708—1710 gevoerd door den advocaat-fiscaal tegen zekeren Jan Derks, blijkt dat „des scherpregters huys, sijnde een stadtbehuysinghe staande bij den Beulstoren" de woonplaats was van den beul of scherprechter, zoodat het genot van vrije woning een der emolumenten was van dat ambt. De met de Torenstraat evenwijdig loopende kade van het Zuiderdiep heette in de 17e en 18e eeuw de Beulsopslag.

Toen in het midden der 15e eeuw eene uitbreiding der stad aan de zuidzijde plaats greep, kwamen gedeelten der oude stadsgracht binnen de vestingwerken te liggen. Deze gedeelten gracht vormden geen geheel en waren dus op zich zelf staande, allengs dichtgroeiende poelen. Bij besluit van B. en R. van 6 Augustus 1614 werd besloten die gedeelten gracht op te graven, de daartusschen gelegen gedeelten weg te ruimen en aldus eene verbinding tusschen de A en het Schuitendiep tot stand te brengen. De resolutie noemt dat kanaal het Kattendiep, [2]) welke naam

---

(1) Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1509, no. 7.
(2) Aldus ook een stuk van 1617, no. 47.

weldra alleen aan het oostelijke gedeelte is gebleven, terwijl het andere gedeelte eerst bij wijze van overgang het Nieuwediep, [1]) later altijd het Zuiderdiep werd genoemd. Eerst in 1637 kwam het geheele werk tot stand. Dit melden ons de notulen der stadsregeering, doch is ook vereeuwigd door den steen met het opschrift „*Suyderdiep deurgraven* 1637", gemetseld in het huis aan het Kattendiep D 50. In 1723 werden de houten bruggen door steenen bogen vervangen en het geheele kanaal op nieuw gegraven en van steenen walbeschoeiingen voorzien. Toen in onze eeuw door de ontmanteling der vesting en het graven van het Eemskanaal de verbinding tusschen A en Schuitendiep door het Zuiderdiep overbodig was geworden, besloot de raad het kanaal te dempen. Dit geschiedde in 1880 en de nabijgelegen vestingwal leverde een zeer geschikt dempingsmateriaal. Thans heet de breede straat het Gedempte Zuiderdiep.

Tusschen het Zuiderdiep en de Vischmarkt zijn drie evenwijdig loopende straten, welke deze overeenkomst hebben, dat hare oude namen alle drie aan de namen van machtige Groninger geslachten zijn ontleend, zij zijn de Folkeringe-, de Harderinge- en de Gaddingestraat.

Het geslacht Folkerdingh of Folkerdinge komt reeds in 1262 [2]) voor onder de regeeringspersonen en schijnt vooral gedurende de geheele 14e eeuw hier ter stede een grooten invloed te hebben gehad. Onderscheidene burgemeesters en hooge geestelijken van dien naam

(1) Zie o. a. plattegrond van Emmius.
(2) Driessen t. a. p. I 38.

treft men in de geschiedenis [1]) dier dagen aan. Het stamhuis der leden van het geslacht stond in de naar hen genoemde straat, immers in de kroniek van Benninge [2]) lezen wij op het jaar 1338, waar sprake is van eenige groote „stenen husen" binnen Groningen, „daerto Alke Volkerdinge hues gelegen bij Volkerdingestrate." Die naam Folkerdingestraat heeft na het verdwijnen van het bovengenoemde geslacht aan allerlei mishandelingen bloot gestaan. Spreekt en schrijft men tegenwoordig doorgaans Folkinge-, soms nog Folkeringestraat, in de vorige eeuw werd de naam verbasterd tot Volteren- of Folteringestraat, zoodat mij door een geschiedvorscher in allen ernst de vraag eens is gedaan, of de naam Folteringestraat ook in verband kon staan met eene misschien in die straat geweest zijnde pijnbank. Een gedeelte der straat, tusschen Nieuwstad en Zuiderdiep, [3]) heeft in deze eeuw „het Jodenstraatje" geheeten, vermoedelijk naar de aldaar zich bevindende synagoge en naar de geloofsbelijdenis der bewoners van den omtrek. Een raadsbesluit van 19 Juli 1890 voldeed aan het verzoek der bewoners en hief den door hen minder gewenschten naam Jodenstraatje op en maakte de straat tot eene Verlengde Folkingestraat.

Ook de Hardering's waren eene familie van beteekenis in de 14e eeuw. Andreas Harderinc was in 1354 [4]) persona personatus van Groningen, andere

(1) Zie vooral Driessen t. a. p. in voce Folkerding.
(2) Uitg. Feith, blz. 46.
(3) (Resol. 2 Maart 1667) eerst in 1667 aangelegd.
(4) Driessen t. a. p. IV, 901.

leden van het geslacht zaten op den burgemeesterszetel, onder Bedum was een Harderingeheert.[1]) Toen in de vorige eeuw de ziekelijke mode van het herdersleven zich in de letterkunde en het gezelschapsleven openbaarde, schijnt zelfs de naam van de Harderingestraat onder dien invloed te hebben moeten verkeeren, in 18e eeuwsche stukken toch is veelal sprake van Harderinnen- of Herderinnenstraat. Later is de naam verbasterd tot den tegenwoordigen van Haddingestraat, hetgeen deze eigenaardigheid oplevert, dat ook Haddinge [2]) een oude, doch Drentsche familienaam is.

De Gaddingestraat heet vermoedelijk naar een geslacht Gaddinge, waaraan tevens de Gaddingekluft in deze stad en Gaddingehorne (nabij Termunten) hunne namen ontleenen. Is tot het einde der 15e eeuw de naam Gaddingestraat de eenige naam der straat, in het begin der 16e eeuw begint daarnaast die van Pelser- of Pelsterstraat op te komen, om in de 17e eeuw den ouden naam geheel te verdringen. Het „Pelserghilde", het gilde der bontwerkers, schijnt te dezer stede een aanzienlijk gilde te zijn geweest en evenals van de Pelzerstrasse te Bremen [3]) bewezen kan worden, dat aldaar de woonplaatsen waren der pelsers en der kooplieden in pelterijen, zoo mag men met eenig recht hetzelfde omtrent de Groninger Pelsterstraat vermoeden, te meer als men o.a. in een stuk van 1600 leest „Geert Pelser in die Pelserstrate" [4]).

(1) H. S. Klauwboek v. Tjassens, blz. 172.
(2) Haddingeerve tot Borger. (Rek. v. d. rentm. Johan v. Renoy, anno 1551, blz. 13, H. S., Oud-Archief in Gron., 295a).
(3) Feith, de Gildis Gron., pag. 237.
(4) H. S. Kloosterrek. 1600, blz. 71 verso.

De drie het laatst besproken straten worden verbonden door de Nieuwstad, een naam, welke eerst in de 15e eeuw [1]) voorkomt en vermoedelijk voorafgegaan is door die van Langestrate [2]). De Nieuwstad heeft onderscheidene zijstraatjes, zij heeten Ekkelboomengang, Zwaantjesgang, Spekkoopersgang, Trouwe arbeidersgang. De twee eerstgenoemden ontleenen hunne namen aan herbergen van dien naam, terwijl de doopcedul van de Spekkoopersgang voor eenige jaren is verdwenen, toen uit het huis op den hoek dier gang een steen, waarop een varken was afgebeeld, is weggenomen. De Folkingedwarsstraat heette voor ± vijftien jaren het Woerdje en in 1523 [3]) de Wortstrate. Reeds boven spraken wij over de Woerd of Wort ten w. van de Kijk in 't jatstraat en vermeldden reeds, hoe op onderscheidene plaatsen in de stad, niet altijd met juistheid aan te geven, een woerd of wort heeft gelegen. Zulk een woerd, eene omheinde plaats, eene hofstede, zal zich vermoedelijk ook in deze omgeving hebben bevonden.

De Breedegang tusschen de Folkinge- en Haddingestraat draagt haar naam reeds eeuwen, de beteekenis is nog even duidelijk als vroeger. Ook was er [4]) in de Haddingestraat eene thans verdwenen Regenborchsgang en in de Folkingestraat een Ketelsganck [5]).

Nog zijn er twee verbindingen tusschen de Pelsterstraat en de Heerestraat. De meest zuidelijke, de

(1) Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1441, blz. 7 en 8.
(2) Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1434, no. 18.
(3) Verzegel. Oud-Archief in Gron. 1523, no. 6.
(4) O.a. in 1614 Civiel prot. Hoofdmannenk., blz. 32.
(5) Oud-Archief in Gron. 1492 no. 3, 1517 no. 15.

Bruine Ruiterstraat, ontleent haren naam aan de herberg „de Bruijne Ruijter" [1]), welke zich ten noorden van de straat in de 17e eeuw bevond. De andere is de Kleine of Lutke Pelsterstraat [2]). Hoewel op een ouden steen in een huis aan de zuidzijde der straat duidelijk staat gegrift „*Dit is inder hilligen Geeststrate*", zoo schijnt toch het publiek meer geloof te hechten aan het moderne houten bordje, dat het woord Kleine Pelsterstraat vermeldt. In de Pelsterstraat is aan de oostzijde nog een gang, de Spoormakersgang geheeten, klaarblijkelijk een oude naam, waarschijnlijk ontleend aan de woonplaats van deze ambachtslieden, die in het smidsgilde volgens bepaling der stadsregeering van 30 Augustus 1642 waren opgenomen.

En zoo zijn we weder in de nabijheid der Vischmarkt aangekomen, welk plein ons nog rest te bespreken.

Reeds terstond rijst de vraag: is de Vischmarkt ten alle tijde een plein geweest? Op deze vraag is reeds menigmaal geantwoord en het resultaat van alle vertoogen kan worden saamgevat in deze twee woorden, waarschijnlijk niet. Zonder ons te verdiepen in het beantwoorden der vragen hoe en wanneer, willen wij alleen vermelden de bewijzen, welke het waarschijnlijk maken, dat de Vischmarkt vóór minstens 500 à 600 jaren een kanaal of gracht is geweest. 1°. wijst men op den langwerpigen vorm, welke aan eene gedempte gracht doet denken, 2°. op haren naam, in de meeste oude steden toch ligt de vischmarkt aan het water, hetwelk

(1) Rekening Adv. fisc. 1635.
(2) Oud-Archief in Gron. 1617, no. 3.

ook voor den aanvoer der visch in schepen zeer gewenscht en natuurlijk is, 3°. op het aan het oosteinde der Vischmarkt staande en reeds in 1405 [1]) zich daar bevindende huis „de Klok" met het daarachter gelegen Tingtangstraatje [2]), welke deze namen zouden dragen naar het luiden der bel of klok bij het aankomen en afvaren der vischschuiten, gelijk nog tot voor eenige jaren bij het afvaren der schuiten aan het Damsterdiep geschiedde, 4°. op de sporen van eene oude gracht, welke men in 1825 bij het graven van de fundamenten der korenbeurs aldaar meent te hebben ontdekt [3]).

Op sommige dezer bewijzen valt wel iets af te dingen. Zoo is het vreemd, dat de Vischmarkt, toen dan de veronderstelde gracht in de 13e of 14e eeuw werd gedempt, zich niet heeft verplaatst naar de kade, waar in het vervolg de vischschuiten aan den wal kwamen en de mogelijkheid bestaat, dat evenals in de 16e of 17e eeuw het plein, de Vischmarkt, de plaats ter verkoop van visch was, die verkoop twee eeuwen vroeger ook op een plein plaats heeft gevonden.

Ook het bewijs, geput uit het huis de Klok, kan ik niet in allen deele onderschrijven. Het is mogelijk, dat de klok aan het einde der Vischmarkt oorspronkelijk de bestemming heeft gehad het aankomen der vischschuiten te verkondigen, doch zeker is zulks niet, het is slechts een vermoeden, en in de 15e en 16e eeuw had de aldaar hangende klok eene andere be-

(1) Oud-Archief in Gron. 1405, no. 4.
(2) Historisch is het verhaal, dat een Duitscher in dit straatje liep te zoeken naar een café-chantant of Tingel-tangel.
(3) In rekening 1526, blz. 156 is steeds sprake van de zijl of het zijltje aan Akerkhof. Gron. Volksalmanak 1842, blz. 64 en vlg.; Lorgion I, 71.

stemming. Zoowel in een bericht bij van Lemego [1]) uit de 15e eeuw, als in een watersnoodbericht van 1562 [2]) heet deze klok „de nootklocke".

Hoe het zij, de Vischmarkt in onbekende tijden wellicht water, in de 15e eeuw en later een plein, is een vischmarkt geweest en zulks eeuwen lang. Hier stonden in 1564 „de salm- ende vischbancken", welke „tot profijt der stadt werden verhuyrt." [3]) Het waren „XIIII eerdtvaste bancken op die noerdersijdt van 't vischmaerckt sess ende sess tegen melcander over," bovendien waren er nog „etlijcke bancken, de die Marcktmesters vergunt hebben etlijcke zeevischwijven op de zuidersijdt van 't Vischmarckt, daervan elck sijn egen banck bekostet." Eindelijk waren er „noch IX drage vischbancken, de die vischwieckers selve holden van de klocke off hent nae de oesterhoerne van de pelsterstrate op de groepe, van dese voerg. bancken hebben die voerg. vischwieckers gehandelt mit de Deputeerden des Raedes den 1 Junij anno 64, dat sie van elcke banck solden geven alletijt pinxteren 1 daler,, des soelen oeck II doervaerden, so de Deputeerden voerg. aldaer vorderen ende mit merkelstenen ofgeteekent bint, mit die drie doergangen vrij blijven." [4]) Men ziet hieruit, dat de vischhandel vrij wat ruimte in beslag nam, trouwens het is bekend, dat visch in vroegere eeuwen vrij wat meer een algemeen voedingsmiddel was dan in onze dagen. De visch-

(1) In kroniek Benninge, uitg. Feith, blz. 128.
(2) Bijdr. IV, blz. 67.
(3) Bijdr. IV, blz. 72.
(4) Bijdr. VII, blz. 238.

markt is lang in deze buurt geweest, wel werd er een tijdlang in de 17e eeuw vischmarkt gehouden aan het Zuiderdiep [1]) en daarna aan de Spilsluizen [1]), doch de klachten van de visschers over den slechten stand dier nieuwe vischmarkten, waardoor zij volgens hun beweren schade leden, deed den raad besluiten weder banken ter verkoop van visch te plaatsen ten o. van Akerk, terwijl bij eene ordonnantie van 10 Oct. 1700 de verkoop van visch uitvoerig werd geregeld. Er was trouwens ruimte genoeg op de Vischmarkt, aanmerkelijk grooter dan tegenwoordig, doordien geen korenbeurs zich op het plein bevond en het koor der Akerk de westelijke grens was. Werd in de 17e eeuw [2]) de korenbeurs in de open lucht gehouden, in 1774 werd een houten gebouw opgericht ten o. van de Akerk, waar de vischvrouwen toen reeds waren verdwenen, in 1825 kwam er een steenen gebouw, in 1866 werd nog grooter deel van het marktplein aan het publiek verkeer onttrokken door de plaatsing van het tegenwoordige beursgebouw. Is door de Beurs, aan de Vischmarkt de bestemming gegeven van een plein aan den handel gewijd, die bestemming had het reeds in de 14e eeuw. De noordkant, de noorderrijp, der Vischmarkt komt reeds in 1370 [3]) en daarna gedurende meer dan vier eeuwen voor onder den algemeen, zoowel in de volkstaal als in de officieele stukken, gebruikelijken naam van de Kremerrijpe, d. i, de rijpe, waar zich de kremers of kooplieden bevinden.

(1) Zie vorigen jaargang Gron. Volksalmanak blz. 200 en 215.
(2) Ibidem, blz. 195.
(3) Oud-Archief in Gron. 1370, no. 3.

Zoo hebben wij dus alle pleinen, straten en stegen van het oude gedeelte der stad bezocht en daarbij besproken, wat daartoe aanleiding gaf. Toch hebben wij menigmaal de schouders moeten ophalen, zooals zoo dikwerf bij het uitvorschen van vroegere toestanden, waar wij voor namen stonden, welker beteekenis niet meer uit het heden of uit de bronnen van het verleden kon worden verklaard. Men zal hebben opgemerkt, hoe veelal koopbrieven van huizen het noodige licht in die duisternis van het verleden hebben aangebracht en het is naar aanleiding daarvan, dat ik bij herhaling een beroep doe op de ingezetenen van Groningen, om hunne oude perkamenten of gelijk de volkstaal zegt „leeren" brieven aan het oud-archief af te staan of althans de gelegenheid te verschaffen daarvan een afschrift te nemen. De studie over de straten en hare namen in de nieuwere gedeelten der stad, welke in een volgenden jaargang zullen worden behandeld, zal daardoor bevorderd, vergemakkelijkt en veraangenaamd worden.

(*Wordt vervolgd.*) Mr. J. A. FEITH.

Bruiloft in 't Provinciehuis.

Op 't versoeck van den heer syndicus Gockinga is geaccordeert, dat hij sijn dochters bruylofft in 't Provinciehuis sal mogen houden.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande
13 *April* 1622.

LUDOLPH SMIDS.

De dichtkunst heeft in de 17de eeuw in Groningen slechts enkele vertegenwoordigers gehad. Verwijderd van het midden des lands door den slechten toestand der wegen — men had drie dagen noodig, om van hier naar den Haag te komen — voortdurend gekweld door twisten en kibbelarijen met de Ommelanden, leidde men het eentonige leven eener geïsoleerde, niet groote stad. De schatten der Oost- en West-Indische Compagnie, die den ondernemingsgeest hebben aangewakkerd, om dien in de volgende eeuw geheel uit te dooven, en die zooveel hebben bijgedragen tot de ontwikkeling der groote Hollandsche steden, stroomden slechts voor een klein deel naar het Noorden van ons land. Op staatkundig gebied had de partij door Stad en Ommelanden gespeeld in het concert der Zeven Vereenigde Provinciën weinig te beteekenen. De groote bewegingen op letterkundig en kunstgebied deden zich hier nauwelijks gevoelen. De wetenschap werd ijverig

gediend na de oprichting der Hoogeschool, die zich al spoedig in een grooten bloei mocht verheugen, de kunst werd weinig of niet beoefend. Des te meer reden, om een oogenblik stil te staan bij één der weinige dichters, die in de 17de eeuw hier zijn geboren.

Volgens eene levensbeschrijving, die wij vóór zijne *Overgebleeven Tooneelpoëzy* (1744) aantreffen, zag Ludolph Smids den 13den Juni 1649 het levenslicht. De nauwkeurigheid van deze opgave is niet te controleeren, daar de katholieke doopboeken van dezen tijd niet meer aanwezig zijn. Smids' moeder, Johanna Sevenster, stierf eenige dagen na zijne geboorte; zijn vader, Casparus, werd in 1664 ten grave gedragen, en de knaap stond dus op zijn 15de jaar alleen in de wereld. In 1665 werd hij, volgens zijn onbekenden levensbeschrijver, door zijne voogden naar eene school in Antwerpen gezonden, twee jaren later naar een klooster in Westphalen en in 1670 naar de Leidsche Academie. Wij mogen de juistheid dezer mededeeling in twijfel trekken. Vooreerst toch weten wij uit Focquenbroch's *Gedichten*, dat Smids dezen dichter en dokter, die in 1667 of 1668 Amsterdam verliet, om naar de kust van Guinee te gaan, waar hij in 1674 is gestorven, goed heeft gekend. Naar alle waarschijnlijkheid hebben zij elkander te Amsterdam leeren kennen, niet in Antwerpen, waar Focquenbroch nooit is geweest, noch in een Duitsch klooster. En verder werd Smids den 23sten November 1668 te Groningen ingeschreven als student in de medicijnen. Hij volgde zeker de colleges over plantkunde, natuurkunde en

wiskunde, die door de Hoogleeraren Abraham Munting, Gerardus Lammers en Johannes Bertling werden gegeven.

Twee jaren later ging Smids naar Leiden — 27 Aug. 1670 werd hij daar als student ingeschreven — en werd een ijverig leerling van den beroemden medicus, Prof. F. de la Boe Sylvius. Ook te Leiden bleef hij twee jaren. Den 1sten Januari 1673 werd hij opgenomen onder de Franeker studenten en den 21sten van diezelfde maand promoveerde hij aan de Friesche Hoogeschool [1]).

Smids vestigde zich als geneesheer in zijne geboortestad en trad den 20sten Februari 1674 in den echt met Maria Tinga [2]). Zijne vrouw was blijkbaar protestant; niet alleen is het huwelijk in de Proclamatieboeken ingeteekend, maar er wordt zelfs bij vermeld, dat het voltrokken werd door den bekenden predikant Robertus Keuchenius. De twee zoons, die uit dit huwelijk werden geboren en van welke de oudste Kasper heette, werden katholiek opgevoed; hunne namen worden althans in de protestantsche doopboeken niet gevonden.

Smids schijnt eene drukke praktijk te hebben gehad, maar is toch ook als medisch schrijver opgetreden. In de *Collectanea medico-physica, oft Hollands jaarregister*, het eerste periodieke geschrift op medisch gebied, dat in ons land verscheen en dat in de jaren 1680 tot 1688 door den bekenden Amsterdamschen geneesheer S. Blankaart werd uitgegeven, treffen wij een aantal geneeskundige waarnemingen van den Gro-

(1) Volgens eene vriendelijke mededeeling van Mr. W. B. S. Boeles.
(2) Proclamatie-boek. Zaterdag 31 Jan. 1674:
»Ludolphus Smith Medicinae Doctor, pro quo Hindrick Sevensteren als Oom, ende Maria Tinghe, pro qua Philippus Tinghe als vader, beijde van Gron: Gecopuleert per Dn. Robertum Kuchenium den 20 Feb: 1674."

ningschen dokter aan. Verder besteedde hij zijn vrijen tijd aan de beoefening der letterkunde. Reeds in zijn studententijd had Smids aan de Muzen geofferd. Behalve Latijnsche gedichten ter gelegenheid van de eene of andere promotie schreef hij in 1670 een blijspel, *De spookende minnaar, of de verdrukte gelieven*, dat later telkens werd omgewerkt en eerst jaren na zijn dood het licht zag. Ook na zijn huwelijk werd de lier getokkeld, doch bij voorkeur de Latijnsche. Het aantal verzen uit deze periode is echter zeer klein; waarschijnlijk liet de praktijk hem niet toe, om meer tijd te besteden aan de ontwikkeling van zijn dichtertalent.

Het jaar 1682 bracht groote veranderingen in het leven van onzen dokter. Hij verloor zijne vrouw en kort daarna één zijner kinderen. En hij ging tot het protestantisme over. In één zijner gedichten (zie zijne *Poësye*, 1694, blz. 110) zegt hij althans op de eigenaardige wijze, die toen onder hekeldichters in zwang was:

»Smids, drie en dertig jaar, met Papen droom, en fabel,
Bedrogen, en misleid, door 't Jesus-last'rend Babel,
Doch, eind'lijk, door een sterke en onweêrstaanbre stem
Geroepen, en gevoerd in een Jerusalem," enz.

Deze verandering van geloof deed den dokter waarschijnlijk een groot deel van zijne praktijk verliezen. Daar hij vermogen had, was dat geen onoverkomelijke slag; hij vond nu meer tijd voor de beoefening der dichtkunst en der oudheidkunde. In het laatstgenoemde vak heeft hij zich later grooten naam gemaakt.

In welke omgeving leefde onze dokter en hoe zag zijne geboortestad er tegen het einde der 17de eeuw

uit? Groningen verkeerde toen in eene belangrijke periode, die wij ongeveer met onzen eigen tijd kunnen vergelijken; de jaren 1680—1690 bieden toch menig punt van vergelijking met de jaren 1880—1890. Het beleg was moedig doorgestaan, de Hoogeschool bloeide, de bevolking was vrij talrijk. Jaarlijks werden er 650 à 800 kinderen alleen in de protestantsche kerken gedoopt; dat de bevolking niet sneller toenam, is dus vooral te wijten aan de slechte hygienische toestanden, welke in dien tijd overal bestonden. Er werden vele maatregelen genomen, om het leven der burgers te beveiligen en te veraangenamen. In 1681 was de stad het eerst van lantarens voorzien; hun getal, dat 200 bedroeg, werd het volgende jaar tot 300 verhoogd. In hetzelfde jaar was eene ratelwacht van 54 man aangesteld, om des nachts de veiligheid van personen en bezittingen te waarborgen. Het plaveisel, dat men hier en daar reeds in het midden der 15de eeuw had gelegd, werd belangrijk uitgebreid en verbeterd; van dezen tijd dateeren de *riepen*. Twee brandspuiten waren in 1683 in het bezit van de stad. Boomen werden geplant op het Martinikerkhof en elders. De postgemeenschap met de Hollandsche steden was veel beter dan vroeger. Er was leven genoeg op politiek en wetenschappelijk terrein, want er waren weer voortdurend oneenigheden tusschen Stad en Ommelanden en er werden hevige theologische twisten gevoerd tusschen de professoren Johannes Braunius, een volgeling van Cartesius, Johannes Bertling en Johannes Marck, twisten, waarbij predikanten, studenten,

curatoren, de staten en de synode te pas kwamen.

De kunstzin der bevolking deed zich gelden. In 1683 moest de kerkeraad verbieden, om naar de comedie te gaan, die, zonderling genoeg, in Zuidwolde speelde. In hetzelfde jaar werd er een muziekgezelschap opgericht, dat bijna eene eeuw lang heeft bestaan. De schilder E. J. de Wolff, die in 1685 stierf en minder bekend is geworden dan hij verdiende, schilderde te Groningen zijne historiestukken. Ook de dichtkunst werd beoefend. Johannes Mensinga, hoogleeraar in de welsprekendheid en in de geschiedenis, schreef Latijnsche verzen, die de goedkeuring van Janus Broukhusius en Petrus Francius konden verwerven. En al was de niet fraai klinkende luit van Johan van Nyenborgh verstomd, al zweeg Sibylle van Griethuysen, eens door Huygens, Jan Vos, Blasius en Jan de Brune geprezen, eene andere muze deed zich hooren. Titia Brongersma gaf in 1686 een dichtbundel uit, die den titel draagt van *De bron-zwaen*. Eenige jaren later zou ook Ludolf Gockinga het aantal der Groningsche dichters vermeerderen.

In deze omgeving leefde nu onze dichter. Zooals uit beider dichtbundels blijkt, bestond er vriendschap tusschen Titia Brongersma en Smids; meermalen hebben zij elkanders werken geprezen of een zeer vriendschappelijken, poëtischen strijd gevoerd. Smids heeft na 1682 heel wat gedichten geschreven en zijne vrienden menigmaal met gelegenheidsverzen gelukkig gemaakt. Zoo bezong hij o. a. het oprichten van het muziekcollege (3 Mei 1683), den dood van den raadsheer

Scato Gockinga (19 Juni 1683), den dood van den edelman Johan van Bork, lid der Gedeputeerde Staten (15 Aug. 1684), de komst en het vertrek van den stadhouder Hendrik Casimir met zijne vrouw te Groningen (Sept. 1684), het huwelijk van kapitein Hermannus Sichterman (11 Sept. 1684) en dat van Galenus Sichterman (18 Mei 1685), enz. Smids' letterkundige bagage begon dus reeds eenigen omvang te krijgen. In 1681 toch had hij de laatste hand gelegd aan zijne omwerking van het blijspel *De spookende minnaar, of de verdrukte gelieven* en in hetzelfde jaar een treurspel voltooid, dat tot titel had: *Roderik of de verkrachte Florinde*, dat aan den beroemden Amsterdamschen professor Petrus Francius werd opgedragen.

Intusschen dacht hij aan hertrouwen en vestigde zijne keuze op een Amsterdamsch meisje, Anna de Groot. Den 22sten Maart 1684 werd zijn huwelijk met haar in het Proclamatie-boek ingeteekend [1]). Het paar beleefde in het begin van hun huwelijk allerlei onaangenaamheden. Het schijnt, dat enkele zijner vroegere geloofsgenooten het Smids erg lastig maakten. Vooral waren het twee jonge rechtsgeleerden, de Waal Nicolaus Guidon en Johan van Loon, die hem vervolgden en allerlei lasterlijke praatjes over hem vertelden. De zaak liep zoo ver, dat Van Loon „door een *Raadts Acte* aen de *Fiscaal* overgeleverd

(1) »Ludolph Smidt, Med: Doctor, pro quo Monsr. Arent Tingh, ende Anna de Groot van Amsterdam, pro qua Harmannus Huisinga deser Stadts Gewaldige als gemachtighde van de Bruijdt ingevolge procuratie gepasseert den $\frac{24}{14}$ Martij jongst voor David Strasmaker Notaris tot Amsterdam, mits dat de geboden mede aldaer gaen."

werd" [1]), maar schijnt toch tot geen proces aanleiding te hebben gegeven [2]). Onze dokter wilde niet langer in Groningen blijven. Hij stortte in Juli 1685 de fiolen van zijn toorn uit in twee hekeldichten: *Slingerworp op het Pausdom, of afgedwongene geloofsbelydenisse, aan Niklaas Guidon, J. U. D.* en *Leetwesen over de Slingerworp, of tweede deel der geloofsbelydenisse, aan de Priesters der seven Gemeenten binnen Groningen*, en vertrok den 8sten Juli met zijn huisgezin naar Amsterdam, „gesterkt van een opgedragene *vitae transactae testimonium*, door vijf der voornaamste Leeraren" geteekend.

Te Amsterdam vinden wij onzen dokter al spoedig opgenomen in den smaakvollen kring, die toen in de groote koopstad op letterkundig gebied den toon aangaf. Francius, Broukhusius, de Geelvinken, de muntenverzamelaar Jacob de Wilde, Simon Schijnvoet de bekende verzamelaar, Katharina Lescailje, de kunstvaardige Maria de Wilde werden zijne vrienden en vriendinnen. De omgang met dokter Blankaart, wiens werken door Smids werden bezongen, hield den lust voor de studie der medicijnen wakker; hij schijnt echter te Amsterdam geene praktijk als dokter te hebben gehad. Reeds in zijn studententijd was hij een groot liefhebber van het tooneel; later had hij een treurspel en eene comedie geschreven; hij was vertrouwd met het beste, wat voor het tooneel was geleverd in Frankrijk en in ons land, en verzuimde

(1) Zie Poësye, blz. 115.
(2) Volgens vriendelijke mededeeling van Mr. H. O. Feith.

nooit om, als hij Amsterdam bezocht, naar den schouwburg te gaan. Geen wonder dus, dat hij thans, nu hij te Amsterdam woonde, verlangde om zich als tooneelschrijver naam te maken. In 1686 trad hij voor het eerst op met het treurspel *Konradyn*. Het werd in den schouwburg opgevoerd, maar viel; de dichter herinnerde er later aan, „hoe rampzalig (z)ijn eerstgeboorene, de jonge *Konradyn*, zelf ook op het toneel is geweest, aldaar mede (gelyk eertyds op het schavot) nederknielende om nooit weêr op te staan." Hoewel Smids zich deze teleurstelling erg aantrok — er bestaat nog eene repliek van hem in handschrift op de vele aanmerkingen, die men op zijn treurspel had gemaakt — gaf hij den moed niet op. Nog in hetzelfde jaar gaf hij eene vrije bewerking van de *Mostellaria* van Plautus uit onder den titel: *De Deboosjant* en in 1688 *De geschaakte Cinthia* naar de *Miles gloriosus*. Ook van deze blijspelen had de dichter weinig genoegen; zij schijnen niet eens te zijn opgevoerd. Er is dan ook op de bewerking heel wat aan te merken; vooral is het te betreuren, dat Smids vele dingen uit de Latijnsche comedies heeft veranderd, zonder dat dat strikt noodzakelijk was, om de handeling in zijn eigen tijd en in ons vaderland te verplaatsen. Vele geestige zetten en aardige tooneeltjes werden geschrapt; enkele karakters, door Plautus uitstekend geteekend, werden charges bij zijn navolger. Van Smids' tooneelstukken heeft „de onthoofde *Konradyn*" nog het beste lot getroffen, want het treurspel is later herhaaldelijk herdrukt en werd nog in 1775 te Rotterdam gespeeld.

Intusschen zocht de dichter zijn troost in studie. Reeds vroeger had hij werk gemaakt van oudheid- en penningkunde; thans legde hij zich vol ijver op die wetenschappen toe. In den beginne vereenigde hij oudheidkunde en dichtkunst door het uitgeven van *De Roomsche Keizers in byschriften* (1687), *De Roomsche Keizerinnen in byschriften* (1688) en de *Gallerye der uitmuntende vrouwen* (1690), plaatwerken door bekende Amsterdamsche graveurs bijeengebracht en door Smids met gedichten opgeluisterd. Spoedig echter werd het vak op meer wetenschappelijke wijze door hem beoefend. Zoo gaf hij in 1693 een *Letterkonstig ontwerp der Aanmerkingen over de Roomsche Gedenkpenningen* en in het volgend jaar het *Tooneel van staat der Roomsche Keizeren, nevens dezer groot Muntkabinet.*

Gedurende zijn verblijf te Amsterdam had Smids zijne geboortestad, zijn „geheiligd vaderland en hoogwaarde voedsterstad", zijn „lieve moeder, Groningen", zooals hij later schreef, niet vergeten. Hij bleef op de hoogte van alles, wat er voorviel, bezong meermalen Titia Brongersma, o.a. toen zij in 1686 haar *Bron-swaen* uitgaf, verheerlijkte het feit, dat op 31 December 1686 Scato Gockinga tot raadsheer werd gekozen, en droeg in 1693 zijn *Letterkonstig ontwerp* op aan het lid der Staten-Generaal voor Groningen, W. Wichers. De overstrooming, die den 22sten November 1686 de provincie teisterde en waarbij honderden menschen het leven verloren — in Termunten 223, Midwolde 200, de Meeden 138, Spijk 104, Godlinze

53, enz. — ontlokte hem een dichterlijken smartkreet:

't Is Groningen (ik ken haar hoogen tooren)
Alwaar, helaas! sich deese orkaan laat hooren,
Die 't water perst en over 't paalwerk beurd,
En alle dyken scheurd.

Sie daar! sie daar de sluysen los gewrongen!
Het hol gety in Hunsingo gedrongen!
Het Fivlingo, en 't vette Old-Amt, o wee!
Veranderd in een zee!

Wat naar gekryt verheft zich langs de dyken!
Elk loopt en draaft: doch werwaart sal men wyken
Terwijl de vloed huis, hooiberg, en geboomt,
En alles overstroomd?

O akkerman! grijp deze korenschoven,
Of hou u met een hek, of staldeur, boven,
Tot dat men u, met scholde, of snabbe, of boot,
Kom redden uit de nood.

Vat aan, vat aan! wilt gy behouden blyven.
Het water wast. wat is 't? wat zietge dryven?
Uw vee? neen, ik speur veel te groot een rouw.
Uw vader! kind! en vrouw!" enz.

In 1694 verzamelde Smids zijne verspreide gedichten en gaf ze in één bundel uit als *Poësye*. Het boekje, dat aan den burgemeester van Amsterdam, Nicolaas Witsen, werd opgedragen, bevat eene groote menigte bijschriften voor teekeningen van Jacob Gole, Petrus Schenk en Adriaan Schoonebeek. Al die verzen bewijzen, dat Smids een groot bewonderaar der teeken- en graveerkunst was. Zijn studievak maakte hem trouwens tot een verzamelaar van teekeningen, terwijl hij ook nu en dan zelf de teekenstift ter hand nam.

In 1700 legde Smids de laatste hand aan een omvangrijk werk. Bij eene vertaling der werken van Ovidius door Abraham Valentijn voegde onze dokter nl. uitgebreide „verklaringen en uitleggingen" van oudheidkundigen aard. Het volgende jaar gaf hij een boek over munten uit. Thans nam hij eenige rust; ten minste het duurde geruimen tijd, voordat Smids weder een boek van .eenigen omvang het licht deed zien. Eerst in 1711 verscheen zijn *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden.* Nu de Romeinsche en Grieksche oudheidkunde door hem was behandeld, sloeg hij de hand aan de beschrijving der oudheden van het vaderland. Hij had als oudheidkenner de ruïnes bezocht der kasteelen en burchten in ons land; zijn vriend Christiaan van Hoek gaf hem de vrije beschikking over eene menigte afbeeldingen van kasteelen, ongeveer in 1646 door Roeland Rochman geteekend, en zoo ontstond een boek, dat men ook nu nog in sommige opzichten met vrucht kan raadplegen. De schrijver erkent eerlijk, dat hij veel heeft gecompileerd, maar wij weten, dat hij zeer dikwijls een onderzoek *in loco* heeft ingesteld en dat de vele afbeeldingen in het boek te vertrouwen zijn, omdat hij een kenner der teeken- en graveerkunst was. Zijn werk is dan ook naar waarde geschat, want het heeft drie drukken beleefd, terwijl er nog in 1778 een supplement bij werd gegeven.

In 1712 volgde het boek, dat *Emblemata heroica* is getiteld, en in 1715 *Oorlogend Europa, of een korte chronyk;* dit werkje behandelt de voornaamste

gebeurtenissen van 1650 tot 1714. Voegt men nu bij al deze werken eenige van minder belang, die niet werden opgenoemd, en enkele boeken, die niet zijn uitgegeven, maar die nog in handschrift bestaan, dan blijkt het, dat onze dokter zijn tijd goed wist te besteden. Dat blijkt trouwens ook uit vele gedichten, die afzonderlijk zijn uitgekomen, uit eene uitgebreide briefwisseling, thans nog in HS. bewaard, met verschillende geleerden over natuurlijke historie, oudheidkunde en het tooneel, en uit vele artikelen in het wetenschappelijke tijdschrift, *De Boekzaal der geleerde wereld*, dat toen in ons land veel gezag had en waarvan Smids jaren lang medewerker is geweest.

Den 7^{den} Mei 1720 eindigde dit werkzame leven. Eenige dagen te voren was Smids, toen hij van een partijtje naar huis wilde gaan, een trap afgevallen en had zich bezeerd. De 70-jarige geleerde stierf aan de gevolgen van dien val. Zijn dood werd o. a. door zijn vriend Langendijk bezongen.

Bij de beoordeeling der werken van dezen dichter en geleerde moet men vooral den tijd in aanmerking nemen, waarin hij leefde. De dichtkunst telde geene vertegenwoordigers meer van groote beteekenis, de geleerden muntten niet uit door genialiteit en zochten geene nieuwe banen. Het is de tijd der compilatie en der heftige literarische twisten. Het is bijna ongeloofelijk, wat de geleerden van het laatst der 17de en het begin der 18de eeuw elkander zoo al niet naar het hoofd wierpen, in welke vinnige puntdichten zij elkander geeselden en zelfs uit elkanders privaat

leven allerlei schandelijke dingen vertelden, die dikwijls waren verzonnen. Smids schijnt daaraan niet te hebben meegedaan. Maar dat ook hij dikwijls op die wijze lastig is gevallen, blijkt o.a. uit de volgende woorden van één zijner voorredenen: „Voor Nyd en Afgunst heb ik niets te vreesen, als synde zedert myn allereerste schryven dit geselschap wel gewent. Getuigen zulks niet de Byschriften: *Vulnere Pulcrior; schooner door haar wond:* en *Dum terimur, splendemus; wy glinsteren terwyl wy slyten;* nevens de verbeeldselen van gepikeerd leer of de 3 Hoefysers van myn stam, welk Wapenschildtje ontrent myn *Werkjes* somwylen is gebruikt? Ook is dit alle soo mindere als meerdere *Letterkundige* opgelegt; nademaal te willen schryven en niet benyd te willen syn, is soo veel als te wenschen in de son te gaan en geen schaduwe van sich te werpen."

Hij was een geleerde van beteekenis, die veel heeft bijeengebracht en verzameld, wat aan een later geslacht te pas kon komen, een ernstig en ijverig onderzoeker. Als dichter neemt hij eene zeer bescheiden plaats in; zijne verzen, voor een groot deel gelegenheidsdichten, munten noch uit door vinding noch door vorm en zijne tooneelspelen hebben groote gebreken. Maar de medicinae doctor was, als zoovele zijner vakgenooten in de 17de eeuw, een volbloed litterator, die eene groote liefde koesterde voor wetenschap en kunst en eene zeer omvangrijke kennis bezat. Hij mag niet voor goed in het vergeetboek geraken.

J. A. Worp.

De arm van Johannes den Dooper.

Van den beginne af hechtte de Katholieke christenheid groot gewicht aan het bezit van reliquien. De toenemende vereering der geloovigen niet alleen voor Jezus en zijn apostelen maar vooral voor Maria en de talrijke scharen van de martelaars en heiligen der kerk had ten gevolge, dat men hun overblijfselen of allerlei voorwerpen, waaraan hun gedachtenis verbonden was, trachtte op te sporen en te verzamelen. Zoo lag het ook in den aard der zaak, dat zoowel aan de personen als aan de voorwerpen allerlei verhalen en legenden werden vastgeknoopt.

De eerste christenpredikers, die hier te lande de leer des kruises hebben verbreid, voerden op hun tochten steeds een welgevulde, draagbare reliquiekast mede. Zij zelf hechtten geloof aan zulke heilige overblijfselen en maakten door de vertooning van die geheimzinnige voorwerpen indruk op de verbeelding der heidenen. Bovendien hadden zij ze noodig, wanneer na

het omverwerpen der afgodsbeelden tempels tot kerken gewijd werden. Bij geen stichting van een kapel of kerk mochten reliquien voor de altaren ter eere van de heiligen ontbreken. De Angelsaks Willehad, die na zijn verblijf te Dockum in Groningerland en Drente arbeidde, droeg op reis een reliquiekastje aan een riem over den schouder. Ludger, de apostel van Groningen in 't laatst der achtste eeuw, had bij een bezoek aan Rome een schat van relieken verzameld, waarmede hij vervolgens in ons vaderland en in het Munstersche kerken en kloosters bij de stichting begiftigde. Zoo werd ons voorgeslacht al sedert de invoering van het christendom daarmede rijkelijk voorzien. „Geen bedehuis zoo armoedig — zegt Thomas à Kempis — dat niet eenige reliquien van heiligen bezit zoowel tot sieraad als uit vereering voor de zielen der heiligen, die met Christus heerschen in heerlijkheid, want als wij het gebeente der heiligen ootmoedig vereeren, vereeren wij Christus, omdat zijn heilige geest in hen woonde."

Zulke overblijfselen dienden evenwel niet alleen om de dankbare gedachtenis en de vereering der heiligen in leven te houden. Zij werden vooral op prijs gesteld als een soort van amulet, waardoor de persoon, die ze bezat, of de plaats, waar zij bewaard en vereerd werden, beveiligd was tegen allerlei nood en gevaren. Men meende daarin als het ware een zeker onderpand te bezitten van de voortdurende hoede van den heilige, wiens gebenedijde naam aan die reliquie verbonden was. Paus Bonifacius IX schreef in 1399 hierover

aan de geloovigen in Groningen: „Wij belijders van Christus te samen en ieder in het bijzonder moeten op aarde met vrome liefde vereeren de reliquien der heiligen, aangaande wie wij niet betwijfelen, dat hun zalige zielen in den hemel met Christus heerschen. Want deze vrienden Gods huldigende, schikken wij ons gaarne naar de goddelijke geboden, verkrijgen langs dien weg aanspraak op hun bescherming en worden door hun bemiddelende tusschenkomst bij God deelachtig, wat wij door eigene verdiensten niet vermogen."

Al zijn de namen en legenden, aan die tallooze reliquien verbonden, doorgaans weinig bestand tegen de vuurproef van kritisch historisch onderzoek, toch zou men dwaas en onbillijk handelen door aan dezen ouden vorm van vereering elke waarde te ontzeggen. Reliquievereering en wonderverhalen behooren tot de geloofsvoorstellingen inzonderheid der middeleeuwen en leveren dus een bijdrage tot kennis van het godsdienstig denken in tijden, toen de kritiek het statige heiligdom der kerk nog niet betreden had, toen van de verbeelding meer scheppende kracht uitging dan van de wetenschap. Dezelfde pieteit, die de drijfveer was tot het stichten en eindeloos versieren van al die grootsche kathedralen, openbaarde zich ook in het bewaren van de gewaden, gebeenten en andere gedachtenissen der heiligen, de hemelbewonende beschermers dier gebouwen.

De oudste kerken in Nederland zijn nagenoeg allen reeds vroeg verdwenen: de Noormannen hebben op hun

woeste invallen deze heiligdommen niet gespaard. Doch zij verrezen weer steviger en grooter op de oude plek en dadelijk trachtte elke kerk haar aanzien te verhoogen door in het bezit te geraken van reliquien voor haar altaren. Ook de kruistochten hebben zeer tot vermenigvuldiging van dezen „schat der kerk" bijgedragen. Het is te verklaren, dat menig kruisvaarder uit Palestina of andere oorden gaarne zulk een aandenken medenam, waarin hij tevens een onderpand zag van zijn behoudene aankomst in het verre vaderland. Uit handen van pelgrims, ridders, krijgslieden en reizigers zijn deze voorwerpen meestal terstond of later gekomen in het bezit van kerken en kapellen.

Over de reliquien in de kerken van Groningen bestaan slechts enkele berichten. Toch zijn ze er geweest in niet gering aantal. Haar vereering in een al lang afgesloten verleden mag als behoorende tot de geschiedenis van deze steeds bestaande, eerwaardige stichtingen nog wel eens besproken worden.

Het is niet te verwonderen, dat de aandacht het eerst en het meest valt op de hoofdkerk van deze stad. Zij was gewijd aan sint Martinus bisschop en een beeldje van dien schutspatroon werd gemetseld in de zuidzijde van den hoogen toren, de trots der stedelingen tot op den huidigen dag. De steen bestaat nog, maar de gedaante van den heilige is niet meer te herkennen: de tand des tijds en de regenwolken voorstuwende zuidwester hebben er haar krachten aan beproefd en den goeden bisschop deerlijk gehavend. De reparatie van de omkleeding zou nu een schoone

gelegenheid zijn om ook dit antieke beeldje in zijn ouden toestand te herstellen.

In de Martinikerk waren oudtijds vele altaren. Behalve het hoofdaltaar worden met name nog vermeld: o. l. vrouw ter noot, Johannes de Dooper, h. kruis en tienduizend martelaren. Naast sint Maarten werd vooral sint Jan Baptist hier hoog in eere gehouden. De nabijgelegene St. Jansstraat ontleent haar naam aan de vereering van dezen wegbereider van Christus en de St. Jansput had daaraan weleer den roem van haar heerlijk drinkwater te danken eeuwen lang tot aan den prosaïschen tijd van de ontdekking der microorganismen, die uit den bodem het spooksel van de cholera en andere verschrikkelijke, de stervelingen op raadselachtige wijze wegmaaiende ziekten deden oprijzen. Toen heeft het vermaarde Groninger water de vlag moeten strijken voor de verkwikking, aangevoerd uit het Punterdiep langs de buizen der drinkwaterleiding en voor onze oogen opspuitende onder den druk van de waterkolom in den onvoltooiden toren naast de cellulaire gevangenis. De oude pomp in de St. Jansstraat is, nadat al deze dingen geschied zijn, weggebroken.

Het altaar van Johannes den Dooper werd bediend door een vicarius perpetuus. Uit een aantal op het rijksarchief te Groningen aanwezige perkamenten blijkt, dat in 1386 de priester Johan van Haerlo de gelukkige bezitter was van deze prebende. In 1459 was Laurens Bunyngh vicaris. In 1474 genoot mag. Henricus Vrese of Friese, doctor in de beide rechten en officiaal

van Keulen, de inkomsten van dit beneficie en het recht van collatie. De raad van Groningen erkende zijn aanstelling door den paus, maar behield zich het recht voor om een priester aan mag. Vrese ter benoeming voor te dragen. Hij moest dan dien geestelijke wegens de waarneming der diensten instaan voor 22 rijnsgl. 's jaars. Mocht hij zelf soms in Groningen willen gaan wonen, dan was hij verplicht den aldus aangestelden officiant een half jaar te voren zijn betrekking op te zeggen en eerst daarna kon hij zelf de prebende volledig bezitten. Maar ingeval hij de stad weer verliet, zou de raad hem een geestelijke ter benoeming voordragen, omdat de dienst geen staking mocht ondervinden. Heer Vrese stierf echter in het begin van 1476. Toen benoemde de magistraat in Februari mag. Hendrik Stoter, eveneens decretorum doctor, die de belofte moest afleggen, dat hij in Groningen zou blijven wonen om zelf op de vicarie te resideeren en de daaraan verbondene altaardiensten waar te nemen. Met opzicht tot deze aanstelling bevat het archief een groot aantal stukken, omdat juist daarover eenige bezwaren rezen, die evenwel meer geschikt zijn voor afzonderlijke behandeling.

De priester van dit altaar was bewaarder van een zeer kostbare reliquie, n.l. een arm van den grooten boeteprediker aan de Jordaan. Groningen was in het begin van de dertiende eeuw in bezit gekomen van dezen schat onder zeer merkwaardige omstandigheden, die bekend zijn gebleven uit een verhaal van Caesarius van Heisterbach in zijn Samenspraken over de mirakelen

der Cisterciënser orde. In het gevolg van zijn abt Henricus op een visitatiereis vertoefde hij eens te Groningen, maakte daar kennis met Dirk, den pastoor van de Martinikerk en hoorde van dezen, door welk een samenloop van toevallige gebeurtenissen de reliquie hier een waardige rustplaats had gevonden.

„Niet lang geleden, zoo vertelt monachus (d.i. Caesarius zelf) den oplettend toeluisterenden novicius, kwam een handelaar uit ons land (dus uit een stad aan den Rhijn) over zee en zag in een huis van Hospitaliters een arm van den heiligen Johannes den Dooper. De begeerte daarnaar rees bij hem op. Nu kwam hij te weten, dat de bewaarder der reliquien een minnehandel onderhield met zeker vrouwspersoon. Omdat hij wist, dat er niets is, wat zulke vrouwen de mannen niet kunnen aftroggelen, liet hij haar komen en zeide: „Als gij maakt, dat ik de reliquien van sint Jan Baptist in bezit krijg, die onder bewaring van uw vrijer zijn, dan zal ik u honderdveertig mark zilver geven". Door de aanbieding van zooveel geld begeerig geworden, weigerde zij zoo lang den Johanniter ter wille te zijn, totdat zij van hem den heiligen arm gekregen had. Dadelijk bracht zij dien aan den koopman en ontving van hem de genoemde geldsom. Merkt gij wel op, welk een speling van het lot! Zooals weleer het hoofd van den heiligen Johannes door Herodes als belooning voor haar dansen afgestaan is aan een wulpsche deerne en door haar gegeven aan de overspelige moeder, zoo werd op dien tijd zijn arm ook als loon der

ontucht door een Johanniter, niet minder slecht dan Herodes, geschonken aan een lichtekooi en door deze weer verkocht aan een handelaar. Hij wikkelde hem in een puperen doek, vlood daarmede bijna naar het uiterste end der aarde en zoo kwam hij bij de stad Groningen, die aan den ingang van Frisia gelegen is. Daar schafte hij zich een huis aan, verborg den arm in de holte van een daar aanwezige pilaar en begon van stonden af aan zeer rijk te worden. Op zekeren dag, toen hij in de taveerne zat, zeide iemand tegen hem: „Zie, de stad wordt in brand gestoken en de vlammen naderen reeds uw woning." Maar hij antwoordde: „Ik ben niet bang voor mijn huis, want ik heb daar een besten bewaker achtergelaten". Toch stond hij op, ging zijn woning eens binnen, maar toen hij daar die kolom ongedeerd had zien staan, keerde hij weer naar de herberg terug, zoodat allen er zich over verwonderden, wat toch wel de oorzaak mocht zijn van zooveel gerustheid. Men vroeg hem naar den bewaarder van zijn huis, maar hij gaf ontwijkende antwoorden. Doch toen hij bespeurde, dat dit al te sterk de aandacht van zijn medeburgers trok, werd hij bevreesd, dat zij hem misschien geweld zouden aandoen, haalde den arm uit zijn schuilhoek en gaf hem aan zekere kluisbewoonster in bewaring. Deze wist het geheim niet te verbergen, verklapte aan zeker iemand, wat bij haar berustte en door dezen werd het weer onder de ingezetenen ruchtbaar. Dadelijk namen dezen de reliquien weg en brachten ze naar de kerk, terwijl zij den eigenaar, die onder tranen het zijne

terug vorderde, met harde woorden afscheepten. Daarom wilde hij, toen zij hem ondervroegen, niet opgeven van welken heilige dit de reliquien waren : hij zeide, dat hij den naam niet wist, omdat hij er geen afstand van wilde doen. Uit verdriet daarover verliet hij echter de stad, verviel tot armoede en werd niet lang daarna zwaar ziek. Toen hij vreesde te zullen sterven, bekende hij zijn biechtvader, van wien dit de reliquien waren en hoe hij ze gekregen had. Zoodra dit door de burgers vernomen werd, lieten zij een kastje maken van verguld zilver, versierd met kostbare juweelen, naar de gelijkenis van den arm en legden de reliek daarin. Ik heb voor twee jaren dien arm gezien en hij is met huid en vleesch bekleed. Ook heb ik daar een klein gouden kruis, geheel met reliquien opgevuld, van keizer Frederik gezien, dat aan voornoemden man tegelijk met den arm gegeven was."

Novicius: „Omdat men gelooft, dat niemand der heiligen grooter is dan sint Johannes, wat beteekent het dan, dat men leest, dat hij in zijn leven geen enkel wonderteeken verricht heeft?"

Monachus: „Opdat de Heer zou toonen, dat ware heiligheid niet in teekenen maar in een goed leven bestaat. Doch na den dood is hij ook vermaard geworden door ontelbare en groote wonderen. Die burgers toch hebben uit zorg voor de reliquien van St. Jan achter het altaar een vrij stevig huisje van planken gemaakt en lieten een priester alle nachten daar boven op slapen. Reeds in den eersten nacht schudde het huis onder hem zoo sterk, dat het hem geen

geringe ontsteltenis aanjoeg, maar in volgenden nacht werd hij er in den slaap uitgestooten en tuimelde over den vloer. En toen een der aanzienlijken van de stad eens ziek werd, heeft Theodericus, de priester van die kerk, op zijn verzoek den arm in zijn huis gebracht en ontbloot en toen vond hij den arm zoowel als den purperen doek, waarin hij gewikkeld was, geheel met versch bloed gekleurd. Dit heeft hij mij mondeling zelf verhaald. Toen de priester van dien arm een klein stukje vleesch afsneed en het heimelijk in de hand medenam, gaf dat voor zijn gevoel zulk een hitte, alsof hij een gloeiende kool droeg. Immers vele teekenen en genezingen gebeuren in die stad door middel van deze reliquien om de verdiensten van den heiligen Johannes den Dooper."

Dit verhaal, door broeder Caesarius als reisherinnering uit Groningen opgeteekend, geeft mij aanleiding tot enkele mededeelingen en opheldering en. De pastoor der Martinikerk Dirk, Theodericus, wordt bij Emmius ook vermeld als een vriend van de orde van den heiligen Bernard, want hij had vrij wat aandeel aan de stichting van het klooster Jesse of Essen, dat in 1215 begonnen en in het volgende jaar voltooid werd. Hij moet onderscheiden worden van Dirk, den eersten prior van dat nonnenklooster, ook een bekende van Caesarius van Heisterbach. In dezen tijd wordt ook nog als medearbeider tot de stichting van het Benedictijner klooster Selwerd genoemd de Groninger priester Theodorus: het is mogelijk, dat hier aan denzelfden persoon gedacht moet worden, want de stichting van

Sancta Catharina in Syloë wordt eveneens op 1216 gesteld.

In het verhaal van pastoor Dirk is sprake van een hevigen brand, die een goed deel der stad in de asch legde. In de middeleeuwen, toen de meeste huizen van hout getimmerd en slechts met riet of stroo gedekt waren, kwamen dergelijke rampen vaak voor. En werkelijk was deze stad door zulk een ongeval getroffen, niet lang voordat de Heisterbacher monnik deze streken bezocht en met den Groninger geestelijke kennis maakte. Want omstreeks 1220, waarschijnlijk zelfs vroeger, raakte het machtige geslacht der Gelkingen in opstand tegen des bisschops prefect Egbertus, waarbij ook de landbevolking onder de wapenen kwam. Na een reeks bloedige gevechten leden de Groningers de nederlaag: de toen reeds bloeiende stad werd in brand gestoken, de prefect en de Fivelingoërs onderwierpen haar weer aan het bisschoppelijk bewind. Omdat Caesarius zijn samenspraken ongeveer in het jaar 1222 heeft bewerkt en hij over de lotgevallen van den Rhijnlandschen koopman spreekt als kortelings geleden, zoo is er geen bezwaar om de brandstichting in bovenstaand verhaal met het woeste slottooneel uit den opstand der Gelkingers in verband te brengen.

De inclusa, waarvan het verhaal spreekt, had vermoedelijk haar verblijf in een kleine cel of vertrekje bij de Martinikerk. Juist in dien tijd was het leiden van een kluizenaarsleven volstrekt niet ongewoon. Zoowel voor mannen als vrouwen schijnt het veel aantrekkelijkheid te hebben gehad. Tusschen kluizenaars

en heremieten is eenig onderscheid. De laatstgemelden, ook wel anachoreten genoemd, zijn van ouden oorsprong. Het denkbeeld om van de wereld geheel afgesloten in een woestijn of ander afgelegen, eenzaam oord een leven van onthouding, zelfkastijding en godsdienstige overpeinzing te leiden, werd reeds vóór onze jaartelling bij heidenen en joden in praktiek gebracht. Ook bij de Christenen maakte het anachoretenwezen opgang vooral sedert de derde eeuw. Mede gaf dit den eersten stoot aan het monastieke leven. Doch zelfs toen de aandrang tot het bijeenwonen in kloosters toenam, bleven nog gedurig velen zich geheel alleen afzonderen. Deze neiging kwam niet altoos voort uit den ernstigen ijver om zich in de eenzaamheid te volmaken. Er waren heremieten, die deze leefwijze verkozen om zich aan hun kloosters te onttrekken of niet gebonden te zijn door de daar heerschende orde en tucht. Daarom was men in het Oosten en in Westersche landen bedacht op maatregelen om willekeur en al te groote persoonlijke vrijheid te beperken. In Frankrijk werd in de negende eeuw een zekere regel voorgesteld, die vrij algemeen in gebruik kwam. Zij, die zich op deze wijze wenschten af te zonderen, hadden daartoe de goedkeuring noodig van den bisschop of van hun abt, als zij reeds tot een klooster behoorden. Bij voorkeur moest zulk een verblijf aan een kerk gebouwd worden en was het geoorloofd er een kleinen tuin bij aan te leggen. De kluis moest twee vensters hebben, één aan den buitenkant en één in den kerkmuur, zoodat de bewoner

of bewoonster aan de kerkedienst kon deelnemen. Meestal werd de buitendeur voorzien met het zegel van de een of andere kerkelijke autoriteit. Zij, die aldus ingesloten waren, konden door handenarbeid en door de gaven van weldadige devoten in hun onderhoud voorzien.

Ingekluisden van beiderlei geslacht worden in de Nederlanden vermeld sedert de twaalfde eeuw. In de volgende was het gebruik ook reeds in de noordelijke gewesten zeer verspreid. Toen in 1232 een bende woestelingen het dorp Uskwerd overviel en de kerk in vlammen deed opgaan, verbrandde daarbij ook een kluizenaar van goeden naam, die nevens de kerk besloten zat. In 1234 vonden de kruispredikers in de Ommelanden een groot aantal kluisbewoners, die veel invloed op het volk hadden en alles behalve ingenomen waren met den toen aanbevolen verdelgingstocht tegen de Stedingers in Oldenburg. Vooral een Benedictijner uit Rottum, die een kluis te Stitswerd betrokken had, weerde zich daartegen in zulke hevige taal, dat hij door gewapenden uit zijn cel gehaald en gevangen naar Groningen gesleept werd. Daar ontging hij, beschuldigd van blasfemie, ter nauwernood den brandstapel, maar toch was zijn straf zwaar genoeg: tot levenslange kerkerstraf en penitentie werd hij naar zijn klooster Rottum teruggezonden. En zelfs nog in 't laatst van de vijftiende eeuw woonde er een kluizenaar onder Haren, een teeken dat de neiging voor dit afgezonderde leven lang stand gehouden heeft.

Dat andere voorwerp, n.l. het kruis met reliquien,

afkomstig van Frederik Barbarossa, is vermoedelijk door dezen vorst aan een broeder of aan een klooster der Johanniter orde geschonken. Er bestaat geen bezwaar om aan te nemen, dat deze reliquie de oorzaak is geweest der stichting van het h. kruis-altaar in de Groninger parochiekerk.

De arm van den Dooper werd eerst achter het hoofdaltaar in dat houten kastje (domunculus) opgeborgen, maar al spoedig kreeg de heilige een eigen altaar. Het laat zich na zulke verwonderlijke lotgevallen verklaren, dat vooral deze reliquie een zekere mate van beroemdheid verkreeg. In een acte van het pauselijk hof te Avignon 20 Juni 1360 wordt van de relieken der Martinikerk alleen dit lichaamsdeel van St. Jan Baptist met name genoemd. In die bul wordt veertig dagen aflaat van opgelegde penitentie verleend aan elkeen, die aan deze reliquien zijn geloovigen eerbied bewijst en op bepaalde heilige dagen de Martinikerk bezoekt tot het verrichten van nog andere godsdienstige handelingen.

Tot de ceremoniën, die de vicaris van dit altaar te verrichten had, behoorde ook, dat hij op sommige tijden den arm uit het reliquiekastje te voorschijn haalde en den aanwezigen openbaar en onbedekt toonde. De plechtigheid van deze vertooning trok altoos een grooten toevloed van nieuwsgierige vereerders en had jaarlijks negenmaal plaats op deze kerkelijke feestdagen: 6 Januari (Epifanie of Driekoningen), Hemelvaartsdag, 8 September (o. l. vrouw geboorte), 25 Maart (Maria boodschap), 2 Februari (purificationis, Maria

lichtmis), 15 Augustus (assumptionis, Maria hemelvaart), 8 December (conceptionis, onbevlekte ontvangenis), 24 Juni (Johannes de Dooper) en 11 November (St. Martinus). In die volgorde komen de bezichtigingsdagen der vermaarde reliquie voor in een bul van paus Bonifacius IX, gedagteekend 26 Maart 1399. Daarin werd ter aanmoediging van den ijver der geloovigen om deze ostentatie bij te wonen kwijtschelding van kerkelijke boete beloofd voor vijf jaren en vijf maal veertig dagen aan hen, die bij deze plechtige gelegenheid kwamen biechten. Van de reliquie zelf heb ik in latere stukken geen melding gevonden.

Het was dus niet te verwonderen, dat dit altaar voor den daarbij aangestelden geestelijke al spoedig een begeerlijke prebende mocht heeten. Want op die feestdagen was er bij het altaar een schaal geplaatst, waarin de dankbare toeschouwers hun gaven konden offeren. De opbrengst was zoo ruim, dat daaruit een vast kerkefonds ontstond, St. Jans schotel genaamd, onder het beheer van de voogden van St. Maarten. En omdat verder de gewone bron van voordeelen door geschenken, uiterste wilsbeschikkingen, betaling voor zielmissen en andere diensten ook steeds in ruime mate bleef vloeien, zoo moest deze vicarie wel een zeer vermogende stichting met groote inkomsten worden.

Maar — op de reeks der geloovigen, die zoo dikwijls in ademlooze stilte opeengepakt voor dit altaar hebben gestaan en dan met eerbied of met het vuur van geestdrift in de oogen staarden naar het gewijde voorwerp, door den priester omhoog geheven, volgde een ge-

slacht, dat voor zulke vertooningen in toenemende mate onverschillig werd. En daarna kwam de Hervorming en vaagde altaren, kruisen, biechtstoelen, schilderwerk, beelden en reliquien, alles weg uit de oude kerken. In dien tijd is met de andere reliquien der Martinikerk, met het kruis van Frederik Barbarossa ook de arm van den Dooper verdwenen. De mogelijkheid blijft over, dat het kistje weggenomen en naar een andere kerk in veiligheid gebracht is.

DR. J. REITSMA.

Klokluiden te Garnwerd.

Alsoo de Ingesetenen van Garnwert in het beluiden van haere dooden geen ordre comen te holden, maer dickwijls sulx all te lange comen te doen, streckende hetselve tot groote nadiel en de verswackinge van de toorn aldaer, hebben de Heeren Gedeputeerden goet gevonden ende geresolveert, dat hyrnaemaels niet langer bij haer over haer dooden sall mogen worden geluidet als de tijt van een quartier uir bij poena van een pont groot, bij de contraventeurs ten profijt van d'armen ter plaetse te verbeuren, sullende tot dien fine een santloper van een vierndiel uir werden gekoft en bij die schoelmeester daertoe worden geholden ende gebruickt.

Resol. Gedep. Staten v. Stad en Lande d.d. 13 *Juni* 1657.

M. G. DE B.

Het Oldambtster dialect.

De dialecten van Groningen zijn nog weinig onderzocht en dit is jammer, wijl ze eigenaardigheden hebben, die geen der overige streektalen van ons land bezit.

De studie ervan wordt steeds moeilijker. Door 't spoorwegverkeer en het onderwijs, dat de Hollandsche taal in deze streken zeer bevordert, worden veel woorden en uitdrukkingen verdrongen; zelfs het klankenstelsel wordt gewijzigd. In de laatste jaren vooral springt het verval zeer in 't oog. De tijd nadert meer en meer, dat het Hollandsch ook als spreektaal is ingevoerd.

Van de Groninger dialecten is het Oldambtstersch wel een der merkwaardigste. Gesproken in den noordoostelijken hoek van Nederland heeft het veel bewaard van de Plat- of Nederduitsche taal, die eertijds werd geschreven in de lage landen van de Lauwers tot de Weichsel en waarin o.a. de kronieken van E. Beninga, Abel Eppens en Renghers ten Post zijn gesteld. Op

de zerken onzer kerkhoven komt ze voor tot aan het tweede kwartaal der zeventiende eeuw. Later weinig meer.

Het dialect van 't Oldambt verschilt veel van het Westerwoldsch, minder van dat van Fivelgoo; de Veenkoloniën, later ontstaan, wijken in uitspraak eveneens af. Zelfs in de deelen van 't Oldambt, waartoe thans ook een deel van 't oude Reiderland behoort, is de tongval niet overal gelijk, maar biedt in 't uitspreken der klinkers punten van verschil aan.

Litteratuur in 't Oldambtstersch is er bijna niet. De gedichten van Mr. Reynders in de oude Groninger almanakken geplaatst en later in een bundeltje uitgegeven, zijn tot heden, wat het taaleigen betreft, onovertroffen. Het ideoom is echter meer dat van Fivelgoo, niet van 't Oldambt. In verzamelwerken [1]) komen proeven voor van dit dialect. De woordvoeging is bij 't meerendeel onjuist en de spelling bij alle onzuiver. Het zuiverste Oldambtstersch komt voor in een gesprek tusschen twee landlieden van Noordbroek, indertijd door een ongenoemde opgezonden aan de Redactie van de Bijdragen tot geschiedenis en oudheidkunde van de provincie Groningen. Ook de novelle „De golden kette" door W. van Palmer, heeft een echt Oldambtster tint.

Een grondige behandeling van het dialect zal wellicht nog lang op zich laten wachten. 't Is oneindig

---

(1) Joh. Winkler, Dialecticon I. — Leopold, Van de Schelde tot de Weichsel. — Ack. Stratingh, In Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen V. — 't Allerlaatst., Ain riempke veur 't algemain, deur Jan Pakaan, Amsterdam 1891, zeer origineel.

moeilijker het vloeibare woord uit den volksmond te ontleden in al zijn onderdeelen, dan de taal, die in oude geschriften tot ons is overgekomen. Maar juist omdat een dialect nog leeft, zoolang het wordt gesproken, zou de studie ervan voor den beoefenaar der taalwetenschap van zeer veel belang kunnen zijn. Toch wordt van die studie weinig werk gemaakt. Het eenige tijdschrift in ons land, daaraan gewijd, heeft door gebrek aan inteekenaren opgehouden te verschijnen.

Het volgende rijm is een proeve van het dialect in 't Oldambt, zooals het gesproken wordt te Beerta en omgeving. Het taaleigen is er in weergegeven, de klanken zoo nauwkeurig mogelijk voorgesteld. Lijkt het hier en daar wat plat, we kunnen er niet aan doen, de Oldambtster schaamt zich voor de uitdrukkingen niet.

Hou tr in hoes heergaait.

't Is Zoatrdag . . 'n Hoes vol k*i*ndr,
Zoo wild as kr*aai*en; moar da's mindr,
Zai gr*ōi*en goud en 't hoes is groot.

De *ô*lste hangt aan moeke's schoot;
De twaide st*ō*tt heur in de rogge:
— Tou, kriegve n*o*g gain mêlkombr*o*gge?
— Nee, kindr, 't is n*o*g gain vief *uu*r.
— Domm*ee*! goatt *ee*rst moar wat noa 't vuur. —
Indes dat dei v*eu*r 't vuur wat n*eu*ln,

Zit 't lutje potje op sch*oo*t te speuln.
Hai kropt zien memme achtr 't sch*oe*t,
En ropt: P*ie*p! piep! En schattrt 't oet.

De p*oei*e speult wat mit 'n doedl.
Tiras, de m*ooi*e, jonge poedl,
Vrött in 'n bêste gr*ui*ne rok;
Moar krigt wat mit de b*e*zmstok.
D*ou* hedde 't stubrtje te pakn,
En bit de l*u*tje Geert in d' hakn.
D*ei* koldrt laankoet op de grond.
Zien zuster schraift: — Doe kw*oai*e hond,
— Most toe mien g*ôi*e Geertman bietn?
— F*oi*! Ik zel die aan d' oorn rietn. —
De hond aan 't j*a*nkn. Geert dei lacht
En toatrt: — Geef om m*oa*r 'n vracht. —
Geswind staait e weer op de b*ai*nn.
Wat zol dei m*aa*le hond wêl mainn!

Jan bindt de katte 'n t*aau*w om d' steert.
— Kiek! z*ê*gt e — Jongs, dat is mien peerd.
— Vot, bles! Wie goan van doage aan 't riedn! —
Of zai aal ropt: — Ik wil 't nait liedn! —
't Hêlpt net gain spier. Zai goan heur gang.
't Is joe 'n herrie van belang.

— Schaaidt oet! 't Ken mie ja glad begrootn!
— De puntrom waaglt op zien pootn.
— Schaai oet toch, Jaan! Doe wildrnis!
— As voar in hoes komt, den is 't mis.
— Doar hêje 't aal, doe groote rakr!
— No is mien luttek kind weer wakr.
— Stil, tutje! laivrt! Sloap toe moar!
— Zuu, zuuzenaanje . . . . . .
Doar is voar.

— Dag vraauw! Dag jongs! Dag lutje daier!
— Ie hebm ja nog rêcht pelzaier!

— Gain ain van joe nog aan de zied,
— En vief uur is 't weer opstoanstied!
- Jamman! Loat doe de katte loopm.
— Op 't nust! Rad de bêrdeurn oopm!
— Goddom wat moois! — zêgt Jan. — Mien peerd
O jais! Dat brekt hom op. Hai reert.
Voar het om eebm vuiln loatn,
Hou zeer dat daait, dat teegnproatn.
Op stonns wordt 't aans.
Geert bôit zok oet.
Grait tuudlt sloaprg aan heur schoet.
Jan rit vrgrêld mit baaide hann,
Aan dei vrrekte hoozebann.
't Zit aal in 't oeze. 't Duurt 'n zet
Veur dat e z' oet de knuppe het.
Moar 't komt te rêchte.
D' ôln loopm
Nog eebm noa de hutte tou,
Om vreetn veur heur bloarde kou . . . .
En dou binn z' ook op bêre kroopm.

Vertaling van enkele woorden:

rogge — rug
kriegve — krijgen we
dommee — straks
indes — terwijl
neuln — pruilen
lutje — kleine
potje — kind
schoet — voorschoot
doedl — muts
vrött — woelt
hakkn — hielen
gain spier — niets
schaidt oet — houdt op
begrootn — spijten
puntrom — pulpitrum
hê je — heb je
rad — vlug
brekt hom op — bekomt hem slecht
reert — schreit
opstonns — terstond
bôit zok oet — kleedt zich uit
tuudlt — knutselt

koldrt — buitelt
rietn — scheuren
jankn — huilen
maale — leelijke
vot — vooruit
vrgrêld — woedend
hoozebann — kousebanden
in 't oeze — in de war
'n zet — lang
oet de knuppe — uit de knoop
mêlkombrogge — melkavondboterham.

In de eerste achtentwintig regels vertegenwoordigen de cursief gedrukte letters de 28 klinkers en tweeklanken, waarover 't Oldambtstersch kan beschikken. De Ned. teekens hebben dezelfde uitspraak ook in 't Old., de *o*, *ee* en *eu* eveneens op twee wijzen. In de uitspraak van *ie*, *oe*, *uu* in piepe en piele, toetn en voel, buutn en muure, is wel eenig verschil, maar te gering om te worden aangegeven; zoo ook van *ö* in rötte en mörn. De Ned. *eeu* en *ieu* komen in 't Oldambt niet voor; daarvoor treedt de drieklank *aiu* op, b.v. in *aiuw* (eeuw) die echter meestal overgaat in *ai* met een medeklinker er achter, b.v. aiveg (eeuwig), schraift (schreeuwt), schraibm (schreeuwen). De *au* wordt altijd gerekt uitgesproken, weshalve ze door *aau* is voorgesteld. De *oi* en *oei* staan wellicht alleen in het tusschenwerpsel foi! en poeie (poesje). De niet meer in 't Nederl. voorkomende klanken zijn: *ó*, de lange van *o* in *mos; oa*, de lange van *o* in *pop; é*, de lange van *e* in *pet;* verder de Duitsche *ö* en de tweeklanken *ai*, *oi*, *ói*, *oai*, *öi*. Het enkele teeken (a, e, i, o, u,) is altijd kort uit te spreken, ook aan 't eind van een lettergreep. Het teeken *ij* is weggelaten.

De spelling hier gevolgd heeft de voordeelen, dat

alle klanken der Gron. dialecten er in kunnen worden uitgedrukt, dat zij door Nederlanders 't gemakkelijkst wordt gelezen, dat zij bij 't drukken geen noemenswaardige zwarigheden oplevert.

Opmerkelijk is 't verloop van sommige tweeklanken in 't Oldambt. In 't westelijk deel zegt men *lói*, *flóiten*. Verder oostwaarts te Beerta *laai*, *flaaiten*, terwijl Bellingwolde en Westerwolde op zijn Nederlandsch *lui*, *fluiten* uitspreken.

In enkele gevallen geeft dit klankverschil een sleutel voor de verklaring van duistere woorden. We nemen als voorbeeld de weinige Old. woorden die op *eu* uitgaan, n.l. *heu*, *sneu*, *bleu*, *deu*.

Heu (Ned. hooi) heet het in 't Oldambt. In Onstwedde zegt men *hui;* in Vlachtwedde en verder in Munsterland *haai*. Nog verder op, b.v. in Frits Reuters Olle Kamellen, wordt het *haw*, in onze spelling uitgedrukt *haau*. Oudere schrijfwijzen van het woord zijn *howi* en *hawi*. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat we hier te doen hebben met een vorm van 't werkwoord *haauwn* (houwen), 't geen ook met de beteekenis overeenkomt; heu is het ôfhaauwde (afgehouwen) gras. *Sneu* staat evenzoo in vorming en beteekenis naast *snaauwn*. Hai wor dr sneu van = hij werd als iemand, die afgesnaauwd is. *Bleu* komt van *blaauwn* (slaan), dat nog voorkomt in 't Eng. en 't Hoogduitsch. De beteekenis *verslagen* of *afgeslagen* is eenigszins gewijzigd.

Verder komt *deu* (dooi) van *daauwn* (vochtig worden).

De ruimte is ons niet gegund voor meer over de klanken. Een vergelijking met andere talen en dialecten brengt veel bijzonderheden aan 't licht. Alleen nog dit. De Nederlandsche *ij* is in 't Oldambt in den regel *ie*. Uitzonderingen hierop zijn:

1. De voornaamwoorden hij, zij — Old. hai, zai.
2. De 3e persoon Teg. tijd van de sterke werkw. die ij in den stam hebben: hij zwijgt, lijdt, kijkt — hai swigt, lidt, kikt.
3. De uitgang *ij*: bakkerij — bakrêi.
4. Enkele woorden, b.v. vrij — vrêi, brij — brêi, vlijen — vlêien, inrijgen — inrêien, inwijden — inwêien, dijgen — dêien.

Van de medeklinkers kan gezegd worden, dat ze over 't algemeen zachter worden uitgesproken dan in 't Hollandsch. De *h* voor aan de woorden verschijnt en verdwijnt naar willekeur. De reden van dit verschijnsel, dat ook elders wordt waargenomen, is te zoeken in het al of niet gelijktijdig uitstooten van den adem met de klank. 't Gebrek is wel te voorkomen, maar dit kost veel tijd en is men er aangewend, dan hindert het niet. In de natuurtaal (dialect) hangt het bovendien nog af van den luchtdruk. 't Is niet altijd even erg.

De *zw* is in 't Oldambt altijd *sw*. Wij zwiepen en zwaaien met de zweep en zwemmen als zwijnen in 't zwarte fabriekswater — wordt weergegeven door: Wie swiepm en swaaien mit de sweepe en swemm as swienn in 't swaarte febriekswoatr.

De *v* en *f* wisselen af. Flesch heet in 't Old. vlêze. Daarentegen viool, fioul, e. z. m. *Wr* in wreeken, wroeten enz. wordt *vr:* vreekn, vruitn.

Voor 't overige hebben de Oldambtsters in 't uitspreken van reeksen van medeklinkers een virtuositeit, die aan 't ongeloofelijke grenst. 't Is misschien met 't oog hierop, dat de heer Joh. Winkler in zijn Dialecticon van de Groningers zegt, dat alle spraakorganen hier in werking komen. De stomme *e* in de uitgangen der werkwoorden wordt niet gehoord. 't Woord *slobberen* wordt daardoor in 't Old. *slobrn*, zonder de minste zwarigheid. 't Gevolg er van is dat de woorden, waarvan de stam eindigt op *b*, *p*, *v* of *m*, een *m* tot uitgang hebben in plaats van *en*. Hebben wordt hebm, sluipen wordt sloepm, schuiven wordt schoebm, pruimen wordt proemm. De dubbele *m* en *n*, ook andere letters, die *dubbel* kunnen voorkomen, worden alzoo uitgesproken, b.v. tt, dt.

't Geheele dialect in zijn bijzonderheden na te gaan zou te ver leiden, we bepalen ons tot enkele

Werkwoorden.

In de vervoeging wijken ze veel af van 't Nederlandsch. Vooreerst wijl ze in den tegenwoordigen tijd in den 2e en 3e persoon enkelvoud den Ablaut hebben evenals in 't Hoogduitsch. Van 't Hoogduitsch wijken ze overigens nog af, doordat ze klankwijziging hebben, waar die taal dien zelfs niet heeft.

Voorbeelden van sterke werkwoorden:

Teg. T. 1. ik breek	— droag	— biet	— bedraig	— loop	— dou
2. doe brekst	— dragst	— bitst	— bedrogst	— lopst	— daaist
3. hai brekt	— dragt	— bit	— bedrogt	— lopt	— daait
Verl. T. 1. ik brook	— droug	— beet	— bedroog	— laip	— dee
Verl. D. brookn	— droagn	— beetn	— bedroogn	— loopm	— doan

Voorbeelden van zwakke werkwoorden met Ablaut en een sterken verleden tijd.

Teg. T. 1. ik vroag	— joag	— moak	— zêg
2. doe vragst	— jagst	— moakst	— zêgst
3. hai vragt	— jagt	— moakt	— zêgt
Verl. T. 1. ik vroug	— joug	— mouk	— zee
Verl. D. vroagd	— jagd	— moakt	— zegd

Evenzoo worden vervoegd: roakn, kloagn; proatn, smoakn, hoaln, betoaln, aantoaln; lêgen.

Een andere reeks van zwakke werkwoorden regelt den verleden tijd en 't verleden deelwoord naar den den klank van 2e en 3e persoon enkelvoud, van den Tegenwoordigen tijd.

1. ik fluik	— doe flökst	— hai flökt	— ik flökte	— flökt
2. ik buit	— doe bötst	— hai böt	— ik bötte	— böt
3. ik muit	— doe mötst	— hai mot	— ik mötte	— möt
4. ik vruit	— doe vrötst	— hai vröt	— ik vrötte	— vröt
5. ik vui	— doe vödst	— hai vödt	— ik vödde	— vöd
6. ik blöi	— doe blödst	— hai blödt	— ik blödde	— blöd
7. ik bröi	— doe brödst	— hai brödt	— ik brödde	— bröd
8. ik buut	— doe butst	— hai but	— ik butte	— but
9. ik beduu	— doe bedudst	— hai bedudt	— ik bedudde	— bedud
10. ik luu	— doe ludst	— hai ludt	— ik ludde	— lud
11. ik ruu	— doe rudst	— hai rudt	— ik rudde	— rud
12. ik klai	— doe kledst	— hai kledt	— ik kledde	— kled
13. ik wai	— doe wedst	— hai wedt	— ik wedde	— wed
14. ik deug	— doe dögst	— hai dögt	— ik dögde	— dögd
15. ik steut	— doe stötst	— hai stöt	— ik stötte	— stöt

Ned. 1. vloeken, 2. boeten, (aanmaken) 3 (ont)moeten, 4. wroeten, 5. voeden, 6. bloeden, 7. broeden, 8. buiten (ruilen), 9. beduiden, 10. luiden, 11. ruiden, 12. kleeden, 13. wieden, 14. deugen, 15. stooten.

Het verleden deelwoord mist geheel het voorvoegsel *ge*, bij alle werkwoorden. Er is zelfs geen spoor van te hooren. *Wie hebm 't doan.* Niet: *Wie hebm 't gedoan of edoan.*

De 2e persoon enkv. van den verleden tijd verschilt bij de zwakke werkwoorden zoo weinig in uitspraak van dienzelfden persoon in den tegenwoordigen tijd, dat de eerste steeds met bijzonderen nadruk wordt aangewend, maar veelal vermeden en vervangen door den volt. teg. tijd [1]).

Bij den uitgang van den Verl. T. der zwakke werkwoorden, die in 't Ned. *te* of *de* is, bestaat in 't Old. een neiging overal *de* uittespreken.

Van de vele eigenaardigheden van dit zeer merkwaardige dialect nog dit: dat enkele werkw. een dubbel verleden deelwoord bezitten, het tweede is voor de conditionalis.

Hai hett 't wêl doun *wild.*
Hij heeft het wel willen doen.
Hai har 't wêl doun *wold*, as . . . .
Hij had het wel willen doen, indien . . . .
Hest hom nait vroagn *duurd?*

---

(1) Om verwarring te vermijden dient opgemerkt, dat onder Tegenwoordigen tijd (Teg. T.) verstaan wordt, de Onvoltooid Tegenw. tijd, — onder Verleden tijd (Verl. T.) de Onvoltooid Verled. tijd.

Hebt gij hem durven vragen?
'k Har hom nait vroagn *duzd*.
'k Zou hem niet hebben durven vragen.

Evenzoo bestaat deze dubbelvorm bij de werkw.

kenn (kunnen)	—	kend	— kond.
zeln (zullen)	—	zeld	— zold.
meugen (mogen)	—	magd	— mogd.
huibm (behoeven)	—	huibm	— hufd.
moutn (moeten)	—	moutn	— mozd.
waitn (weten)	—	waitn	— wozd.

Een bijzondere klasse van werkwoorden zijn die met een verkleiningsuitgang achter den stam. De voornaamste volgen hier.

strantjn —
nastjn — } stelen van kleinigheden.
struumkn —

knirtjn — kinderachtig zuinig zijn.
mortjn — pruttelen.
frenskn — hinniken.
nuuntjn — neuriën.
kloetjn — met kluiten werpen.
groetjn — onvoldoende wasschen.
schontjn — onbeholpen loopen.
dontjen { ineen frommelen van kleeren. / zaken heimelijk beknooien.
broaskn — een hooge borst opzetten.
snirtjn — spuwen door de tanden.
sloatjn —
proemkn — } tabakkauwen.

zeupkn —
kloktjn — } borrels drinken.
doetjn — kussen van menschen.
mourkn — kussen van duiven.
toentjn — tuinwerk verrichten.
fietjn — beuzelwerk verrichten.
kifkn — keffen.
bôrstjn — met de borst op een paard springen.
pluustrkn — laatste appels van de boomen slaan.
mishortjn — mislukken.
spinvoutjn — vooruittrippelen.
strikbaintjn — beentje lichten.
hinktjn — op een been springen.
druplkn — met de voeten aaneengesloten.
pirdjn — paardje spelen.
stopkn — stoppen.
maantjn — samen spelen.
streektjn — spel met centen.
lomrkn — spel met eieren.
poortjn —
keunktjn —
bultjn — } spelen met noten.
houktjn —
riestrkn —

Andere saamgestelde werkwoorden vertoonen een verkleiningsuitgang achter 't eerste lid. Vele ervan zijn namen van kinderspelen, als:

streektje tikn	swientje slachtn
douktje lêgn.	raimke sloagn
slootje springn	schôlke driebm

botje zetn	vuurtje brann
kopke baaitln	blindje sloagn
spaanje roakn	hôltje tikn
pirdje riedn	bultje loopm
boomke tikn	schaarke tikn
douktje bestopm	stopke tikn

Verder nog:

kuutjebuutn — ruilen
tuutje flaaitn — doelloos rondloopen
haandje bakn — handel drijven
mondjeproatn — naar de mond praten
platje loopm — uit de school blijven

Ook bij naamwoorden wordt de verkleiningsuitgang tusschen het eerste en tweede lid der samenstelling geplaatst.

irdjebĉie	— aardbezie
koegltjeblaauw	— kogelblauw
gôldjebloume	— goudsbloem
kloktjebloume	— klokje
schountjesmeer	— St. Janskruid
maalwilmtjeskruud	— bilzenkruid
aarftjesoep	— erwtensoep
krintjebrêi	— krentebrij
potjemeel	— meelspijs
katjegôld	— hars uit de boomen.

De meening, dat het Groningsche dialect arm is, is onjuist en berust op een gebrekkige kennis ervan. Integendeel vinden we een grooten rijkdom aan schilderachtige uitdrukkingen en woorden. Maar voornamelijk bij het gebruik van de vormen der werkwoorden

is er een overvloed van zinswendingen, die telkens weer een kleine nuanceering van de beteekenis aangeven.

Vele werkwoorden worden in andere beteekenissen gebezigd als in 't Nederlandsch. Het woord *doun*, doen b.v.

De man hett 't waark goud *doan*
De man heeft het werk goed gedaan.
De man hett 't eetn *doan*
De man heeft den maaltijd geëindigd.
Hai hett al veul loopen *doan*
Hij heeft in zijn leven al veel geloopen.
Hai het 't vourmantjn *doan*
Hij heeft de affaire van voerman uitgeoefend.
De koopman het mie stroop *doan*
De koopman heeft mij siroop verkocht.

In 't laatste voorbeeld komt *doun* voor in de beteekenis van *geven*, *overreiken*.

't Woord *meugen* (mogen) heeft behalve den gewonen nog den zin van *lusten*.

Hindrk *mag* gain eertapls mit schille
Hindrk lust geen aardappelen met schil.
Graitje *mag* ze wêl luzn.
Mogelijk, dat Grietje ze lust.

Het bovenstaande is niets dan enkele grepen uit een dialect, dat vele oude vormen heeft bewaard. Ten slotte nog enkele werkwoorden op *elen* en *eren*, die niet in Nederlandsche woordenboeken voorkomen of met andere beteekenis. Zij worden hier dagelijks gebruikt en zijn veelal verwant met oudere talen. Met weinig moeite zullen ze tot een honderdtal kunnen worden vermeerderd.

bensln	wegjagen	De hondsloagr benslt de jongs oet de kêrke.
brobln	borrelen	't Woatr broblt in de teekeetl.
dodrn	sluimeren	Voadr dodrt aaltied 'n zetje noa 't eetn.
dofln	slaan	Dofl heur toch nait zoo op de rogge, jong!
fietrn	hard loopen	Keerl, wat fietrde dat peerd dr langs!
flotrn	vliegen	Dei wichtr flotrn 's oabms bie de weg.
foevln	verheimelijken	Zai foevln dr wat in om, ze binn nooit rêchtoet.
foksln	schaatsenrijden	Hai ken 't nog nait goud, hai fokslt moar wat.
giebln	gichelen	Wichtr dei 'n bulde giebln krigt de katte.
godrn		De moezn godrn achtr 't behaang om deele.
graabln	grabbelen	De jong graablde in duustrn noa de haand [van zien wicht.
gribln	»	De kindr gribln om de apls.
grobln	»	Grobl toch zoo nait in dat woatr om!
haaistrn	rumoeren	De maaid haaistrt as 'n wilde deur hoes hên.
hafln	kijven	Grait en Trientje binn weer aan 't hafln.
hemln	schoonmaken	Tou, Jan, heml doe de flouer es wat aan.
»	afranselen	Loat dat Geert, of ik zel die hemln.
holvrn	luid huilen	Holvr moar zoo nait; 't is gain doodwonne.
hotrn	babbelen	Dat mens hotrt moar in ain stok deur.
jaauwstrn	jammeren	Wat jaauwstrst ja. Is dr weer wat?
jeuzln	kermen	Dat kind jeuzlt mie te veul; 't het stelleg scheel.
keekln	babbelen	Hôldt toch op te keekln; men ken ja niks [vrstoan.
keukln	goochelen	De pias keuklde moezn oet 'n houd.
keutrn	porren	't Jonktje keutrde in 't vuur en braande zok.
keuvrn	overhouden	Dei jongeluu keuvrn mooi aan.
klaauw-strn	klauteren	De katte klaauwstrt in de kaarzeboom.
knitrn	liegen	Wat kon dei Oostfraize knitrn!
knoedln	ineenfrommelen	Zai knoedlt heur schoed moar in 'n ander.
knuutrn	knutselen	Paitr ken al oardeg knuutrn.
koksln	spijzen bereiden	Bist an 't koksln, Martje? Jô, 't poteetn oovr.
koldrn	buitelen	Twei honn koldrn mit 'n andr op 't blaikvêld.
korln	rollen	Jan korlde mit 'n guln en dou rolde hom weg.
lustrn	fluisteren	't Wicht lustrde heur vrêier in 't oor:
maagln	slecht schrijven	Magst nait weer op mien deure maagln! heure!

mestrn	medecineeren	Zai mestrn al 'n joar, moar 't wordt niks beetr.
migln	motregenen	De reegn wil dr nait oet. 't Miglt 'n beetje.
piprn	tintelen	De vingrs piprn mie van kôle.
poltrn	toetakelen	Twei Muntndamstrs poltrn 'n ander in 't laand.
postrn	door dik en dun heengaan.	Zai postrn moar zoo deur 't koorn hên.
praksln	spijzenfijnmaken	't Is nog te hait, 'k mout 't eerst wat praksln.
preukln	uithalen	Noabr Geert Kees preuklt de piepe oet.
rapln	ratelen	De pann rapln op 't hoes.
reepln	vernielen	Zai reepln de ondrwaale hailndaal in.
reukln		Kloas reuklt mit de taange in 't vuur.
rompln	stooten	De keerl romplde de jeude in de sloot.
rotrn	ratelen	Wat rotrt doar weer op de beune?
scheuvln	schaatsenrijden	Hai scheuvlt mooi.
schoedln	schudden	Wat schoedlst die ja! Hest ongemak?
schotrn	snel eten.	Schotr moar zoo nait. Dris nog genog.
schoustrn	bijeenzoeken	Wie hebm aales bie 'n ander schoustrd, wat ve kriegn konn.
seukrn	zacht koken	't Eetn is nog nait goar; 't seukrt eebm.
snuustrn	doorsnuffelen	De veldwachtr snuustrde aale hörns en houkn deur.
spiekrn	steken onder water geven	'k Mag hom nait liedn! hai dut niks as spiekrn.
steukln	aanstoken	Steukl 't vuur es wat aan, Lamchie.
stomln	waggelend loopen	Loop rêcht oet, Mans en stoml zoo nait.
stroemln	wegkapen	De voddezuikrs stroemln knôln van 't laand.
swobln	zwemmen	De schipprsjong swoblde in 't daip.
tuudln	knutselen	Zit toch nait zoo mit dien vingrs te tuudln.
tidln	tollen	De schoulkindr tidln mit tidltopm.
vrözln	worstelen	De kou vrözlde net zoo laank, dat he lös was.
weltrn	wentelen	't Peerd weltrde zok in 't laand.
zaabln	zuigen	Aantje zaablde op 'n strooppiepke.
zeemln	langzaam spreken	Proat beetr op en zeeml zoo nait.

Noordbroek. A. J. SMITH.

Een langdurig proces.

In vroegere tijden was de verhouding tusschen de steden en hare inwoners, met name waar het finantieele betrekkingen gold, geheel anders dan tegenwoordig. Zijn thans de burgers, in hun particulier, niet aansprakelijk voor de door het bestuur hunner woonplaats aangegane verplichtingen, in vorige eeuwen was dit dikwijls het geval. Zoo vindt men contracten waarbij uitdrukkelijk gestipuleerd wordt, dat, bij wanbetaling van de zijde der stad, de inwoners daarvan in hunne private bezittingen kunnen worden aangesproken. Eene rechtszaak uit de eerste helft der 16e eeuw, waarvan talrijke desbetreffende stukken op het archief te Groningen aanwezig zijn, en waarin dit bijzonder solidariteits-begrip mede eene voorname rol speelt, kwam mij der mededeeling niet geheel onwaardig voor, ook met het oog op het langdurig tijdsverloop en de verschillende vormen waarin deze quæstie is behandeld.

In de laatste jaren der 15e eeuw was Cornelis van Leyden muntmeester te Groningen. Gewoonlijk geschiedde deze aanstelling voor den tijd van twee jaren, en zoo vinden wij ook hier de benoemingen als zoodanig in 1498, 1502, 1504. Het muntmeesterschap was, uit den aard der zaak, een post van vertrouwen. Immers, door wijziging van het voorgeschreven muntgehalte kon die ambtenaar aan de stad veel nadeel toebrengen, en zich zelven belangrijk bevoordeelen. Er zijn dan ook muntmeesters geweest wier eerlijkheid tegen deze beproeving niet bestand bleek, en ook Cornelis van Leyden bezweek voor de verzoeking. Althands in den laatsten tijd van zijne bediening werden hem kwade practijken ten laste gelegd, o.a. bij monde van den bouwmeester (lid van 't goudsmidsgilde) Johan Braemsche, die van Leyden in 't openbaar „een valschen muntmeester en dief" noemde. [1])

Dat eene beschuldiging van dat gewicht niet zonder gevolg kon blijven, spreekt van zelve. Zij werd dan ook aangebracht bij den Raad, welke echter termen vond haar te verwijzen naar Edzard, graaf van Oostfriesland, sedert 1506 als Beschermheer te Groningen gehuldigd. Zoo diende dan de zaak te Aurich den 26 Maart 1507, bij welke gelegenheid de muntmeester zich meende te kunnen verantwoorden door de schuld te schuiven op zijne knechten (cnapen). Daar deze verdediging niet afdoende werd geacht, moest Corn. van Leyden zich bij handslag verbinden Groningen niet te zullen verlaten, voor graaf Edzard persoonlijk

(1) Arch. Gr. sub. 1550, no. 24.

aldaar was gekomen, en de zaak volkomen was opgehelderd. Waarschijnlijk schuldbewust, hield van Leyden zich niet aan zijne plechtige belofte, doch week uit naar Keulen. Aldaar namens graaf Edzard ingedaagd door Otto Hoetfilter, bleef hij wijselijk afwezig.

Lang genot heeft hij van zijn verblijf te Keulen niet mogen smaken, daar zoowel hij als zijne huisvrouw spoedig na elkander bezweken aan eene „haestige pest" ongeveer 1507.

Thands wordt het tijd een blik te werpen op de familie-omstandigheden van dezen ex-muntmeester. Cornelis van Leyden was gehuwd met Petronella van Loo, uit welk huwelijk twee kinderen waren gesproten, Hansken en Fransken. Deze beide zonen traden natuurlijk als (minderjarige) erfgenamen van hunnen vader op, bijgestaan door de executeuren van den boedel. En deze boedel was waarlijk niet te versmaden.

Immers, uit de inventaris der goederen, opgemaakt den 9^{en} Aug^{i} 1513, blijkt dat Corn. van Leyden verschillende vaste goederen bezat in en bij Groningen, (waaronder land buiten de Poelepoort), terwijl een aanzienlijke som belegd was in rentebrieven ten laste der stad en hare inwoners, waarbij nog eene pretentie kwam voor geleend geld en voor salpeter.

Wie zich mocht voorstellen dat de beide genoemde zonen ongehinderd hunne vaderlijke nalatenschap konden aanvaarden, heeft buiten den waard gerekend, d. w. z. buiten de stad Groningen. Die stad toch was ten éénenmale ongezind de vorderingen der erfgenamen te erkennen, waarbij zij zich grondde op de schade

door wijlen hunnen vader als muntmeester veroorzaakt, uit welken grond ook reeds vroeger vaste goederen hem toebehoorende, in beslag waren genomen en verkocht [1]). Dit motief van geleden schade werd in het vervolg — gelijk men zien zal — door de stad steeds op den voorgrond gesteld, als eene reden om de voldoening der, overigens niet bestreden, vordering zooal niet geheel te weigeren, dan toch op de lange baan te schuiven. En het is om dezen grond van tegenspraak nader te doen uitkomen, dat ik eenige oogenblikken verwijld heb bij de tekortkoming van wijlen den muntmeester, den vader van Hansken en Fransken.

Dat deze zonen en erfgenamen niet gezind waren klakkeloos van hun recht afstand te doen is zeer begrijpelijk. Namens hen, als minderjarigen, wendden zich de executeurs tot den „conservateur" te Keulen, terwijl aan graaf Edzard aanzegging werd gedaan de in Groningen achtergelaten goederen door de rechthebbenden „paysivelick te laten gebruiken." Het spreekt eveneens bijna van zelve dat zoowel graaf Edzard als de stad Groningen hiertegen in verzet kwamen, alweder op den reeds vermelden grond van geleden schade. Deze exceptie declinatoir werd door de eischers een middel genoemd „omme thuerluder onduechdelike intencie te gheraekene", d. w. z. om de aan de erfgenamen toekomende fondsen in eigen zak te steken. Op genoemde exceptie dienden de executeurs van tegenspraak; de „conservateur" verklaarde zich com-

(1) Het cijfer, waarop de stad de geleden schade begrootte, is mij niet voorgekomen.

petent en wees bij sententie den erfgenamen hunnen eisch toe. Zooverre de behandeling der quæstie te Keulen.

Dat Keulsche vonnis schijnt weinig effect gesorteerd te hebben, daar men partij hoort klagen dat Groningen „diversche innique obstaclen" opwerpt. De rentebrieven echter waren in 't bezit der erfgenamen, die ze in 1513 aan Schepenen van Gent hebben ingeleverd.

Zooals uit deze omstandigheid blijkt, waren de gebroeders van Keulen naar Vlaanderen met der woon vertrokken. Aldaar overleed inmiddels de eene broeder Fransken in 't jaar 1515, „behoudens juiste calculatie van tijde." Daar deze geene nakomelingen naliet en niet gehuwd was geweest, gingen zijne aanspraken over op den anderen broeder Hansken, destijds onder voogdij staande van Joos van der Straeten, poorter van Gent. Al wie het volgende zal lezen, zal gewisselijk aan dezen van der Straeten den lof niet willen onthouden van, als ijverig voogd, de belangen van zijnen pupil met meeste nauwgezetheid te hebben voorgestaan. Toen hij de ondervinding had opgedaan dat de sententie van den „conservateur" niets opleverde, vertrok hij, na vooraf van de rentebrieven authentieke afschriften, zoogenaamde vidimussen, te hebben doen vervaardigen, in 1526 persoonlijk naar Groningen, ten einde betaling te erlangen. Aldaar aangekomen vond hij de plaats „belegt met vijanden," zoodat hij niet binnen de stad kon komen, en zich genoodzaakt zag zijne sommatie te doen uitbrengen door eenen trompetter. Als antwoord hierop liet de stad weten dat door de tijdsomstandigheden de voldoening „pro

tunc" [1]) onmogelijk was, maar dat zij mettertijd zoude „doen wat zij conden." Met dezen fraaijen troost — waarbij echter de rechtmatigheid der vordering niet werd ontkend — kon van der Straeten de thuisreize aanvaarden. Dan, door dit échec liet de Gentsche poorter zich niet afschrikken. Met voorbijzien van de, in die tijden, zoo moeijelijke en langdurige tocht van Vlaanderen naar het Noorden, ondernam de kloeke man, in waarheid „indefessus agendo", [2]) ongeveer 1528 of 29 andermaal de reize naar Groningen. Was hij bij zijne eerste komst buiten persoonlijke aanraking met het stadsbestuur gebleven, thans genoot hij wel de eer van persoonlijke samenspreking, doch in een anderen toon als hij verwacht en gewenscht had. Er staat opgeteekend dat hij zeer onheuschelijk werd ontvangen, ja, op verschillende wijzen bedreigd, zoodat hij „om sijn lijf te salveren" „secretelick" is vertrokken, zonder eenig „furnissement" te hebben ontvangen.

Door zulke bittere ervaring geleerd, verklaarde van der Straeten van verdere reizen naar Groningen aftezien, welk besluit men dezen man, die wel het zijne gedaan had, niet ten kwade kan duiden.

Ondertusschen was Hansken van Leijden, aan kinderschoenen en voogdij ontgroeid, in 1520 in het huwelijk getreden. Lang heeft zijn huwelijk niet geduurd, daar hij reeds ongeveer 1529 overleed, met achterlating van twee minderjarige kinderen, eene dochter Margaretha en een' zoon Lieven geheeten,

(1) = op dit oogenblik.
(2) = onvermoeid in den ijver.

uit den aard der zaak erfgenamen van hunnen vader.

Nadat Hansken nu gestorven was, lag het op den weg zijner nagelaten weduwe om, ook in 't belang van hare kinderen, hare rechten op de stad Groningen geldig te doen verklaren. Daar de ondervinding de vruchteloosheid van rechtstreeksche pogingen had aangetoond, wendde de weduwe zich met een protest tot den toenmaligen keizerlijken Gouverneur van Friesland en Groningen. Als tusschenpersoon bediende zij zich van Pieter Lindeman, messagier van den Rade in Vlaanderen, welke ambtenaar zoowel het protest als de vidimussen der rentebrieven aan den heer Gouverneur heeft gepresenteerd. Deze hooge functionaris scheen de zaak der eischeresse niet ongenegen: althans hij beloofde goed recht te doen geschieden. Het schijnt echter bij beloften te zijn gebleven, ten minste de zaak bleef ongedaan en in statu quo. [1])

Eenigen tijd hierna vinden wij wederom eene familieverandering, die niet zonder invloed is gebleven op den loop der zaak. Margaretha van Leyden, van wie wij boven melding gemaakt hebben, huwde in 1541 met Jan de Clerc, die krachtens zijn huwelijk namens zijne vrouw optrad, terwijl hij als voogd de belangen voorstond van den nog minderjarigen Lieven. Tevens verschijnt in deze dagen een ander personage ten tooneele, die, schoon niet verwant aan de familie van Leyden, toch belanghebbende werd in de han-

---

(1) In een der stukken vindt men als verklaring van deze omstandigheid vermeld dat de gouverneur »zeer haestelic overleet van der peste", 't geen echter van elders niet blijkt.

gende vordering. Om welke redenen is mij niet gebleken, maar het staat vast dat Jan de Clerc de helft van zijne pretentie overdroeg aan zekeren Marx Salomon, een handelsman wiens naam zijne afkomst voldoende aanwijst.

Met het jaar 1548 besloten genoemde h.h., de Clerc en Salomon, de reeds hangende vordering met kracht aan te pakken, en zoo mogelijk tot een voordeelig einde te brengen. En van dit jaar begint eene belangrijke procedure, in verschillende plaatsen en onder verschillende omstandigheden gevoerd.

In den aanvang dan van genoemd jaar (1548) richtten Jan de Clerc en Marx Salomon eene supplicatie tot den keizer. Zij geven daarin eene breede uiteenzetting van de gronden hunner vordering, halen de vele reeds ondervonden teleurstellingen op, en verzoeken eindelijk van hooger hand te worden gesteund, om tot hun goed recht te geraken. Wij vinden op dit verzoek eene beschikking van den 9^{en} Aug., waarbij de zaak naar den toenmaligen Gouverneur van Friesland en Groningen, den graaf van Buren, werd verwezen, met ordonnantie den eischers „expeditie van recht" te doen geschieden.

Van Buren nam de zaak met gepasten spoed ter hand. Reeds den 18 Aug. d.a.v. schreef hij, bij besloten letteren, den Raad van Groningen aan, de quaestieuse vordering te voldoen, „naar uitwijs van het request", ten ware de Raad iets „ter contrarie" hadde. In dit laatste geval wenschte de graaf van die gronden in kennis te worden gesteld. Als overbrenger van

genoemde ordonnantie en letteren, fungeerde Pieter de Mol, messagier bij den raad van Vlaanderen, blijkens procuratorium d.d. 22 Oust (Aug.) 1548 [1]) door Jan de Clerc en Marx Salomon behoorlijk gemachtigd.

Maar, wat vroeger was gebleken, bleek thans op nieuw. De Heeren van Groningen waren volstrekt niet genegen aan den inhoud der ordonnantie te voldoen, en tot vereffening der vordering overtegaan. Tot motiveering hunner weigering stelden zij een schriftelijk stuk op dat door denzelfden Pieter de Mol aan den graaf van Buren, die destijds te Antwerpen vertoefde, zou worden overhandigd.

Wij hebben reeds vroeger gezien dat reizen uit Vlaanderen naar Groningen niet tot de aangenaamste tochtjes behoorden. Zoowel van der Straeten als Lindeman hadden dat ten hunnen koste ondervonden, maar waren ten minste heelhuids teruggekeerd.

Veel ongunstiger nog was het lot aan de Mol beschoren. Van Groningen met de ons bekende opdracht naar Antwerpen vertrokken, heeft hij de plaats zijner bestemming nimmer bereikt. Wij vinden vermeld „dat hij in tselve voyaige ghebleven es." De tegenpartij kon niet nalaten te insinueeren dat die van Groningen wel meer van dit ongeval zouden weten, en voegden bij het vermelden der verdwijning van den bode de woorden: „Godt weet wie daerof cause es".

Men zou, naar aanleiding van het verongelukken van den bode de Mol, de vrees durven koesteren dat de toevertrouwde stukken met hem verdwenen waren.

(1) Sub 1548, no. 4.

Een bijzonder toeval echter — satis fortuito staat er ergens — heeft daarvoor gewaakt. Immers, Pieter de Mol reisde niet alleen, maar had bij zich zekeren Willem de Trompener, een persoon dien hij op de heenreis te Amsterdam had opgedaan. Deze Willem nam de aan den messagier toevertrouwde stukken, waaronder het antwoord van Groningen, tot zich, en bracht die over naar Amsterdam. Van daar werden ze, op verzoek der eischers, aan de rechthebbenden teruggezonden. Dat antwoord van de stad Groningen kwam in hoofdzaak hier op neer dat, bijaldien de eischers (Jan de Clerc en Marx Salomon) naar Groningen wilden komen op een tijd dat de graaf van Buren ook aldaar was, zij naar rechten konden behandeld worden, mits vooraf borg stellende.

Dat dit antwoord den eischers — die het als „cavileus" qualificeerden— zeer mishaagde is wel te begrijpen. De zaak zelve kwam niets verder, ja, had alle kans zoodoende onbepaald hangende te blijven. Bovendien zullen eischers wel ingezien hebben, dat van eene behandeling hunner vordering te Groningen voor hen weinig heil was te wachten. Zij lieten dan ook dit stuk voor wat het was, en wendden zich opnieuw tot den graaf van Buren, met verzoek tegen de stad te mogen procedeeren op grond hunner rentebrieven. De graaf stond dit verzoek toe, en droeg zijnen secretaris mr. Baptista van Vogelsanck op dit consent aan eischers medetedeelen.

Al deze beschikkingen waren nu wel in het voordeel der eischers, maar voerden, bij het voortdurend

weigeren van Groningen, tot geen resultaat. Als vroeger grondde de stad hare weigering op de malversatiën van wijlen Corn. van Leyden, tijdens diens muntmeesterschap, en het daardoor toegebrachte nadeel. Hiertegen werd door de andere partij opgemerkt: dat de administratie van wijlen Corn. van Leyden met de hangende quaestie niets had uittestaan, dat zij voorts vertrouwde dat bedoelde muntmeester zal blijken behoorlijk gedéchargeerd te zijn en eindelijk dat hij, ten allen overvloede „gepurgeerd" is door de sententie van den „conservateur," indertijd te Keulen gegeven.

Alle menschelijk geduld, schoon rekbaar, heeft zijne grenzen. Ook dat der eischers bleek eindelijk uitgeput. Ontstemd door de voortdurende weigerachtigheid van Groningen, werden zij te rade een anderen weg in te slaan, ten einde aan het hunne te geraken.

Zooals reeds in den aanhef is medegedeeld, komen er in de contracten dier tijden meermalen bepalingen voor, volgens welke de inwoners individueel aansprakelijk waren voor verplichtingen door het geheel als zoodanig aangegaan. Dergelijke clausule werd ook gelezen in de rentebrieven der eischers. En thans, het rechtstreeks ageeren tegen de stad Groningen zelve moede, besloten zij van die clausule gebruik te maken. Dientengevolge lieten zij door den deurwaarder van wapenen Adriaan Remytz beslag leggen op de goederen van twee inwoners van Groningen, te Gent verblijf houdende, en vervolgens deze personen zelve in gijzeling stellen. Deze inwoners van Groningen waren Gerard Westerwold en Claas Helt. Van de levens-

omstandigheden van den laatsten is mij weinig bekend, Westerwold echter was veehandelaar en handelde met name in ossen. Ook moet hij een welgesteld man geweest zijn, daar wij in 1555 een zoon van hem, Folkerus, als student aan de Hoogeschool te Leuven aantreffen [1]).

Dat deze maatregel der eischers verzet zoude uitlokken was te voorzien. De in gijzeling gestelde burgers deden wat zij konden om hunne invrijheidstelling te bewerken, waarover straks nader. De eischers hunnerzijds op den ingeslagen weg voortgaande, richtten zich bij supplicatie van 9 Jan. 1549, wederom tot den keizer, met verzoek nazoëking te mogen laten doen naar de penningen onder de gegijzelde personen berustende. En, zoo deze maatregel geen voldoend resultaat opleverde, wenschten zij ook andere burgers van Groningen te kunnen aanspreken. Tot dit laatste gingen zij inderdaad over. In de maand May van ditzelfde jaar werd uit naam van Jan de Clerc en Marx Salomon beslag gelegd op de goederen aan inwoners van Groningen toebehoorend en geladen in het schip van Willem Somer, mede een Groninger, liggende te Antwerpen [2]). Zooals te verwachten was ontspon zich uit dit geval eene correspondentie tusschen den Raad van Antwerpen en dien van Groningen. Bij missive van 21 May, noodigde het bestuur van Antwerpen, aan eene persoonlijke bespreking de voorkeur

(1) Arch. Gr. 1e Verv. sub 1555, no. 13.
(2) Arch. Gr. Polit. St. Suppl. V. p. 33. De quæstieuse goederen werden volgens besluit van den Raad te Antwerpen, bij wijze van sequestratie in handen van den heer Amptman gesteld. (Arch. Gr. sub 1549, no. 21.)

gevende, den Raad van Groningen uit op Sinxen- (Pinxter) avond ten raadhuize te komen compareeren ter behandeling der quastie. Op dit voorstel verklaart het Bestuur van Groningen, bij antwoord van 27 May d.a.v., dat de aangegeven termijn te kort wordt geacht, en proponeert een uitstel (alles hangt hier van uitstellen aan elkaar!) van twee maanden, om de zaak eens behoorlijk te kunnen bezien. In het laatst van Junij wordt namens Groningen dr. Abbring, syndicus, naar Antwerpen gezonden ten einde in de quaestie zijne tusschenkomst te verleenen. Waarschijnlijk heeft deze syndicus de zaak gelukkiglijk in het minne kunnen ten einde brengen: althands wordt van dit incident verder geene melding gemaakt.

Het wordt tijd terugtekeeren naar onze vrienden Geert Westerwold en Claas Helt, nog steeds gevangen binnen de stad Gent. Ook zij zaten van hunnen kant niet stil. Zoo vorderden zij dat de eischers, die te dezen werden bijgestaan door den procureur Vincent van der Piet, borg zouden stellen, 't geen wel een heftig protest uitlokte, doch ten slotte — zonderling genoeg — werd toegewezen. De eischers schikten zich in 't geval en stelden den borgtocht ten bedrage van 300 gl. om dan eindelijk, gelijk zij het uitdrukten, „antwoord ten principaele" te kunnen krijgen. Maar van die behandeling ten principale kwam niet in, het debat bleef loopen over incidenteele omstandigheden en quæstien van vorm. Om aan dit alles de kroon op te zetten, werden de gegijzelden bij vonnis van Schepenen van den voorlaatsten van Louwe (30 Jan. '49)

geslaakt, met verwijzing van Jan de Clerk en Marx Salomon in de kosten.

Zoo scheen zich alles ten beste geschikt te hebben voor de inwoners van Groningen. Doch, gelijk niets in dit ondermaansche bestendig van duur is, zoo zouden ook de „geslaakten" zich niet lang in hunne herkregen vrijheid mogen verheugen.

De geslepen Marx Salomon, die vrij wat meer doortastendheid aan den dag legde dan zijn confrère de Clerc, had er spoedig iets op gevonden.

Zijn vroege vordering toch liep slechts over een gedeelte der achterstallige renten, nu kwam hij ook voor het andere hem competeerende deel op, loopende over de jaren 1507—1512. Krachtens deze nieuwe pretentie werden de h h. Westerwolt en Helt opnieuw gegijzeld. Opnieuw eveneens van hunne zijde requesten en supplicatiën tot invrijheidstelling.

Zoo vinden wij een verzoek van hen d.d. 15 Maart 1549 om slaking uit hunne gevangenschap, tegen het stellen van zekerheid. [1]) Eenigen tijd later richtten zij eene andere supplicatie tot den keizer, die naar den Raad van Vlaanderen verwezen werd.

De toon van dat stuk is tegenover Marx Salomon zeer heftig en bitter. Wij willen daaruit enkele qualificatiën overnemen. Genoemde handelsman heet daarin „een erfachtig dinghere ende procederere, ommegaende met eeuwighen calaingien, traffijcken, ende cavillatiën, ghepractiquiert hebbende zekeren tellen quellen pretensen ende simulaten tijtele ofte transport met eenen Jan de Clerc", enz.

(3) Arch. Gr. Pol. St. supp. V. p. 30.

Van den deurwaarder Remytz wordt verklaard dat hij „es geheel ende al favoriant den voorz. Marx ende met hem zouckende de voorz. subterfugiën". [1])

Op den Raad van Vlaanderen maakte de bitse inkleeding van dit stuk eenen ongunstigen indruk. Ofschoon dit lichaam verklaarde niet te willen stilstaan bij de voorkomende beleedigende termen „glisserende de incivile woorden ende injurien in de voornoemde requeste begrepen" wordt het verzoek gewezen van de hand.

Bijzonder vlotten wilde het met die invrijheidstelling niet. Marx Salomon zat ook niet stil en requestreerde al zijn best aan de Schepenen om niet tot slaking der gegijzelden overtegaan, tenzij hij betaling ontvinge of voldoende zekerheid „betalinge immers namptissement voor de achterstallighe gelden" [2]). En, daar hij à tout prix aan zijn geld wilde komen, nam hij den 6^{en} Nov. nog een anderen maatregel. Hij liet n.l. door den officier Hindrick van Hanwaert beslag leggen op eene geldsom berustende onder zekeren koopman Renault Hundert, doch toebehoorende aan de meergenoemde Westerwolt en Helt, iets wat wij thans noemen een beslag onder derden. Het schijnt echter dat noodlottiger wijze al de tot dusver genoemde h.h. kooplieden te dien tijde niet bijzonder bij kas waren. Dit bijkt uit een verzoek in May des volgenden jaars (1550) door den ons bekenden deurwaarder Adriaen Remytz door en ten profijte van Marx Salomon aan den grooten Raad te Mechelen gericht, om te mogen voortproce-

(1) Arch. Gr. sub 1549, no. 21.
(2) Nov. 1549. Arch. Gr. sub 1549, no. 21.

deeren tot den verkoop der goederen van andere ingezetenen van Groningen, daar die maatregel tot dusverre slechts een gering bedrag (49 daalders) had opgeleverd. Inderdaad aanzienlijk is dit cijfer niet, en, bij het bedenken van alle moeite en omslag, noodig om het te bereiken, wordt het zelfs uittermate klein.

Remytz, hoezeer vol ijver om de belangen van den eischer, zijnen principaal, voor te staan, voegde, zeker door de ervaring geleerd, bij het groote verzoek een klein voor hem zelven, n.l.: „dat hij voldoende bescherming geniete." Het ambt van deurwaarder was in die dagen weinig begeerlijk, bij de uitoefening zijner functiën was veeltijds een minder heusche ontvangst zijn deel.

Welke beschikking op dit request is ingekomen, bleef mij onbekend. Ook is het zeer mogelijk dat, voor den spoedigen dood des eischers — zie onder — elke beschikking is achterwege gebleven.

Inderdaad loopt thans de rol die Marx Salomon, met de taaie vasthoudendheid zijnen volksstam eigen, in dit proces heeft gespeeld, spoedig ten einde. Wij vinden van hem nog twee requesten aan den keizer d.d. 11 April en 10 May.

Dit laatste verzoek zouden wij — indien het geoorloofd schijnt het bekende beeld hier te gebruiken — zijn zwanenzang kunnen noemen. Uit een Latijnschen brief van den Groningschen Secretaris Egbert Alting — uit het beroemde geslacht van dien naam — die zich toen in Vlaanderen ophield [1]), aan den Syndicus Abbring,

---

(1) Hij was, na zijne benoeming tot secretaris, door den Raad voor twee jaren naar Brussel en Mechelen gezonden, »umme kunde ende practike des hoves en ummeghanck te leren." Arch. Gr. sub. 1549, no. 3.

d.d. 17 Juli [1]), gelijk mede uit een schrijven van hem aan den Raad van Groningen [2]), vernemen wij dat Marx Salomon is overleden postridie Margarethae virginis [3]). Hij liet eene weduwe na, Adriana van de Poele, erfgename zijner aanspraken.

Maar, zal men wellicht vragen, liet de stad Groningen zich dan geheeld onbetuigd bij een zoo gewichtig feit als het vastnemen van twee harer inwoners? Gewis niet, en het is hier de plaats de tusschenkomst dier stad toe te lichten, die zooveel heeft bijgedragen tot beslechting van het geschil.

In de eerste tijden der gijzeling van Gerard Westerwold en Claas Helt bespeuren wij van eene inmenging weinig of niets, schoon het hoogst waarschijnlijk is dat de stad ook reeds toen hare tusschenkomst heeft beproefd. Later werd dat echter anders.

De stad Groningen bediende zich hier van den bekwamen, reeds genoemden, secretaris Egbert Alting, welke te dien einde in het voorjaar van 1550 naar Vlaanderen vertrok.

Vandaar voerde hij natuurlijk eene geregelde correspondentie met den Gron. Raad, en ook met den Syndicus Abbring. Hieruit vernemen wij dat de Raad, tot welken Gerard Westerwold en Claas Helt zich intusschen bij requeste gewend hadden, op zich had genomen garantie te geven voor de borgen welke tot vrijlating der gegijzelden zouden moeten worden gesteld. Desniettegenstaande ging het vinden van borgen niet

---

(1) Arch. Gr. sub. 1549, no. 10.
(2) Arch. Gr. sub. 1549, no. 21.
(3) D.i. den 13en Julij (Calendarium Trajectense van mr. S. Muller Fzn.)

gemakkelijk. In eene missive (Zondag vóór St. Joris = 20 April) van Alting aan den Raad, klaagt hij er over dat de h.h. Aert van Velswijck en Joost van Steene zooveel moeite hadden om voor de te Gent gevangen personen geschikte borgen te krijgen. Eindelijk echter verklaarden zich bereid om borg te blijven zekere Laurens de Mulenaere, (Muller, Mullere) en Lieven Cluetring.

Maar deze vreugde was van korten duur. Den tweeden borg toch, Lieven, bekroop de vrees dat zijne inmenging in deze zaak wel eens ten nadeele zijner kinderen zou kunnen strekken, en hij trok zich, als voorzichtig huisvader, terug. Ook koesterde gemelde Lieven juist niet den hoogsten dunk van onze gevangenen, althans van een hunner. Hij meende n.l. om zijne eigene termen te gebruiken „met eenen vertwijvelden boeve to doene thebben. Van deze zonderlinge opvatting zoomede van zijne weigering als borg, kwam hij naar het schijnt spoedig terug. Althans ook zijn naam wordt later bij die der overige borgen gevonden. Intusschen was er nu slechts één borg aanwezig, hetgeen te Gent onvoldoende werd geacht. Daarom wendde zich de Raad van Groningen tot den reeds genoemden Aert van Veltwijck [1]) met verzoek nevens de Mulenaere als borg te willen optreden, met belofte van volle garantie bij „segell ende breve." Aan deze belofte werd voldaan: beide h.h. ontvingen den 27^{en} Junij van de stad een verzegelde verklaring, waarbij zij vrij en schadeloos gesteld werden [2]). Waarschijnlijk begrijpende dat er thans voor hem geen gevaar bij

(1) H. S. folio 22, 5 pag. 2.
(2) H. S. folio 22, 6 en 7, pag. 2. Ook: sub. 1550, no. 28.

was, verbond ook de eveneens genoemde Joost van Steene zich nu mede als borg.

Ofschoon nu een voldoend getal borgen bijeen was, ging het met de loslating der gevangen h.h. toch niet bijzonder vlug. Op dit punt geven ons de stukken — voor zooverre aanwezig — geen duidelijk licht. Er bestaat eene ordonnantie tot slaking van den 11^en^ Junij 1550, natuurlijk tegen zekerheid: maar daartegenover staat een stuk van den 14^en^ van Hooymaand deszelfden jaars, dat over de borgen handelt, en waarin de gevangenschap als nog voortdurende wordt vermeld.

Uit den aard der zaak is deze vertraging, of wat het zijn moge, moeijelijk op te helderen. Licht kan het een of ander aan de formaliteiten hebben gehaperd, of van wege eischers appel tegen de sententie zijn aangeteekend, terwijl ook de verre afstand van Groningen, vanwaar instructiën moesten worden verwacht, mede eene reden tot tijdverlies kan geweest zijn. Hoe dit zij, wij zullen, dunkt ons, der waarschijnlijkheid niet te kort doen, met aan te nemen dat de Gentsche gijzelaars Gerard Westerwold en Claas Helt, in den nazomer of vroegen herfst van het jaar 1550 in vrijheid zijn gesteld.

Zoo was dan wederom een incident geeindigd dat voor de betrokken partijen veel onaangenaamheid, moeite en kosten met zich had gebracht. En, al mochten de Gentsche gevangenen zich in hunne herkregen vrijheid verheugen, over de principale vordering tegen de stad Groningen was nog niets beslist. Het hoofd-proces kon dus den vertraagden loop hervatten. Inderdaad scheen dit het geval te zullen zijn.

In den loop van dezen zomer toch, vinden wij den secretaris Alting met Gentsche advocaten in besprek, om de beste wijze te beramen het hangende proces namens Groningen voorttezetten. Toch zoude het zoover niet komen. De dood van Marx Salomon, den hardnekkigsten vasthouder aan zijne vordering, de lange duur van het proces, de onzekerheid eindelijk van den uitslag, schijnen beide partijen — des langen Haders müde — tot kalmte te hebben gestemd, en tot mildere maatregelen bewogen. Jan de Clerc althans, bericht bij een schrijven d.d. 5 Junij 1551 aan Alting, dat hij een onderhoud heeft gehad met de weduwe van Marx Salomon, en, wat hem betreft, niet ongenegen is over eene mogelijke schikking te onderhandelen. [1])

Dat ook de secretaris Alting er geen belang bij kon hebben om, namens Groningen, de dubieuse procedure tot het uiterste door te zetten, ligt voor de hand. Bij eene dergelijke stemming van partijen was er groote kans tot eene schikking of transactie te geraken, die ook werkelijk heeft plaats gehad.

Hier kan een enkel woord worden ingelascht over het bedrag van de vordering der eischers, thans vertegenwoordigd door Adriana van de Poele, weduwe van Marx Salomon, en Jan de Clerc. Onder de stukken, op deze zaak betrekking hebbende, is ook een soort van borderel, inhoudende eene nauwkeurige becijfering van het aan den ouden muntmeester verschuldigde, sedert 1507 tot en met 1550. Wanneer men weet dat de aldaar aangenomen rentevoet 12% bedraagt, waardoor een capitaal in onge-

(1) Arch. Gr. sub. 1551, no. 19.

veer 8 jaren verdubbelt, dan kan het niet verwonderen wanneer, met bijrekening van interest op interest een oorspronkelijk matige som van ongeveer 900 gl., na al die jaren een eind-saldo geeft van meer dan 40.000 gl.

Intusschen, dit voor die tijden enorme bedrag is door de eischers nimmer gevorderd. Of zij van de juistheid der genoemde som, of van de aannemelijkheid hunner berekeningen zelve niet geheel en al overtuigd waren, dan wel of andere beweeggronden hen daartoe geleid hebben is niet meer nategaan. Het door hen gekozen cijfer was veel, zeer veel geringer. Nadat zij in vroegere jaren hunne vordering tusschen de drie en vierduizend gl. hadden gesteld, bepaalden zij thans hun eindcijfer op 5000 car. gl. Hoeveel hun van dat bedrag gewerd, zal aanstonds blijken.

Wij hebben dus gezien hoe beide partijen tot eene minnelijke overeenkomst neigden. Waar men van weerszijden zoo iets beoogt, daar is de kans op eene goede uitkomst groot. Zoo ook hier.

Na eenige onderhandelingen werd in de maand September 1551 een voorloopige schikking te Antwerpen getroffen, [1]) weldra gevolgd door een definitief accoord, nagenoeg van den zelfden inhoud als het voorloopige.

Den 21 Octobris d.a.v. kwam het voor den Raad van Vlaanderen tot eene transactie, welker hoofdinhoud op het volgende neerkomt. [2])

De belanghebbenden tusschen welke dit accoord werd getroffen, waren de erfgenamen van den ouden

(1) Arch. Gron. sub 1551, no. 17.
(2) Arch. Gr. sub 1551, no. 6.

muntmeester Cornelis van Leyden, te weten Jan de Clerc als echtgenoote van Margaretha van Leyden en als voogd van Lieven van Leyden, en Adriana van de Poele, weduwe van Marx Salomon, te dezen bijgestaan door den procureur Rogier Gheys ter eene, en de stad Groningen, vertegenwoordigd door haren secretretaris Alting ter andere zijde. De vordering der eischers — 5000 car. gl. — werd als te hoog afgewezen, daar de schade in aanmerking werd genomen, welke grootvader Corn. van Leyden, „door enorme misbruyck in 't stuk van der munte" aan de stad Groningen had berokkend. Partijen werden het eens in dezer voege: De stad Groningen zal aan de genoemde erfgenamen van Corn. van Leyden, elk voor de helft uitbetalen de som van 1500 car. gl. en wel 200 dat 300 gl. contant zullen worden gestort, en 600 gl. binnen eene maand, terwijl de resteerende 600 gl. binnen 3 maanden d.a.v. betaald moeten worden.

Voor de betaling van deze sommen zal Alting te Antwerpen zekerheid stellen — 't geen geschiedde door den koopman Françoys de Feure aldaar — terwijl daartegenover de eischers hunne rentebrieven, waaraan zij hunne aanspraken ontleenden, zullen uitleveren. Voorts zullen de borgtochten van Lieven Cluetring, Lauwrens de Muelenaere, Joost van Steene, Aert van Veltwijck en wie meer verbonden waren, worden geroyeerd.

Het schijnt dat Groningen geen gebruik heeft gemaakt van de faciliteiten bij de betaling gestipuleerd, maar de bedongen som in eens heeft voldaan. Immers er bestaat eene quitantie van den 28 Oct. '51 te Mechelen

verleden voor den notaris Henricus van Meere, waarin deze ambtenaar verklaart dat door Jan de Clerc cum suis de rentebrieven zijn overgegeven, en voorts de eischers door Egbert Alting, namens Groningen, behoorlijk zijn voldaan. [1])

Dit is het eenvoudige einde eener ingewikkelde procedure. Ik zou de pen kunnen neerleggen, ware het niet dat ik beducht ben deze of gene, met een sterk begrip van billijkheid behebt, de vraag te hooren stellen: En moesten dan die te Gent, niet voor hen zelven, maar voor Groningen, gegijzelde personen al die onaangenaamheden, moeiten en kosten eenvoudig voor lief nemen, zonder verhaal of schadevergoeding? Neen, voorzeker, zoo onbillijk is de stad niet geweest.

Van Claas Helt is mij niets gebleken — misschien was de man reeds ter ziele — maar aangaande Geert Westerwold staat in de Stads-Rekeningen over het jaar 1553 op geteekend, dat hem, in 3 termijnen, zal betaald worden de som van 300 rijders, „voor geleden schade te Gent".

Met het te voorschijn brengen dezer lang vergeten rechtszaak is het vooral mijn doel geweest weder eenig licht te doen schijnen over oude rechtstoestanden en oude rechtsmiddelen, die thans, gelukkig voor ons, tot het ver verleden behooren.

Groningen,
Herfstmnd 1891.

Mr. C. P. L. RUTGERS.

---

(1) Arch. Gr. sub 1551, no. 8.

De Oost-Indische Compagnie verleent hulp aan het belegerde Groningen.

„Doen de Stadt van Groeningen int Jaar 1672 soo swaar was belegert, en deselve in een groot gebreck was van kruijt, koegels, Canon, Rampaerden, Musquetten, Sabels en andere amonitie van oorlogh, nevens eenige goede canonniers, en dat ten selven tijde, te weten den 24 Julij O: S: — volgens d'Ordre de retourschepen [1]) onderwegen toegesonden — deselve, 14 schepen sterck, op de Eemsstroom voor Delfziel arriverende, is die stadt ter versoecke, soo van de Heeren Gedeputeerde Staten aldaar, als van haar Ho: Mo: mitsgaders sijn Hoogheijt den Heere prince van Orangie aanstonts daaruijt voorsien geworden van alle 't gene deselve vloot eenighsints vant voorschreven gevorderde konde missen, tot geen kleijn encouragement van de Burgerije, jae genoegsaem behoudenis van de stadt."

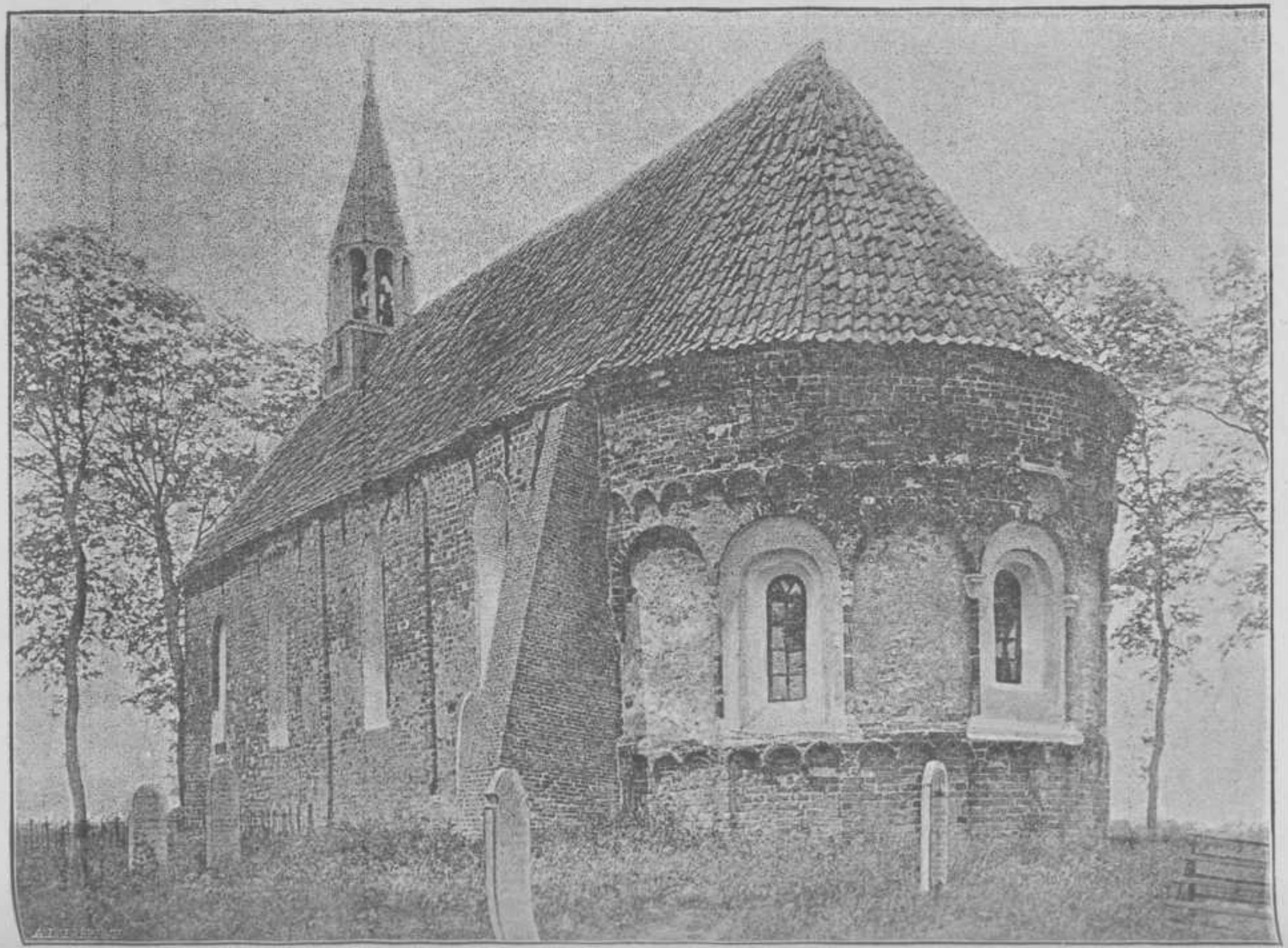
M. S. „*Beschrijvinge van den Staet ende gelegentheijt van d' Oostindische Comp^e deser Landen*" door Mr. PIETER VAN DAM, Advokaat der O. I. C. [2])

J. E. H.

---

(1) Zóó werden genoemd de schepen der O. I. C., die, beladen met de Oost-Indische producten, naar het vaderland terugkeerden.

(2) Hij bekleedde deze aanzienlijke betrekking, over 't geheel genomen gelijkstaande met die, in andere colleges door een Secretaris of Griffier bekleed, van 18 September 1652 tot zijn dood in 1706 en kon dus precies van het voorgevallene op de hoogte zijn.

ud-Groninger Kunst.

„Les monuments sont
„souvent des guides plus
„sûrs que les historiens."
MARTIN. *Religion des Gaules.*

I.

Uit bijna alle tijdperken van haar verleden bezit de Provincie Groningen nog in of op haren bodem een betrekkelijken rijkdom van overblijfselen.

Het ligt voor de hand, dat uit het vóór-historische tijdperk, dat der Celten en der Strand-Friezen of hoe zij heeten mogen, die oudste bewoners dezer kuststreek, dat uit dat tijdperk zoo vóór als tijdens de Romeinen en zelfs tot aan het Carolingische tijdvak, weinig overblijfselen, de kunst en de nijverheid dier dagen betreffende, zijn of worden gevonden.

De toestand dier dagen was niet van zoodanigen stabilen aard of liever was zoo stabiel slecht, dat kunst noch nijverheid zich vrijelijk en ten vollen konden ontwikkelen.

De betrekkelijk geringe bevolking had eensdeels bijna al haren tijd noodig om zich te verdedigen tegen de telkens en telkens opnieuw terugkeerende stormvloeden en anderdeels om zich het noodige voedsel en onderhoud te verschaffen, zoodat slechts een klein gedeelte zich kon toeleggen op handel en scheepvaart, 't geen van lieverlede eenige welvaart aanbracht, die echter maar al te dikwerf naburige volksstammen tot roof uitlokte.

Wat er van die dagen evenwel nog rest, dat zijn onze wierden. De wierden zijn de groote monumenten, door onze voorouders gesticht. Met verbazing moge men de hunnebedden van Drenthe en met ontzag zelfs de pyramiden van Egypte beschouwen, beiden in hun soort reuzenwerken, ik beken het, doch reuzenwerken, die geen ander doel hadden dan enkele dooden te dienen en te herbergen, terwijl onze wierden, waarover men maar al te dikwerf achteloos heenloopt, reuzenwerken zijn ten bate der levenden, reuzenwerken, waardoor de eene dorpsplaats vóór, de andere na aan de zee werd ontwrongen. En die wierden, zij werden van lieverlede door dammen of dijken verbonden of omgeven, de zee werd gedwongen om haar slibdeelen te doen bezinken en aftegeven en de laagten aantevullen, totdat eindelijk één dijken-gordel de geheele kust beschermde en de wierden nog slechts als vluchtheuvels voor buitengewone vloeden behoefden te dienen.

En naarmate die vloeden hooger en menigvuldiger werden, verhoogde en vermenigvuldigde men de wierden en verzwaarde men de dijken; terecht zeggen de

oude schrijvers dan ook van onze voorouders: „dat zij „het geweld van de opkomende zeevloeden konden af- „weren, gelijk of zij de groote zee met haar bloote „wapenen konden temmen en vervaren" — en dat zij van ouds reeds vermaard geweest zijn „om de lage „Landen tot keringe van het hoge opkomende water „met dammen en dijken te versekeren en om met haar „schoppen, spaijen, graven, palen, planken, rijs, soden „en baggeraarde, de kreeken te krammen en tot goed „Land te maken." —

Zelfs Plinius, de oude, zegt in zijn „Historia Naturalis"

„Hun had de Zee reeds lang gezegd
„Hoe hoog de Terp moet zijn gelegd
„Waar hij de Drempel zou verschonen." —

Door de natuur was deze provincie eigenlijk bestemd om onbewoond te blijven, het maaiveld toch ligt in *Fivelgo* ten deele beneden, ten deele gelijk met de gewone vloedhoogte, — in 't *Westerkwartier* klimt de bodem slechts van 0.25 M. tot 0.50 M. daarboven — en bij het *Schildmeer* daalt hij zelfs tot 1.12 M. daarbeneden; — en alleen aan den onvermoeiden arbeid onzer voorouders dankt zij dan ook hare bewoonbaarheid, en die arbeid hij was voor hen maar al te vaak eene bijna hopelooze taak, en bij duizenden zijn zij gevallen in den strijd tegen de zee, met het gereedschap in de hand en of de vloeden al rezen en met hun golven soms geheele dorpen en landstreken wegsloegen en in één etmaal het werk van jaren vernielden, geen nood, men week, maar kwam terug, en élke vloed hij gaf aan hen die gespaard gebleven waren, nieuwen moed en

nieuwe kracht, om het werk aan de wierden en aan de dijken voorttezetten, tot eindelijk de zee dien strijd moede en uit ontzag voor zooveel taaie volharding hier ter bezinking kwam aanbrengen, wat zij elders had genomen en de kust omkranste met nieuwe en vruchtbare polders.

Hoe menig offerande door die vergeten strijders, die wierdenbouwers, gebracht zal zijn aan hun Thor of aan hun Foste, om die Goden te stemmen voor het behoud van hun werk, en hoe menig gebed door hun nazonen gericht zal zijn tot den Christus, om toch de golven der zee terugtehouden van hun vernielingsarbeid, wie zal het zeggen; doch, terwijl de geest hoogere hulp inriep, greep de hand de spade en zoo ontstonden die wierden als het werk door duizenden in eeuwen verricht, zoo ontstonden die trotsche heuvels als de *Leenster* en de *Tuinster* tusschen Wehe en Leens, als de *Eenumerhoogte* en dat tal van golvende heuvels, waarop *Warffum*, *Rottum*, *Ulrum*, *Toornwerd*, *Oosterwijtwert* en zoovele andere oude plaatsen gebouwd zijn, die aan het Groninger landschap onzer dagen in die streken zelfs iets schilderachtigs en iets verrassends geven.

Inderdaad die wierdenbouw is een ware reuzenarbeid van opvolgende geslachten, het zijn monumenten van oud-Groninger kunst. De wierde door de oude *Warffumers* aangelegd en opgeworpen voor en om hun paalwoningen en die thans het geheele dorp draagt, zij beslaat niet minder dan 14 hectaren bij eene hoogte van ongeveer 7 M[1]. boven het maaiveld, die te *Leens* zijn beide 10½ hectaren groot bij 6 M[1]. hoogte, die te

Rottum 12 hectaren bij 5 M¹. hoogte, zoodat met inbegrip der inklinking of zaampakking van de massa en van den ondergrond (de Dollardpolders o.a. zijn in verloop van tijden ruim 8 M¹. ingeklonken) voor den bouw eener enkele wierde van de afmeting als die te *Leens*, ruim één millioen kubieke Meter kleigrond is verwerkt, een arbeid die, thans uitgevoerd, alleen aan arbeidsloon over de vijf ton gouds zou moeten kosten.

Hoevele van die wierden er zijn opgeworpen door onze voorouders, ik weet het niet, doch nog een negentig-tal zijn er aanwezig, de overige heeft de Dollard op het laatst der 13e eeuw verzwolgen of wel ze zijn van lieverlede door afgraving verdwenen [1]).

Wie ze waren die eerste wierden-bouwers, hoe ze leefden en wat ze deden of dachten, ik weet het evenmin — zij hebben alleen hun werk, geen namen en 't allerminst persoonsnamen nagelaten en onderscheiden zich daarin gunstig van onzen tijd; — zoodat ik ten dezen moet verwijzen naar dr. Folmer te *Eenrum*, bekend door zijn studiën en onderzoekingen van de in de wierden gevonden schedels; wellicht dat deze geleerde op die vragen het antwoord weet te geven.

Met de achtste eeuw ongeveer eindigt het tijdperk van den wierdenbouw, dijken bepaalden toen de grens

---

(1) Tal van Groninger dorpen danken hun naam aan de wierde waarop zij gebouwd zijn, o.a.

Adewerd (Aduard), Dorkwerd, Feerwerd, Garnwerd, Holwierde, Jukwerd, Krewert, Ooster- en Westerwijtwert, Opwierde, Sauwerd, Solwert, Stitswerd, Tjamsweer, Weiwerd, Wierum, Uitwierde, Uskwerd en meerdere.

En dat ook van de 34 dorpen, door den Dollart verzwolgen, vele op wierden gebouwd waren, kan blijken uit hun namen:

Aikeweer, Ewelweer, Okkeweer, Tijsweer.

der zee, de bevolking nam toe, de gehuchten groeiden aan tot dorpen, handel en scheepvaart breidden zich uit en brachten welvaart en vertier en nieuwe behoeften en kunstvoorwerpen en goud en zilver en van uit de duisternis van den voortijd komen er nu voor 't eerst namen van plaatsen en namen van personen tot ons.

Karel de Groote treedt op —: voor de bevolking dezer streken scheen hij, die ten jare 785 der Friezen koning Radbod II in twee veldslagen geheel versloeg, aanvankelijk slechts een ruwe veroveraar, die hun land kwam plunderen, hun kapellen en altaren deed vernielen en die doodde wie zich niet wilde onderwerpen of tot Christen doen bekeeren.

Doch even onverbiddelijk als zijn optreden was tegenover den overwonnene, die zich aan zijn heerschappij wilde onttrekken en daartegen in opstand kwam, even zorg- en beleidvol was zijn optreden tegenover de volksstammen, die zijn gezag erkenden, en dadelijk sloeg hij, de groote Reformator van het westen, de hand aan de verbetering hunner stoffelijke en geestelijke belangen.

Verkeerswegen werden aangelegd, dijken verbeterd, waterafleidingen daargesteld, de wetten herzien en in schrift gebracht, een nieuwe munt ingevoerd, scholen gesticht en mannen, bezield voor het Christendom, allerwege uitgezonden om de leer van Christus te prediken, ruwe zeden en gewoonten tot zachtere te herleiden en, waar mogelijk, kerken te stichten, terwijl keizerlijke legaten zich kwamen overtuigen of allerwege alles naar 's keizers bedoeling werd volbracht.

Met Karel den Groote begint dan ook het tweede

tijdperk in de geschiedenis dezer provincie; was het eerste tijdperk weinig meer dan dat der wording, het tweede is dat der geestesontwikkeling en van het begin der beschaving.

Ludger, Groningen's apostel, een voor het christendom blakende Fries, in 744 te *Wierum* geboren, komt hier in 776 om het Evangelie te prediken; doch de wonden van het Frankische zwaard waren nog niet voldoende geheeld, om toen reeds naar den man des vredes te kunnen luisteren en Ludger vertrok en ging naar Rome; eerst toen hij omstreeks het jaar 785 terug kwam vond zijne prediking ingang en was hij in staat om eenige kerken te stichten, o.a. te *Holwinde*, te *Rotten*, het tegenwoordige *Rottum* en te *Helewijrd*, volgens Alting het tegenwoordige *Holwierde*. Andere plaatsen volgden dat voorbeeld, zooals *Bedum* of *Bedeheim*, d. w. z. de plaats des gebeds, waar ten jare 800 een houten kerkje verrees en *Gruoninga*, ons *Groningen*, toen reeds volgens Heda een „nobile emporium" of belangrijke koop- en marktplaats, waar omstreeks 811, in tufsteen, daartoe van den Rhijn aangevoerd, eene achtkante kapel werd gebouwd, in navolging van de door Karel de Groote te Nijmegen gebouwde en in 799 ingewijde kapel bij zijn paleis op het Valkhof aldaar. Die achtkante kapel, zij werd op het laatst der negende eeuw gewijd aan St. Walburgis en is sedert als de *St. Walburgskerk* bekend.

Tengevolge van 's keizers krachtig en allesomvattend beheer nam allerwege de welvaart toe, doch juist die welvaart lokte onder zijn zwakke opvolgers de zee-

schuimers en de strandroovers van het noorden, de Noormannen, en met de negende eeuw beginnen hun stroop- en moordtochten en was het dagelijksch gebed der Groningers: „A furore Normannorum libera nos Domine!" (Verlos ons van de woede der Noormannen, o Heer!")

Het kerkje te *Bedum*, het werd door hen verbrand en Walfridus en Radfridus, twee ijverige Christen leeraars, die met het evangelieboek in de eene en met de spade in de andere hand, zoowel het volk als het land tot ontwikkeling trachtten te brengen, zij werden gedood en in 837 ook de stad *Groningen* verwoest, waar men, hoezeer te vergeefs, het eenigste steenen gebouw, de tufsteenen kapel, nog in haast ter verdediging had ingericht.

Altfridus verklaart dan ook in zijn „Vita S. Ludgeri" dat tengevolge van de strooptochten der Noormannen de kerken alomme zijn verbrand, de kloosters zijn verwoest en de landhoeven door hun bewoners zijn verlaten.

Gedurende de negende en de tiende eeuw herhaalden zich bij tusschenpoozen en met afwisselend geluk die invallen der Noormannen, die steeds stouter werden en steeds dieper landwaarts introkken. Gelijktijdig met *Groningen* werd ook *Antwerpen* verwoest, in 858 moesten *Parijs* en *Chartres* dat lot ondergaan en in 881 *Tongeren*, *Luik*, *Maastricht*, *Keulen* en *Trier*.

De stad *Utrecht* was zelfs gedurende een tijdvak van niet minder dan zestig jaren, van 857 tot 917, geheel in het bezit der Noormannen [1]).

---

(1) De zoogenaamde *Koningslaagte* aan de oude Hunse onder *Adorp* zou volgens de volksoverlevering de woonplaats zijn geweest van eene afdeeling Noormannen met hunnen koning, die door de Friezen verslagen, daar geland en zich gevestigd zouden hebben.

Het platte land werd ontvolkt en bij dekreet van Karel den Kale in 864 zelfs gelast, dat ieder die niet tegen de barbaren kon dienen moest meêwerken tot den bouw van burchten en tot de ommuring der steden; die burchten, zij werden de oorsprong van tal onzer steden en dorpen, en aan 't woord *burcht* of *burg* zelf dankt nog menig plaats haar naam; men denke aan: Aardenburg, Batenburg, den Burg (op Texel), Doesburg, Domburg, Elburg, Kuilenburg, Middelburg, Rhijnsburg, Oost- en West-Souburg, Valkenburg, Voorburg, Waardenburg en zoovele andere.

Het is te begrijpen, dat in dit tijdperk, waarin men niet enkel bij voortduring zijn erfvijand, de zee, maar zelfs menigmaal jaar op jaar de Noormannen moest bevechten, dat er toen in een landstreek als deze, waar alles zich als 't ware moest concentreeren tot verdediging, van het stichten van kunstwerken geen sprake kon zijn; daartoe ontbrak niet enkel de tijd, maar ook de moed en ook het talent. Voor het ontstaan van kunstwerken is er bij een volk noodig een tijdperk van betrekkelijke rust en welvaart, van zich ontwikkelende geestesbehoeften, een tijdperk ook, waarin een of meerdere groote denkbeelden dat volk bezielen en eene solutie vragen en is er dan in dat volk gevoel voor kleur, voor vorm, voor zaâmstelling en de noodige materie en het noodige talent bij de hand, dan zijn alle elementen aanwezig, waaruit binnen korteren of langeren tijd zich kunststukken kunnen ontwikkelen.

Doch dat alles ontbrak hier in die dagen, van rust en van welvaart was geen sprake, 't was niets dan

tobben om in 't leven te blijven, om den vijand van het lijf te houden en waar zoo de stoffelijke behoefte klemt, daar kan noch wil de geestelijke behoefte en evenmin het talent zich ontwikkelen — en buitendien de natuur was, noch is, hier mededeelzaam, zij is zuinig, zuinig met haar zonnestralen, zuinig met bouwstoffen, zuinig met haar plantengroei, zuinig ook met 't geen zij de planten laat voortbrengen en alleen mededeelzaam in veel, wat men best zou kunnen missen. Geen wonder dan ook, dat de negende en de tiende eeuw ons hier zoo weinig hebben nagelaten. Daarbij kwam nog de vrees voor het met het jaar 1000 op-handen zijnde wereldeinde, eene vrees die als eene zware verlamming op geheel de Christenheid inwerkte; en hoe diep die vrees al wat Christen was had doordrongen, blijkt het best uit de herademing en uit de herleving, die wij allerwege en op elk gebied opmerken, toen dat jaar 1000 gelukkig voorbij was.

Uit het wierden-tijdperk resten ons nog de wierden en in die wierden tal van voorwerpen, die ons omtrent de wapenen, het huisraad, het vischtuig, het bedrijf en het voedsel onzer voorouders uit die en uit latere dagen eenig licht geven, en wie daaromtrent meer wenscht te weten, moet ik verwijzen naar het Kabinet van Oudheden, thans het nieuwe Museum van Oudheden te Groningen, en naar het hoogst belangrijke werk van Dr. W. Pleijte „Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote", afdeeling *Groningen*, verschenen in 1878 en 1879.

Uit het Carolingische tijdperk was, met de kapel te

Nijmegen, onze *St. Walburgskerk* het eenigste monument, dat in Noord-Nederland de middeleeuwen had overleefd; — als kapel gebouwd, in nood tot burcht benut, tot kerk gewijd, diende zij waarschijnlijk meesttijds tot kapel voor de hooge bewoners van het bisschoppelijk paleis en van het latere Prinsen- of Stadhouders-Hof, ter plaatse van het tegenwoordig Militair Hospitaal, waarin zich nog enkele overblijfselen uit vroegeren tijd bevinden.

Uit gebrek aan tijdig en aan voldoend onderhoud stortte in het jaar 1611 een daardoor van lieverlede bouwvallig geworden gedeelte der St. Walburgskerk in en in plaats van hersteld te worden werd dat gedeelte nu tot cement vermalen en uit de opbrengst bij raadsbesluit van 18 Dec. 1619 een bedrag van 2000 embder gulden bestemd tot herstelling van den A-toren.

Bij raadsbesluit van 3 Maart 1627 eindelijk werd het doodvonnis over het geheele gebouw uitgesproken, tot de afbraak en tot den verkoop van den tufsteen besloten en de daarvoor te ontvangen gelden bestemd tot herstel der Martini-kerk. Aldus verdween in den trasmolen ons oudste en ons merkwaardigste monument, een tijdgenoot van de kapel te Nijmegen en van den Munster te Aken. Een *In de Betouw*, die in 1796 de kapel te Nijmegen voor afbraak redde, hij ontbrak hier, en het belangrijkste kerkgebouw van geheel het Noorden, dat van af het begin der negende eeuw al het lief en leed van Groningen had meêgemaakt, tevens haar eerste of oudste steenen gebouw, het viel onder den moker om verkocht en tot stof vermalen te worden.

De weinige kerken en gebouwen uit en zelfs nog *na* dien tijd, zij waren meerendeels slechts uit hout gebouwd en met riet of stroo gedekt; een document uit den tijd van Karel den Groote zegt o.m. „Dese brief brochte Magnus in Vrijeslandt, ende dat leest men in Almanijen in Sunte Michaels doeme, de doe ter tijdt mijt holte und mijt stroe getijmmert was. Daer was ijn Vrijeslandt anders geen woenheijdt." —

Trouwens die houten gebouwen, op in den grond gedreven palen geplaatst en bevestigd, waren het best bestand tegen de telkens plaats vindende overstroomingen, die nog eeuwen lang onze provincie teisterden, getuige de dertiende eeuw, waarin volgens *Outhof* niet minder dan 27 overstroomingen op deze kusten plaats vonden.

Buitendien steenen woonhuizen, steen-huizen, stinsen, men zag ze in die dagen liever niet, uit vrees van door de bewoners dier minder brandbare en sterkere woningen onderdrukt te zullen worden en in menige landstreek verboden zelfs de keuren het bouwen van steen-huizen; volgens *Wiarda* mocht o.a. in Brockmerland (Oost-Vriesland) niemand een steenhuis bewonen en mocht geen huis zelfs hooger dan 4 M[1]. onder het dak zijn. Met de veertiende eeuw echter kwam ook het steenen woonhuis reeds ten plattenlande veelvuldig in gebruik, zooals kan blijken uit onderstaande noot [1]).

(1) In een Groninger charter van 1565, door Driessen in zijn »Monumenta Groningana" overgenomen (bladz. 443) komt voor:

»in welcke *Dollart* vier en dartich grote schoene dorpen end twe kloesters als *Menterwolde* end *Palmaer*, vergaen end doer 't water verdroncken sijn, gelijck noch huyden dages toe seen end toe vernemen is; onder welcke vergangen dorpen een, *Reijderwolde* noempt, soe groet end rijck is geweest, datter negen stijghe (twintigtal) vrouwen waeren, de elck een golden span voer haer borst hadden, daer een *Groninger* kroes (= 1.37 liter) nats in mochte gaen, end een, *Middewolde* genoempt, daer negen stijghe steenhuesen waeren; van welcke dorpen end kloesters vorsr. de dorpen *Swaegh* end *Tijsweer* met *Palmaer* voer een deel noch corts in esse end in fleur sijn geweest, end nu geheel vergaen."

erst met de elfde eeuw, toen de angst voor het naderend wereld-einde en voor den op handen zijnden dag van het laatste oordeel voorbij was, toen ook de Noormannen hun bezoeken staakten, daar zij elders, in Normandië, in Zuid-Italie en eindelijk in Engeland vasten voet hadden gekregen en groote rijken hadden gesticht, begint er weder licht te komen in de ontwikkelingsgeschiedenis dezer provincie.

Al wat leven had, ontwaakte toen als uit een diepen slaap, als uit eene verdooving en niet hier alleen, maar mede in Engeland, in Duitschland, Frankrijk en Italië ontwikkelde zich allerwege met nieuwen levensmoed, nieuw leven en treedt de kerkelijke bouwkunst plotseling in volle kracht op — de oude kerken zij worden vervangen, andere vergroot, nieuwe overal gebouwd.

Bijna overal stonden er toen aan het hoofd der bisdommen en der aartsbisdommen energieke mannen, zooals Bisschop *Bernward* van *Hildesheim*, die zelf

pannebakkerijen en metaalgieterijen oprichtte, de emailleer-kunst naar Duitschland overbracht en modellen van schoone gebouwen en voorwerpen zich uit Italië liet overzenden; mannen als de aartsbisschop *Anno* onder wien *Keulen* zijn glansrijksten bouwtijd doorleefde, als *Unwan*, de aartsbisschop van *Bremen*, als *Meinwerk*, de bisschop van *Paderborn*, als *Siegfried*, de bisschop van *Munster* en *Bernulphus*, de bisschop van *Utrecht*.

Dank zij de inspiratie en de leiding die van hen uitging, verspreidde zich de oud-christelijke kunst niet alleen in korten tijd over het geheele gebied der christelijke kerk in noord-westelijk en in Midden-Europa, maar ontwikkelde zij zich tevens tot een nieuwen stijl, en daar waar men tot nog toe niet anders kende dan armzalige schuurkerkjes of kleine kapellen, daar traden de geestelijken en de kloosterbroeders als bouwmeesters en tevens als bouw- en werklieden op en stichtten gesteund waar noodig door de ervaring en de middelen van zustergestichten, de voor die dagen zoo nieuwe, zoo grootsche, zoo stoute en de voor ons zoo belangrijke bouwwerken.

De wetenschap en de kunst, zij vonden in die dagen haar te huis bij de kerk en bij de klooster-inrichtingen, die van deze waren uitgegaan; de kloosters, zij waren destijds de centra van onderwijs, van beschaving, van geleerdheid, van kunst-ontwikkeling en beoefening en van daar, dat zoo velen, die zich tot de studie of tot de kunst aangetrokken gevoelden, het rustige kloosterleven verkozen boven het toen nog vrij onrustige maatschappelijk leven.

Door den band, die de kloosters eener zelfde orde, als die der *Cisterciënsers* en die der *Premonstreiten*, ver-

bond, kwamen de kennis, de wetenschap, de kunstontwikkeling, de technische ervaring en het talent, door enkelen bereikt, ten bate van allen, zij vormden als 't ware kunst-gilden, als 't ware een broederschap voor wetenschap en kunst, en zoo verklaart het zich, hoe in streken gelijk hier, die nà Karel den Groote slechts ramp op ramp hadden gekend en waar alle kunstzin en alle bouwervaring waren verloren geraakt, zich in zoo betrekkelijk korten tijd een eigen kunst kon ontwikkelen.

„De geschiedenis der kloosters is die van de beschaving der middeleeuwen," dat gezegde, het is met volle recht op Groningen en op Friesland van toepassing: ik behoef slechts te herinneren aan hetgeen de beroemde abdijen van *Aduard* en van *Wittewierum* in hun tijd voor Groningen, en die van *Mariëngaard* te *Hallum*, en van *Bloemkamp*, Floridus Campus, te *Hartwerd* voor Friesland zijn geweest.

Met de zorg voor en het toezicht op het onderwijs had de geestelijkheid zich in de elfde en twaalfde eeuw en mede reeds vroeger vrijwillig belast, in elk bisdom, in elke parochie en bij de meeste kloosters werden degelijke scholen gesticht, waarin alle vakken van wetenschap en kunst en veelal ook de ambachten werden onderwezen; en die scholen, aan wier hoofd voor elk vak de bekwaamste mannen werden gesteld of daartoe, bij gemis, van andere stichtingen der orde werden ontboden, zij werden de grondleggers van de beschaving en van de ontwikkeling niet alleen, maar mede van de ontginning en in cultuurbrenging van geheele landstreken, die tevens van wegen, waterkeeringen en zelfs van kanalen of vaarten werden

voorzien, terwijl met naburige steden of vorsten overeenkomsten werden gesloten voor de vrije in- of doorvoer der wederzijdsche producten.

Landbouw, handel, scheepvaart, kunstnijverheid, onderwijs, de bouwvakken, bijna alles wat destijds ervaring, studie of kapitaal eischte, het werd door de klooster-orden en de bisschoppen of ter hand genomen of bevorderd of geleid, en eerst toen de moeielijkste tijd voorbij was en dit alles aan de leeken kon worden overgelaten en deze zich daarop gingen toeleggen, bepaalde men zich in de kloosters meer uitsluitend tot de studie der godgeleerde en zuiver wetenschappelijke vakken.

Terwijl in Zuid-Nederland reeds in de 7e en in de 8e eeuw kloosterstichtingen plaats vonden (het St. Bavoklooster te *Gent* o.a. werd door St. Amandus in het jaar 632 gesticht, dat te *Odiliënberg* in Limburg door Willebrordus in 714, dat te *Meerssen* in 720 en dat te *Maesijck* in 731), hadden die stichtingen in Noord-Nederland, alwaar het Christendom eerst door Karel den Groote vasten voet kreeg en alwaar ook de natuur veel minder herbergzaam was dan in het zuiden, eerst in lateren tijd plaats.

Het oudste klooster in Noord-Nederland, waarvan melding gemaakt wordt, werd in 866 door Hayo van *Ameland* bij Nes op zijn eiland getimmerd. Dan volgt het houten klooster door graaf Diederik I omstreeks het jaar 950 te *Egmond* ter eere van St. Adelbert gesticht en door zijn zoon Diederik II ten jare 977 van nieuws uit steenen opgetrokken en met rijke inkomsten begiftigd. Terwijl de nonnen, die in het houten klooster gevestigd waren, werden verplaatst naar Bennebroek en vervangen door

Benedictijner monniken, „ten einde zo deeze Gebouwen als de grenzen van het gebied des te beter tegen de gewoone invallen der Noormannen te konnen beschermen."

In het jaar 1036 vinden wij reeds de Benediktijner abdij van Sinte Marije te *Runen* in Drenthe; in 1157 werden de kloosters Mariëngaard te *Hallum* en Ludinga te *Harlingen* gesticht; in 1163 het klooster Klaarkamp te *Rinsumageest*, en het *Oldeklooster* in de Marne; daarop volgt in 1183 de stichting van het klooster Feldwirth te *Holwierde;* in 1191 die van het klooster te *Heiligerlee;* in 1192 die van de abdij te *Aduard;* in 1195 die van de kloosters te *Rottum* en te *Uskwerd*, terwijl in de eerste jaren der dertiende eeuw nog een elftal nieuwe kloosters in deze provincie verrijzen, waarvan vele op hunne beurt weder nieuwe stichtten.

En terwijl zij, die daartoe roeping gevoelden en daartoe talent bezaten, zich in deze stichtingen op kunst of op wetenschap toelegden, waren andere broeders op meer bescheiden doch niet minder nuttige wijze ten bate der wetenschap en der kunst werkzaam door het afschrijven van boeken of het vervaardigen van handschriften, die vervolgens door de bekwaamste teekenaars en schilders met prachtige initialen of beginletters, met randversieringen en met miniaturen op den tekst betrekking hebbende, werden opgeluisterd.

Het enlumineeren of illumineeren, het zgn. verluchten of verlichten, en het met prachtvolle miniaturen voorzien van handschriften, het werd eene schilderkunst voor zich, die niet weinig meêwerkte tot de ontwikkeling en tot de verspreiding van decoratieve vormen en van

symbolische voorstellingen — en daar de karakteristiekste en best geteekende handschriften, in Byzantium, in Parijs en in de Engelsche of Iersche kloosters vervaardigd, dikwerf als geschenken aan Vorsten of Bisschoppen of Abdijen werden aangeboden en weder tot voorbeeld voor nieuwe handschriften dienden, werden zij ongezocht de verspreiders der Byzantijnsche, Angel-Saksische en Frankische kunstvormen.

De bekwaamste manuscriptores en miniatores, zij werkten in het scriptorium der Vorsten en der Bisschoppen, en de overige in de scriptoria der kloosters onder toezicht van een armarius of bibliothecaris.

Reeds tijdens Karel den Groote waren er scholen voor calligraphen te Aken, Parijs, Reims, Tours, Metz en St. Gallen; de school te Parijs, welke in het Paleis des Thermes gevestigd was, stond onder leiding van *Alcuin*, een der voornaamste geleerden aan Karel's hof, die de keizerlijke prinsessen onderwees in het copiëeren van handschriften en van wien nog enkele eigenhandig bewerkte en rijk versierde handschriften in Parijs aanwezig zijn, o.a. een Oud-testament, dat in de jaren 800 en 801 geschreven en geïllumineerd, in 1836 door de Bibliothèque Royale voor 37.500 francs werd aangekocht.

Karel de Groote bezat eene belangrijke verzameling handschriften, van lieverlede vooral in Engelsche en Iersche kloosters aangekocht, en zijn eigen lievelingsarbeid bestond in het retoucheeren zijner manuscripten.

Tot de oudste handschriften in ons land behoort een Evangeliarium van St. Lebuinus (die in 755 te Deventer de eerste kerk stichtte) in het aartsbisschop-

pelijk Museum te Utrecht, dat blijkbaar van Iersche afkomst en alleen op het beginblad van elk evangelie versierd is; voorts het Evangeliarium, door Graaf Diederik II, omstreeks het jaar 980, „aen de kercke van Egmond geschonken en die met het beste goud en seer kostelijke gesteenten bekleed was". — Dit handschrift, dat in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage berust, is versierd met initialen en miniaturen van Angel-Saksische herkomst en bevat mede de afbeeldingen van den graaf en van zijne gemalin met het onderschrift: „Diederik en zijne, met hem door liefde vereenigde Hildegaard hebben deezen Tekst (d. i. Evangeliënboek) aan den goedertieren Vader Aelbrecht geschonken, opdat hij hunner met regt, eeuwiglijk zoude indagtig zijn" [1]) [2]).

Van *Emo van Husdinge*, den stichter onzer premonstreiter abdij Bloemhof of Bloemengaarde te *Wittewierum* in het jaar 1213, schrijft C. Ed. Taurel in zijn werk: „De Christelijke kunst in Holland en Vlaanderen:" „In het laatst der twaalfde en in de eerste decenniën der dertiende eeuw leefde in Groningerland een man, die op de ontwikkeling der beschaving in onze gewesten een gewichtigen invloed uitoefende. Emo studeerde in zijn jongelingsjaren aan de universiteiten van Parijs, Orleans en Oxford, en stond later aan het

---

(1) Door Mr. Hendrik van Wijn is in deel III van zijn »Huiszittend Leeven", dit handschrift breedvoerig beschreven en toegelicht met Prentverbeeldingen naar de gekoleurde oorspronglijke Teekeningen.

De Kunstkronijk van 1856 bevat over dit manuscript een belangrijk opstel van Mr. C. Vosmaer.

(2) In het Museum te Groningen berusten twee stukken goud met Iersche cordon-versieringen, vermoedelijk afkomstig van een boekbelegsel. Zij werden in 1890 in de wierde van Krassum bij Garnwerd opgegraven. J. A. F.

hoofd der parochie-school te Westeremden bij Appingadam, totdat hij met anderen de stichter der prémonstreiter abdij van *Wittewierum* werd.

Hier had hij alras eene schaar van mannelijke en vrouwelijke leerlingen om zich verzameld, die hij vlijtig oefende in wetenschap en kunst. Onder zijn toezicht schreven zij bijbels, de „Historia scolastica," bijbelsche commentaren van Augustinus, Gregorius, enz. Daar hij groote liefde voor den koorzang zijner kloosterlingen had, bezorgde hij hun goede gradualen, antiphonariën en hymnariën naar door hem zelven te Prémontré in Frankrijk geschreven en met muzieknoten voorziene model-exemplaren en daar wij weten, dat hij tot in hoogen ouderdom dagelijks eenige uren aan het corrigeeren en illumineeren van missalen en andere koorboeken besteedde, mogen wij vaststellen, dat hij ook zijne discipelen in de geheimen der kunst heeft ingewijd. Miniaturen in handschriften, die hij van Parijs, Orleans, Prémontré en Oxford naar Groningerland bracht, kunnen hem en zijnen leerlingen tot voorbeelden geweest zijn."

Van de manuscripten, in de Groninger abdijen geschreven en verlucht, berusten nog enkele in het Oud-Archief dezer Provincie.

Wat het „verlichten of verluchten" van handschriften beteekent, kan eenigermate blijken uit de drie beginletters D. E. O., welke in deze bijdrage voorkomen en die ontleend zijn aan een manuscript uit de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, dat dagteekent uit het jaar 1360 en een afschrift is van de

omtrent den jare 1300 voor het eerst uit het Latijn in het Nederduitsch overgezette Bijbelvertaling in proza of ongebonden stijl — een hoogst zeldzaam, hoezeer niet compleet handschrift, voorzien met glossen en invoeging van profane geschiedenissen.

De onbekende vertaler was verre van gerust op de goede ontvangst van zijn werk, want hij zegt op fol. 196 *b* × *c*: „mer nochtant weet ic wel ende voorsie dat onse werck hieraf seer benijdt sal werden van sommigen verwoeden honden, die lasteren willen, dat men die heymelicheit der schrifturen den leeken volck ontbijnt — mer die meijninge daer ickt om doe, die weet God — ende daer om mach ick seggen mijt David, ick hoepe in goede — ick en sal niet ontsien wat mij die mensche doet — der menschen kinderen haer tanden sijn wapene ende gescut ende haer tonge is een scerp swert, mer ick bid elken otmoedelick die hier in sijn profijt doen sal, dat hi Goede bidde voer mij sondere, ende dat hie mij voer mijnen arbeit den ewigen loen wil verlenen."

„Et sic est finis, Deo gratias".

De hoofdletters, voorkomende op nevensgaande teekening der St. Maartenskerk, zijn ontleend aan een latijnsch handschrift uit de dertiende eeuw, mede in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage aanwezig, bevattend een kalendarium en psaltarium en het leven van Christus voorgesteld in miniaturen. De letters van dit manuscript in een vier en vijftal kleuren uitgevoerd en rijk met bladgoud versierd, verliezen evenalleen in zwart teruggegeven, haar effect en daarmede hare kunstwaarde.

De grondlegger van de beschaving van West-Europa, Karel de Groote, hij had de storende invloeden niet kunnen voorkomen, waardoor in de beide eerste eeuwen na zijn dood, althans in een zoo ver van het centrum van het Frankisch bestuur afgelegen gedeelte des rijks als Noord-Nederland, met uitzondering van het Christendom, van lieverlede al zijn werk bijna te niet werd gedaan. Wel was en bleef de door Alcuin gestichte school te Parijs de universiteit van Europa, waar zelfs vorsten kwamen studeeren, doch in onze streken, in deze provinciën, kwam eerst in de elfde eeuw, nadat die storende invloeden waren geeindigd en nieuwe geestkracht en nieuw leven de bewoners bezielde, het goede, waarvoor Karel de Groote den grondslag had gelegd, tot volle ontwikkeling.

De bouwkunst en met haar de beeldhouw- en de schilderkunst, zij herleefden met de elfde eeuw, toen allerwege nieuwe en grootere en betere kerken werden verlangd, toen allerwege kloosters en abdijen werden gesticht en men van lieverlede ook ruimere en hechtere en aangenamere woningen wenschte.

De bouw-, de beeldhouw- en de schilderkunst, zij *herleefden*, het is waar, maar niet in deze streken, niet in deze Provincie, die met uitzondering van haar St. Walburgskerk, welke zij had zien bouwen, maar niet zelve had gebouwd en waarvoor zoowel het plan als de opstand, als de materie (de tufsteen), alles was geleend, nog geen kunst had bezeten of gekend, waarin nog geen eigen kunst had geleefd.

Met de elfde eeuw maakt de kunst voor 't eerst hier haar entrée; de kunstenaars en de werklieden door Karel den Groote uit Italië ontboden om zijn kerk te Aken en zijn paleis en kapel te *Maastricht* te bouwen en wellicht aan den bouw van zijn paleis en kapel te *Nijmegen* mede te werken, hun ontbrak de tijd en ook de gelegenheid om de Christelijke of Byzantijnsche kunst hier tot eenige ontwikkeling te brengen.

Diezelfde, wat wij nu noemen, oud-christelijke kunst der vorige eeuwen was het uitgangspunt voor de kunst der elfde eeuw, want met uitzondering van Lombardije en van Zuid-Frankrijk was de bouwkunst van de negende tot de elfde eeuw bijna overal in West- en Zuid-Europa stationair gebleven.

Die oud-christelijke kunst, zij had zich, terwijl aan Italië met het naderend einde van het West-romeinsche

rijk alle geest- en veerkracht en daarmede het creatievermogen op kunstgebied ontzonk — deels in alle stilte aan de grenzen der Libysche en Syrische woestijnen ontwikkeld, deels in Byzantium onder den invloed van het Grieksche kunstgevoel als 't ware tot een nieuwen stijl, den Byzantijnschen, gevormd, en van Syrië en van Byzantium uit verspreidde zij zich over Noord-Italië en in Zuid-Frankrijk, en van daar uit over West- en over Midden-Europa, al waar zij te midden der Germaansche en Frankische volkeren zich ontwikkelde tot den zoogenaamden Romaanschen stijl.

De benaming *Romaansche stijl*, zij is nog jong, zij dagteekent eerst van omstreeks 1825 van *de Caumont* en *de Gerville*, twee Fransche archeologen, die, evenals het begrip vervat in de woorden „Romaansche volkeren en Romaansche talen", met dien naam „Romaansche stijl" wilden omvatten en uitdrukken het geheele kunsttijdperk, dat zich uit de oud-romeinsche kunst van lieverlede tot eene nieuwe kunst en tot een nieuwen stijl had ontwikkeld en, hoezeer al naar de landstreek of het klimaat of de materie verschillend in detail-opvatting, toch overal een en hetzelfde hoofdkarakter bezit.

De *Romaansche* kunst omvat in hoofdzaak het tijdperk van af de elfde tot de dertiende eeuw — doch dat tijdperk verschilt in duur niet enkel in de verschillende landen, maar zelfs in de verschillende provinciën of deelen van een en hetzelfde land, en terwijl op de eene plaats de Gothiek reeds in bloei was, vindt men in eene betrekkelijk nabij gelegen plaats het Romaansch nog in eere, zoodat dan ook eene

algemeene, juiste tijdsomschrijving in dezen niet mogelijk is, — trouwens het Romaansch en de Gothiek, het zijn eigenlijk slechts twee elkander opvolgende ontwikkelingsphasen van een en denzelfden stijl, dien der middeleeuwen.

In de *Romaansche* periode ziet gij dien middeneeuwschen stijl in zijn jeugd, alles ademt kracht, eenvoud, degelijkheid; de afmetingen zijn nog klein, ineengedrongen, gespierd, zou men haast mogen zeggen; alle vormen, zij zijn nog rond en vol en alles toont aan, dat het niet aan geest, niet aan stoutheid van conceptie, maar nog slechts aan ervaring ontbreekt, kortom alles verraadt de jeugd van een nieuw tijdvak.

En naarmate het Romaansch ouder wordt, worden ook de afmetingen grooter, de solutiën eenvoudiger en natuurlijker; het wint aan ervaring en de geledingen worden menigvuldiger en rijker en straks sierlijker, stouter en schooner met het meesterschap over de materie.

Onwillekeurig, trots zich zelven haast, nadert het zoo den *Overgangs-stijl*, waarin het ornementale karakter nog Romaansch, doch de constructie reeds Gothiek is, en die constructie zij beweegt zich straks in de Gothiek met eene bijna mathematische zekerheid voorwaarts, tot zij, de grenzen van het mogelijke bereikt hebbende, eindigt in kunststukken, zijne tours de force; en de tijd der schoor-bogen, der arcs-boutants, is daar — in zijn jeugd begonnen met den rond-boog, eindigt de middeleeuwsche stijl in zijn ouderdom met den ezelsrug-boog. 't Romaansch, de Overgangsstijl

en de Gothiek, zij vertegenwoordigen de drie stadia in de kunstgeschiedenis der middeleeuwen; en bij die allen is het uitgangspunt de gewelfbouw en bij die allen is het hoofdbeginsel een logische redegevende constructie en de vorm het consequente gevolg dier constructie, en al naar mate nu de techniek en de ervaring toenemen, worden de solutiën breeder, schijnbaar gewaagder en vaak grootscher, en al naar mate men betere of meer betrouwbare materialen ter beschikking heeft, worden de oplossingen gewijzigd en eleganter, en al naar mate de behoeften dat eischen of de middelen dat toelaten, worden de ontwerpen ruimer en rijker, hooger en luchtiger opgevat en uitgevoerd — tot eindelijk, na den bloeitijd, de vervaltijd intreedt, om weldra plaats te maken voor de Renaissance.

In het begin is de Romaansche kunst naïef eenvoudig, zij wil het gewelf, maar zij is er blijkbaar bang voor, want het gewelf, dat weet ge, het slaapt nooit, waar het kans ziet, daar smijt het vroeg of laat zijn steunpunten omver; welnu, ter wille van het gewelf offert zij alle klassieke proportiën op, verdikt zij de muren, vernauwt zij de boogopeningen, verzwaart zij de pijlers, versmalt zij de raamopeningen, en eerst na al die voorzorgen genomen te hebben gebruikt zij het gewelf, doch aanvankelijk nog enkel voor kleine spanningen, en alleen het tongewelf met zijn kruisvormige in- of doorsnijdingen, zooals zij dit in Romeinsche bouwwerken veelvuldig had aangetroffen; slechts de zijbeuken durft zij te overwelven, voor den middenbeuk vergenoegt zij zich met eene houten zoldering of eene ziende bekap-

ping, gelijk in de St. Pieterskerk te Utrecht, terwijl de rond uitgebouwde koor-absis met een half koepelgewelf wordt gesloten.

Herhaalde branden echter dwingen tot nadenken, tot zoeken, en de zoldering van den middenbeuk, zij wordt vervangen door een doorloopend half cirkelvormig gewelf, welks zijdelingsche druk tegen de muren van dien beuk wordt opgeheven door de tevens ter zijbeukafdekking tegen die muren aangemetselde kwartcirkelvormige gewelven, eene constructie nog aanwezig in het kerkje te *Roden* in Drenthe.

Dit was, 't is waar, een groote stap voorwaarts, doch hij had een overwegend bezwaar; wegens den grooten zijdelingschen druk kon men het half ronde tongewelf niet bezigen ter overwelving van kerken *zonder* zijbeuken en van daar dat men voor deze koos een doorloopend spitsbogig gewelf, gelijk in de kerk te *Midwolde* (*Westerkwartier*), alwaar dat gewelf rust kalm op de zijmuren, die zelfs niet eens met contreforten versterkt zijn. [1])

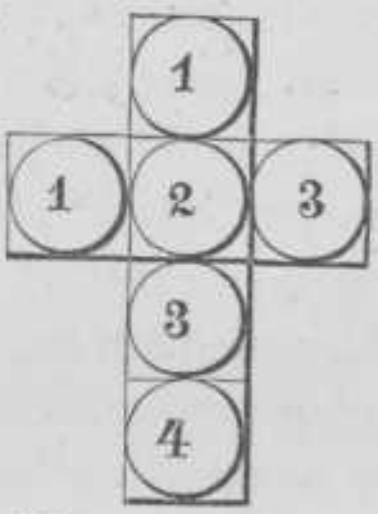
Doch ook deze constructie bevredigde de constructieve denkers dier dagen niet, zij eischte te zware en overal even sterke zijmuren, die soliditeitshalve betrekkelijk laag moesten blijven en slechts zeer kleine raamopeningen toelieten, terwijl tevens een bepaalde kerkbreedte veiligheidshalve niet mocht worden overschreden.

En zoo kwam men tot het sferische of het koepelgewelf, dat men, wel is waar, reeds sinds lang, hoezeer

---

(1) In deze kerk, alsook in die te Roden, zijn in den Renaissancetijd balken tot versterking der zijmuren aangebracht, eene voorzorg, die deze gebouwen niet noodig hadden, en die aantoont, hoezeer men toen de ervaring van den gewelfbouw verloren had.

slechts in halve gedaante ter absis-afdekking, had benut, doch nog niet ter overdekking van het middenschip en van het transsept had toegepast. Ten behoeve van het koepelgewelf wordt van nu af het plan eener kerk in deze provincie saamgesteld uit zuiver vierkante of nagenoeg vierkante gewelfvakken (travées) en wel meestal uit vier zoodanige vakken in de lengte en uit drie dier vakken in de breedte van het kruis, elk dezer overdekt met een koepelvormig gewelf, aanvangende op vier rond- of spitsbogen en op eene in de hoeken aangebrachte, en volgens het gewelfbeloop tenietloopende uitmetseling en versterkt met een achttal graten, in het midden in een ring of in eene stervormige figuur samenkomende.

Zoodanig is de gewelfconstructie in het meerendeel der oud-Groninger kerken uit het Romaansche tijdvak; eene enkele maal ook, gelijk te *Siddeburen* en in den *St. Maarten*, vereenigen zich de gewelfgraten binnen den sluitring in een doorhangenden stengel met knop.

Doch die graten, onder tegen of liever in die sferische gewelven opgesloten, leiden van zelf tot eene nieuwe solutie; men begreep, dat zij bij een koepelvormig gewelf eigenlijk te weinig constructieven zin hadden en wilde ze beter benutten en vandaar, dat men nu die graten eerst als zoovele zich van boven in den sluitring vergarende bogen ging metselen en vervolgens de bolvormige driehoeken tusschen die graten, elk met eene afzonderlijke gewelfschub ging dichten, wier

last en druk door de graat overgenomen en op de benedenmuren en bogen werd overgebracht; en zoo ontstonden de uit een achttal velden saamgestelde en in vischgraat-verband gemetselde koepelgewelven en ontwikkelden zich hieruit weder de meloenvormige of de met geboezemde velden voorziene koepelgewelven die wij vinden o.a. in de kerken te *Eenrum*, te *Leermens*, te *Termunten* en zoovele andere.

Het elastische gewelf, als ik het zoo mag noemen, was hiermede gevonden, en de overgang tot het spitsbogige kruisgewelf lag nu voor de hand en naarmate nu de ervaring in den gewelfbouw toeneemt, in die mate verschijnen ook de gewelven in steeds meer spelende vormen, totdat zij eindigen in stergewelven, als in de St. Pieterskerk te *Loppersum*, alwaar het gewelf van het middenschip volgens het volksgeloof het vischnet van Petrus moet voorstellen, of wel ontaarden in fantaisiegewelven, zooals in den aanbouw bezuiden het koor der *St. Maartenskerk*, waar niet eenheid, maar afwisseling van gewelfvormen de hoofdgedachte bij de samenstelling schijnt te zijn geweest.

Over de Romaansche kunst in deze provincie ware beter een boekdeel, dan een bijdrage voor een jaarboekje te schrijven, zoovele en zoo veelzijdig en zoo belangrijk zijn de gegevens. Doch genoeg; de Romaansche kunst is hier hoogst eenvoudig en zeer bescheiden van afmeting, de omstandigheden trouwens leidden daartoe; de bevolking, verdeeld in tal van dicht bijeengelegen dorpjes of dorpen, kon met kleine kerken volstaan en haar welvaart had zij met

zooveel moeite verkregen en zij vond deze nog zoo dikwerf bedreigd, dat zij spaarzaam van aard was geworden en dus niet gaarne meer gaf of meer besteedde aan haar kerkgebouwen dan strikt daartoe wel noodig was.

Groote gebouwen behoefde zij dus niet, rijke gebouwen wenschte zij niet, doch wat er gemaakt werd, dat moest hecht en sterk, tegen storm en overstrooming bestand zijn. Daarbij kwam nog, dat de bodem, behalve wat hout, eigenlijk geen bouwmaterialen, voor direct gebruik zoo maar geschikt, opleverde. Wel is waar bestaat die bodem in het benoorden der stad Groningen gelegen gedeelte der provincie geheel uit door de zee aangeslibte klei, uitstekend voor het bakken van metselsteenen geschikt, doch klei is nog zoo maar geen steen en juist dat steenbakken was, na den Romeinschen tijd, bij de vrees onzer voorouders voor stins-despoten en ook wijl bovendien het hout met het riet en de leem in hun weinige bouwbehoeften voorzag, van lieverlede in onbruik geraakt; wel wist men ten allen tijde de klei te vormen en te bakken tot urnen, d.w.z. tot graf- of asch-vazen, en tot het benoodigde huishoudelijk pot- en vaatwerk, doch het bakken van goede metselsteenen vordert eene langdurige ervaring en juist die ervaring had men verloren.

Van daar dan ook, dat de oudste steenen kerken onzer provincie, met name de *St. Walburgs*kerk en de Romaansche kerken te *Bedum*, te *Zuidwolde* en te *Doezum*, waarvan nog maar alleen de torens zijn overgebleven, en die te *Leens*, te *Hellum* en te *Siddeburen*, die met hare rond uitgebouwde koren geheel zijn be-

pleisterd, als ook de kerk te *Zuidhorn*, die behalve bepleisterd door verbouw geheel verknoeid is, dat deze alle in tufsteen zijn gebouwd, die daartoe uit het *Brohl-dal* en van *Andernach* aan den Rhijn met veel kosten is aangevoerd.

Zoolang de kerkenbouw zich slechts tot eenige weinige bepaalde, tot wier bouwkosten dan ook een groote kring van omwonenden kon bijdragen, was en bleef het mogelijk den benoodigden steen op zoo verren afstand aan te koopen en van daar aantevoeren, doch toen met de twaalfde eeuw bijna elk bevolkingscentrumtje een eigen kerkgebouw verlangde en overal de kloosters verrezen, was dat niet meer mogelijk. Juist dat *toen* overal verrijzen van kerkgebouwen en van kloosters wettigt de veronderstelling, dat de bouwstof geen bezwaar meer opleverde en destijds als 't ware op of bij de bouwplaats voorhanden was, m. a. w. dat men de klei wist te benutten, dat men steenen wist te bakken. En of dat nu in de annalen beschreven is of niet, (trouwens de alledaagsche en praktische dingen beschreef men het minst), het ligt zoo geheel voor de hand, dat, waar wij in onze provincie in die dagen dorpjes van nog geen honderd inwoners zich een kerkje zien bouwen, zij de bouwstof daartoe niet uit het buitenland konden aanvoeren, maar deze in of bij hun dorp zelf moesten vinden en dan ook vonden, door van hun klei steenen te bakken evenals ze van die klei sedert eeuwen reeds hun potten en hun pannen hadden gebakken.

En toen de stad Groningen ten jare 1110 de houten palissadeering, waarmede zij zich vroeger had omgord,

door een steenen muur met torens en met poorten wilde vervangen en verving [1]), toen drong van zelf de nood tot het gebruik der plaatselijke materie, de klei, tot het bakken van steenen. Die muur toch had volgens het beloop door Dr. S. E. Stratingh in zijn proefschrift, „Groningen als woonplaats beschouwd" aangegeven, een omtrek van minstens 2300 M¹. en vroeg dus bij eene hoogte van 4.50 M¹., hetgeen met inbegrip der fundeering voor een verdedigingsmuur eer te weinig dan te veel is, en bij eene gemiddelde dikte van één Meter ruim tien duizend kubieke Meters bouwsteen, eene hoeveelheid, die bij den toestand der rivieren en vaarten in die dagen, om van *Andernach* aangevoerd te worden, minstens 700 scheepsvrachten zou hebben gevorderd en dus eene uitgave zoo aanzienlijk, dat ik alleen uit dien hoofde, en de spaarzaamheid der Groningers kennende, reeds meen te mogen besluiten, dat die muur van Groninger baksteen moet zijn opgetrokken en dit met te meer recht, daar het werkelijk blijkt, dat gelijktijdig met den tufsteen ook de baksteen in deze provincie is gebruikt. Wellicht zijn er in den grond nog wel fundeeringsgedeelten van dien muur aanwezig, welke de vraag: baksteen of tuf? in dezen zouden kunnen beslissen. [2])

(1) Zie *Westendorp*. Jaarboek van en voor de Provincie Groningen.
»Ao 1110. — Men brak te *Groningen* het houten staketsel of de palissaden af, waarmede de plaats slechts gebrekkig gedekt en versterkt was, en bevestigde de stad met eenen muur en met torens. Zoo verkreeg *Groningen* dan nu door gracht, muur, torens en poorten, de gedaante eener stad."

(2) Bij de toezending van den proefdruk, had Mr. J A. Feith de goedheid mij het volgende medetedeelen:
»De muur is van *baksteen* geweest. Dit is ongeveer twee jaren geleden gebleken, toen door den Heer C. Nienhuis een huis aan de Z.zijde der Spilsluizen werd afgebroken. Ik heb toen een gedeelte van den ouden stadsmuur uit zware baksteenen gebouwd gezien, waartegen aan de eene zijde het afgebroken huis, aan de andere zijde een huis in de Hardewikerstraat (vroeger Achter den Muur geheeten) steunde."

Bij het ontbreken van bescheiden uit de twaalfde eeuw is het wel is waar moeilijk precies dag en maand en jaar te bepalen, waarop de gebouwen die wij hier nog bezitten gesticht zijn, doch door die gebouwen, zóó onderling als met karaktergenooten, te vergelijken, is hun stichtingstijd toch vrij juist te bepalen.

Tot de oudste der nog bestaande oud-Groninger baksteenkerkjes behoort het kleine kerkje te *Oldenzijl*, met zijn echt Romaansch, rijk geleed en rond uitgebouwd koor, waaraan alle kolonnet-kapiteeltjes en basementen en mede alle kraagstukjes onder de boogjes, van *gebakken ornement-steen* zijn, ten bewijze, dat de baksteenbouw, die volgens Prof. *Blok* [1]) op zijn vroegst in ons Noorden eerst tegen 1200 bekend zou wezen, hier reeds in de tweede helft eener vroegere eeuw niet alleen bekend was, maar dat men daarmede toen reeds zóó vertrouwd was, dat in diezelfde klei op een plaatsje als *Oldenzijl* bladwerk kapiteelen, basementen en kraagstukken werden geboetseerd en gebakken.

En *Oldenzijl* staat hierin niet alleen; in de gewezen kloosterkerk te *Rottum*, in 1195 gebouwd, sedert herbouwd en in 1890 afgebroken, bevond zich in den noordelijken kerkmuur een later dichtgemetselde ingang, met omlijstingen van gebakken steen, versierd eensdeels met een slingerwerk van blad-ranken en dierfiguren, anderdeels met het eigenaardige schubvormige bladwerk, dat wij om de ingangen van de crypt te *Rolduc* (anno 1138 gebouwd) en bij andere Romaansche kerken in

(1) Zie het Groninger Jaarboekje van 1891, blz. 108.

Limburg en elders terugvinden. Ook in de kerk te *Termunten* en die te *Ten Boer* en in vele andere uit de eerste helft der dertiende eeuw komt gebakken ornement-steen voor; op de zoldering boven het Protestantsche kerkgebouw te *Aduard*, het waaggebouw der voormalige abdij, vindt, neen vond men nog in 1884, de ronde siernissen bezet met groen geglazuurde reliefstegels [1]), waaruit blijkt, dat de kunst om steenen te bakken hier toen reeds een zeer groote hoogte bereikt had. [2])

De wandelaar, die van *Oosternieland* den grintweg naar *Eppenhuizen* volgt, ziet halverwege in de verte aan zijn rechterhand op een hoog gelegen stuk grond, door geboomte omgeven, het ronde pannen dak en het roode muurwerk van een kerkje doorschemeren, terwijl een verguld windhaantje, dat boven dat geboomte uitkijkt, nog een torentje doet veronderstellen.

Het is het kerkje van *Oldenzijl*, dat daar op dat hooge vierkante kerkhof achter ijpenboomen verscholen ligt. Zoo van uit de verte gezien is het een vriendelijk groepje, vooral als een voorbijdrijvende wolk de zonnestralen eens even onderschept voor de omgeving en ze als 't ware concentreert op dat roode kerkje tusschen zijn groen. Dichter bijkomende echter wordt het groepje minder vriendelijk, het kerkhof met zijn

---

(1) Een dier siernissen (in doorsnede plm. één M[1].) is in haar geheel overgebracht in het Museum van Oudheden te Groningen.

(2) In het stedelijk Museum te *Utrecht* bevinden zich nog enkele gebakken profilsteenen, afkomstig van het omstreeks het midden der 13e eeuw gebouwde huis *Fresenburg*, (beschreven en afgebeeld in Utrecht's Oudheid door Joannes van Liefland, 1860) welke steenen deels bruin, deels groen geglazuurd zijn, en zich nog in uitstekenden staat bevinden, wel een bewijs hoever de kunst om steenen te bakken toen gevorderd was, want zelfs heden ten dage kost het zeer veel moeite om goed geglazuurde en goed gebakken ornementsteen te krijgen en slechts enkele onzer steenfabrikanten zijn daartoe in staat.

diepe sloot wordt dan zoo vierkant, die ijpen ze zien dan zoo verwaaid, zelfs het kreupelhout en de knotwilgen die langs den berm groeien, en de steenen dam over de sloot en zelfs het houten hekje, dat de toegang tot het kerkhof afsluit, dat alles fluistert u toe, we zijn zoo nieuw en zoo arm van vorm en zoo versukkeld door den wind, vergeleken bij dat oude kerkje, dat zoo rijk van vorm is en waarvoor de wind zelfs ontzag heeft.

Zelfs de beide jonge treurboomen, die ter weerszijden van het steenen voetpad staan, dat over het kerkhof tot de kerkdeur leidt, schijnen dat te gevoelen, want ook zij staan te treuren; het kerkhof zelf is sedert de zevenhonderd en veertig jaren, die het straks tot doodenakker dient, al hooger en al hooger geworden, want elke doode deed daar afstand van zijn stof, en naarmate dat kerkhof hooger werd, scheen het kerkje lager te worden, zoo zelfs dat de vroegere noordelijke ingang thans tot aan zijn sluitbogen bijna verzonken is.

De meerendeels overeind staande grafgesteenten, zij melden de rustplaatsen van een Knelske en van een Anje en van een Alstje en een Jeike en Dieuwerke, terwijl de enkele liggende zerken half verzonken en half verscholen zijn tusschen distels en brandnetels en het ongemaaide gras, en verderop een enkele aardhoop met een driehoekig zamenstel van latwerk gedekt een naamloos graf aanwijst.

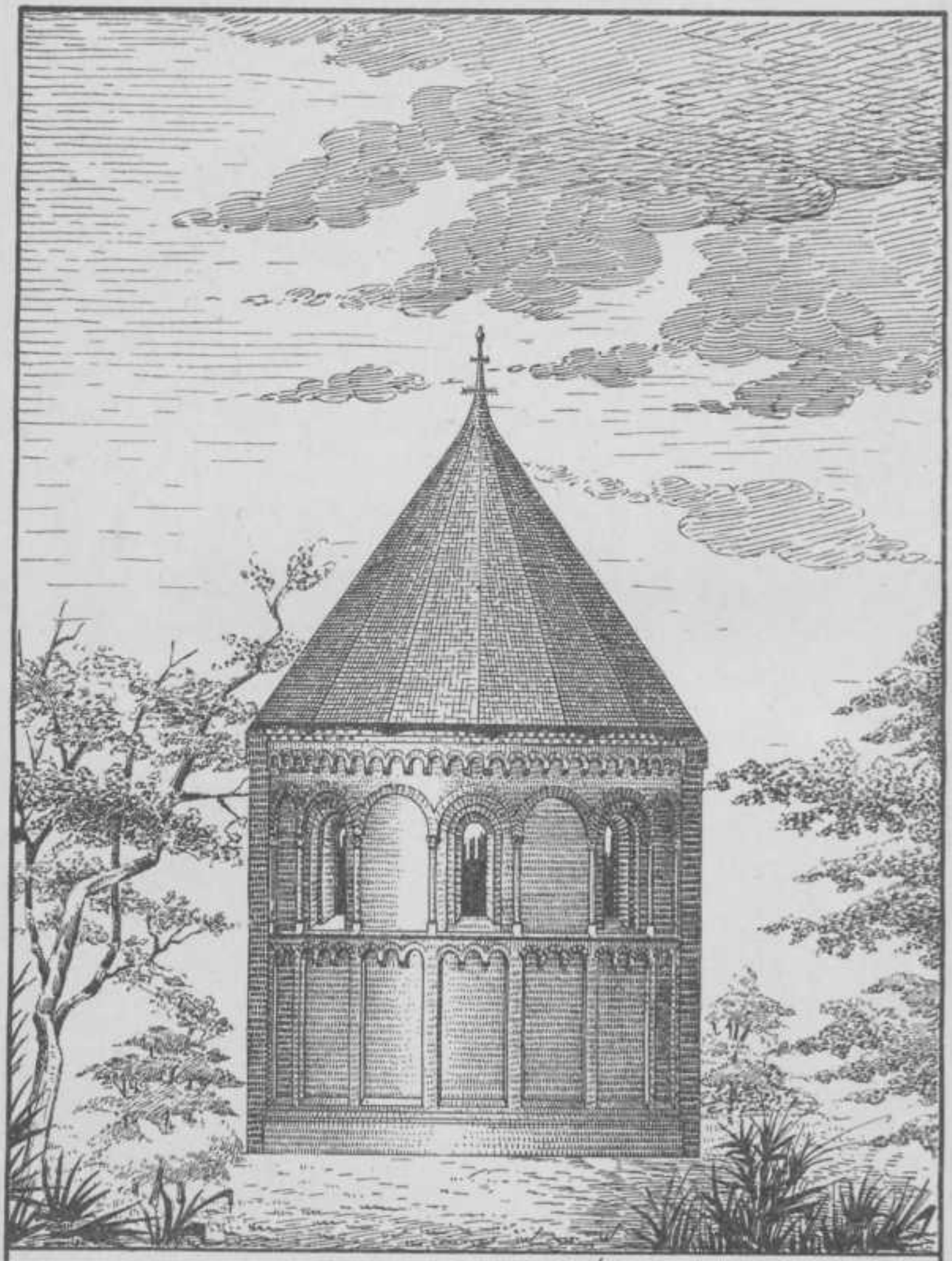
Het steenen kerkpaadje het eindigt bij de deur in den zuidgevel, waarboven, ontleend aan Jesaia 2 v. 3, staat geschreven:

„Komt laet ons opgaen tot den bergh des Heeren
„Tot den Huijse des Godts Jacobs
„Opdat hij ons leere van sijne Wegen
„Ende dat wij wandelen in sijne Paden."

Door die deur komt men binnen en in het kleine kerkje, dat bij eene totaal lengte van 21.10 M., binnenwerks gemeten, slechts eene breedte heeft van 6.65 M., bij eene hoogte van 8.30 M., onder het gewelf. Van de vier gewelfvelden die er voorheen waren, rest er nog slechts één, de drie andere zij zijn vervangen door eene donkerblauw geschilderde zoldering, terwijl het rond uitgebouwde koor met een half koepelgewelf is gedekt.

Dat koor is niet enkel het meest merkwaardige gedeelte der kerk, maar tevens het merkwaardigste Romaansche baksteen-koor, dat in Groningen nog bestaat; inwendig is het onder de raamopeningen versierd met eene kolonnade, wier dubbele kolonnetten geprofileerde bogen dragen en een drietal segmentvormige nissen met kleine lichtopeningen omsluiten; uitwendig (zie de teekeningen) rusten op een uitspringende plint [1]) een zevental pilasters, elk ter breedte van een oud-Groninger mop, welke een zevental nissen vormen, die elk door drie halfcirkelvormige en op kraagstukken rustende boogjes zijn gesloten. Hierboven is eene arcature aangebracht, wier kolonetten van gebakken kraalsteen met hun kapiteelen en basementen van ornementsteen juist boven het midden der pilasters staan

(1) Door de verhooging van het kerkhof is op de bij deze schets behoorende typogravure die plint en ook het geheele ondergedeelte der pilasters niet meer zichtbaar. De afbeelding der kerk is genomen naar eene photographie, die wij danken aan de welwillende en belangelooze medewerking van den Heer J. G. Kramer.

ROMAANSCH BAKSTEEN KOOR V/D KERK TE OLDENZYL

en met halfronde bogen zijn gekoppeld, waarbinnen een drietal smalle raamopeningen tot belichting van het koor aanwezig zijn; een boogfries op kraagstukjes, deels van profilsteen, deels van ornementsteen, sluit het muurwerk van boven af, dat oorspronkelijk lager was dan de zijmuren van het schip. Een paar zware steunbeeren zijn waarschijnlijk een dertig jaar geleden tegen het kerkje aangeplaatst, dat aan de noordzijde nog zijn vier oorspronkelijke raamopeningen bezit en zijn vroegeren ingang toont, terwijl ter weerszijden in de binnennissen van het aan het koor grenzend schipgedeelte zich voorheen kleine roosvormige lichtopeningen, zoogenaamde quatrefeuilles, bevonden; de boog welke het koor van het schip scheidt, de triumfboog, rust niet op pilasters, maar op kraagstukken van gebakken ornementsteen. — En hiermede is het voornaamste van dit hoogst belangrijke oud-Groninger kerkgebouw gezegd, dat werkelijk een baksteen-unicum is. Gaarne had ik de oude archieven dezer kerk geraadpleegd, doch helaas er bestaan geen archiefstukken dier kerk; van den archivaris der provincie, ontving ik op de vraag: „wat is er bekend of aanwezig over de kerk te *Oldenzijl*?" ten antwoord: „*nihil*"; van den onderwijzer der plaats ontving ik op diezelfde vraag ten antwoord; „ik wijt niks, maor gao naor 't boukholdend karkvoogd" en ook deze, die mij, vriendelijk en welwillend als hij was, gaarne wel zou hebben willen mededeelen, had niets en wist niets en verwees mij naar een pastoor, die helaas reeds een of twee jaar geleden gestorven was. Gelukkig daarom, dat de steenen kunnen

spreken, en dat elk profil, elke vorm, elke boog en elke kolonnet in zekeren zin, zijn tijd en zijn afkomst meldt.

Inwendig is het kerkje vriendelijk en net en zelfs een paar jaar geleden nog voorzien met een nieuwe tegelbevloering in den zoogenaamden gang of het middenpad, zoodat de aldaar aanwezige oude grafzerken nu zijn gedekt; het geld voor dien vloer had echter nuttiger besteed kunnen worden aan de bekapping, die door den worm zoo geheel en al verteerd is, dat men met één krachtigen ruk spant voor spant zou kunnen omtrekken.

De natuur heeft blijkbaar respect voor dat kerkje, want de wind, die aan het geboomte er om heen zijn treurig leven nog schijnt te misgunnen, heeft die oude kerk gespaard en er slechts wat pannen van verschoven of verwijderd om vrijen doortocht te erlangen; eene laag zaagmeel dekt dan ook de zoldering om het doorlekken in de kerk te voorkomen; het is werkelijk te hopen, dat het kerkbestuur, zooals het plan schijnt, overgaat tot het aanbrengen eener nieuwe bekapping, te hopen ook, dat deze alsdan weder de hoogteafmeting der bestaande moge erlangen, te hopen eindelijk, dat vóór dien tijd dit kerkje niet is afgebrand, want de kachelpijp gaat zoo maar door de houten zoldering heen, om aldaar te eindigen in eene geleiding van wat aarden buizen, die tegen een opstaand plankje aanleunen; één enkele vonk is hier inderdaad bij dat tochtend dak voldoende om te vernielen, wat de tijd en de storm zoovele eeuwen hebben gespaard.

Een opschriftbord, dat binnen de kerk tegen den

noordgevel hangt, welks wapenschilden voor eene verandering onlangs in de nationale kleuren, rood, wit en blauw, zijn overgeschilderd, meldt in gezwollen taal: „Nobilissimi antiquo generis splendore maxime illustres Dni collatores hujus Ecclece

Egbertus Clant
Gerardus Horenken
Edzardus Rengers
} Toparchae in {
Sandweer
Petersbuiren
ten Post

et Dnus Gualtherus â Bijlen pastor in Oldenzijl in perpetuam rei memoriam, templum hoc nova hac turri acuminata campana sonante et horologio directione prudentissima et diligentia summâ, ornari curaverunt

M. D. C. L XXXJJJ

P. G. Custos in Oldenzijl.

De echtgenoote van dezen Gualtherus, zij rust thans in het koor der kerk en boven den steen, die hare rustplaats dekt en aanwijst met de woorden: „de vrouw van Gualtherus â Bijlen, de eer en deughden Rijcke Anna Alberthoma stierf 1662 den 31 Martij," staat de oude eiken nachtmaalstafel.

De oude vrijstaande toren, hij werd een 60 jaar geleden afgebroken, en zijn klok roept thans te *Warfhuizen* het „ter kerke", ook de oude Burcht der *Lewe's* is spoorloos verdwenen en alleen het uithangbord van de herberg spreekt nog van „'t oude Rechthuis."

Een tweede, niet minder belangrijk, gebouw, uit het Romaansche tijdvak der Groninger kunst, is de oude St. Maartenskerk der stad *Groningen*.

Tot het jaar 1811 voorzag de stedelijke Regeering

haar officiëele stukken met een eigenaardig zegel, dat in groen was afgedrukt nog aan tal van documenten voorkomt; het oudste stuk, dat daarmede voorzien nog bestaat, is op perkament geschreven en dagteekent van het jaar 1245.

Dit zegel, in natura $7\,^1/_2$ centimeter in diameter, is op bijgaande plaat op verkleinde schaal voorgesteld. Het randschrift luidde tot in de 15e eeuw: „Sigillum civitatis Groniensis", doch werd toen met het karakter der letters gewijzigd tot: „Sigillum civitatis Groningensis."

Dit zegel stelt voor eene Romaansche kerk, en wel eene hooge kruiskerk met westtoren, zijbeuken en een rond uitgebouwd koor, terwijl aan de oostzijde van het transsept nog eene ronde abside zichtbaar is. Zoo zorgvuldig architectonisch van vorm en verhouding is deze kerk voorgesteld, en zoo geheel in overeenstemming met de bouwresten uit dien tijd, in deze provincie nog aanwezig, dat de stempelsnijder blijkbaar tot voorbeeld gehad en gevolgd heeft eene destijds alhier bestaande kerk.

Trouwens het was veelal de gewoonte dier dagen om tot zegelstempel te nemen, hetzij de kerk gewijd aan den beschutsheilige, den patroon der stad, gelijk o.a. te Aken, hetzij de burcht of het kasteel, welke de stad tegen den vijand moest beschermen, gelijk o.a. te Middelburg. In een handschrift van 1664 [1]) lezen wij: „Het zegul dan nu noch vom Stadt *Groningen* is de oude kerck vom St. Walburga, de welcke kerck, soose aleer stond daer nu 't groot kerckhof van St. Marten

(1) Zie den Groninger Volksalmanak jg. 1843 bladz. 55.

is, soo hebben onlancx de Heeren een groote blauwen zarck geordonneert ter selver plaets te laeten leggen en daerop gehouwen de figur van selve St. Walburges kerck, nu Stads waepen."

Had de schrijver van dit handschrift de oude St. Walburgskerk, die in 1627 was afgebroken, gekend, dan zoude hij het bovenstaande zeer stellig niet hebben geschreven, want de St. Walburg, zij was eene achtzijdige centraalkerk, en had inderdaad niet de minste overeenkomst met de kruiskerk op het stadszegel afgebeeld.

A. Oltmans was de eerste, die in zijn in 1847 verschenen „Recherche Archéologique", sprekende van het zegel der stad Groningen, op bladzijde 50, zegt:

„Heureusement nous sommes redevable à des mains amies de la possession d'un exemplaire du sceau en question, nommé *sigillum nostrum* par la régence et par le peuple (*alderman ac universitas in Groninge*). Cette empreinte est fort intéressante; mais elle nous a fait voir qu'elle ne représente pas du tout l'église de *St. Walburge;* car c'est un type complet d'une église du stijle Roman.

Nous sommes d'avis qu'elle représente la Cathédrale de Groningue, consacrée à St. Martin, avant sa réédification dans le style ogival de 1235—1482.

L'auteur de la description provinciale a été évidemment en erreur. [1]) Quant aus sceau, qui est fort intéressant, nous espérons en faire usage en traitant les monuments du style Roman de notre Royaume."

(1) Oltmans doelt hier op de mededeeling in den Groninger Volksalmanak van 1843.

Diest Lorgion sluit zich in zijn „Geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen," (verschenen in 1852) op blz. 59, deel I, bij Oltmans aan en zegt: het is onwaarschijnlijk, dat de op het oude „stadszegel voorkomende kerk de St. Walburgskerk is; want deze was van ronden vorm, terwijl die op het zegel eene langwerpig vierkante gedaante heeft, waarom men haar, indien zij inderdaad eene der stadskerken voorstelt, eerder voor de St. Maartens— dan voor de St. Walburgskerk moet houden."

Eijck van Zuylichem, in zijne beschrijving des Eglises Romanes du Royaume des Pays Bas (verschenen in 1858) zegt op bladzijde 9, „L'Eglise St. Martin à Groningue est représentée sur le sceau de cette ville avec un toit rayé, ce qui paraît indiquer des plaques de métal. Dans les siècles suivantes on a remplacé le plomb par des ardoises, qui sont à présent d'un usage universel excepté pour quelques édifices de villages couvertes de tuiles."

En op bladz. 12 bij de toelichting van het plan en van den gevel der kerk (op bijgaande plaat bij B op verkleinde schaal terugegeven) vervolgt hij: „il est hors de doute, que les piliers intérieurs et les voûtes du milieu ont fait partie du bâtiment primitif du 12me siècle ..... en verder: Les grands piliers qui subsistent encore sont ornés de voussures et de colonettes à chapiteaux sculptés. Par l'agrandissement l'église a reçu des bas cotés de la même hauteur et largeur que la nef du milieu, et alors ont sans doute disparu les piliers et arcades, qui soutenaient autrefois les

murs de la nef avec les fenêtres supérieures, et que j'ai reproduite dans le plan."

Eyck van Zuylichem heeft blijkbaar bij het zaamstellen zijner schets geen afdruk van het stadszegel geraadpleegd, maar alleen de onjuiste afbeelding, die daarvan in den Groninger almanak van 1843 op bladz. 36 voorkomt, alwaar het koor recht gesloten, en niet rond uitgebouwd is voorgesteld, eene fout die hij in zijne schetsen heeft overgenomen [1]).

De conclusie, waartoe de heeren *Oltmans* en *Eyck van Zuylichem*, de eerste en bijna eenige deskundigen die over de Romaansche architectuur van ons land hebben geschreven, zijn gekomen, dat namelijk bedoeld zegel de hoofdkerk der stad Groningen, haar St. Maarten, voorstelt, is mede die van Jhr. Mr. Victor de Stuers, die in Juli 1884, toen ik met eene opmeting der St. Maarten bezig was, onder toezending eener schets nog bepaaldelijk mijne aandacht hierop vestigde.

In het bezit van de volledige opmetingen der kerk en van een afdruk van het zegel, was het niet moeielijk om werkelijk in het grondplan der Martinikerk dat van de oude St. Maarten terugtevinden en tevens om uit dat grondplan, met inachtneming van de hoogte van het bestaande middenschip en transsept, den zijgevel te ontwikkelen op bijgevoegde plaat voorgesteld.

De lengte- en de breedteverhoudingen van dien gevel,

---

(1) Waarom in den Catalogus van het Kabinet van Oudheden der provincie Groningen, (opgemaakt in 1884), op bladz 66. onder de afdeeling Regeering, met ter zijde stelling van het bovenvermelde, gedrukt staat: »Zegel van de stad *Groningen*, met tegenzegel, voorstellende de St. Walburgskerk, van groen was, middellijn 7.5," is mij niet duidelijk.

zij stemmen volkomen overeen met die van de kerk op het zegel voorgesteld, welke bovendien in haar details geheel en al het karakter onzer oud-Groninger baksteenkerken verraadt. In den toren met zijn gekoppelde bommelgaten en zijn roosvormige nissen daarboven vinden wij terug het type van den baksteentoren te *Haren*; den raamvorm der zijbeuken en hun ronde nissen, wij vinden deze terug in den koorgevel van de baksteenkerk te *Winschoten*, de gekoppelde transseptramen komen in tal van oud-Groninger baksteenkerken voor, en de arcature van het ronde koor, zij stemt overeen met die van het koor te *Oldenzijl*.

Het is waar, de dubbele hoofdingangen, de bovenramen van het middenschip, de kleine arcature of galerij onder het koordak [1]) en de absiden van het transsept, zij komen bij andere kerken in deze provincie niet voor, doch enkel wijl geene dezer den rang bezat, noch de afmetingen had der Hoofdkerk.

Ook inwendig zijn er nog tal van kenteekenen, welke het bovenstaande bevestigen.

Aan de pijlers, die nog geheel het Romaansche karakter bezitten, bevinden zich nog de halfrond voorspringende kolonnetten met hun kapiteelen, waarop eertijds de bogen rustten, die met behulp van een tusschenkolom de voormalige zijbeuken afsloten; bij de vergrooting der kerk werden met die zijbeuken die bogen en tusschenkolommen weggebroken en bleven de pijler-kolonnetten als het ware doelloos over, zelfs

(1) Eene galerij onder de bekapping der koor-abside, (eine Zwerg-gallerie) behoort tot het eigenaardige van de Romaansche kerken aan den Rhijn, en komt ook voor aan den Munster te Roermond en aan de St. Servaas te Maastricht.

de boogaanzet *in* de pijlers is nog kenbaar aan het stuk metselwerk dat uit die pijlers boven de kolonnet-kapiteelen mist.

Van die voormalige zijbeuken en tusschenkolommen heeft men, volgens verklaring van den voor een paar jaren overleden koster *Louwes*, bij verschillende gelegenheden nog de fundeeringen aangetroffen, welke fundeeringen hoofdzakelijk uit zware veldkeien moeten bestaan [1]). Dat de kerk eertijds aan de westzijde slechts uit twee middenschipvakken (travées) heeft bestaan, blijkt voldoende uit den pijler- en uit den gewelfvorm en uit de geschiedenis van den torenbouw in de vijftiende eeuw. Boven de gewelven der tegenwoordige zijbeuken ziet men aan de noordzijde, in de as van een gewelfvak, nog een halfcirkelvormige baksteenboog van ± 2 M'. in diameter, die kenbaar gediend heeft tot ontlasting van een der halfronde bovenramen, die volgens het zegel oudtijds tot belichting van het middenschip dienden.

Uit een en ander blijkt, zooals ik vertrouw, voldoende, dat werkelijk het oud-Groninger zegel de oude St. Maartenskerk, de kerk van den Beschermheilige der stad voorstelt en wie nog twijfelen moge, die bezoeke en onderzoeke met de teekening en met het zegel in de hand het gebouw, en hij zal inderdaad moeten eindigen met dezelfde verklaring.

Uit welken tijd zij dagteekent? Het oudste zegel, dat tot heden is bewaard gebleven zit gehecht aan een docu-

(1) Ook uit eene mededeeling, die ik van den Heer Mr. H. O. Feith mocht ontvangen, wordt bevestigd dat de kerk op veldkeien is gefundeerd.

ment van het jaar 1245, in de kronijk van *Menco* wordt zij reeds ten jare 1235 vermeld, hare stichting moet plaats gehad hebben in het vóór-laatste decennium der twaalfde eeuw. Met uitzondering der fundeering is zij geheel van Groninger baksteen gebouwd, alleen de kapiteelen zijn van eene zachte soort kalk- of mengelsteen en met Romaansch bladwerk bezet, dat echter onder eene dikke witsellaag haast onkenbaar is geworden; op het zuid-oostelijke transseptkapiteel is de heilige geest in de gedaante eener neerdalende duif gebeiteld. Uit ontzag voor de hoogte heeft de witkwast haar althans gespaard.

Ontegenzeggelijk is de oude *St. Maarten* voor de geschiedenis der *Oud-Groninger kunst*, voor de geschiedenis van het *Romaansch* en voor die van den *Baksteenbouw* een hoogst belangrijk monument dat wij, dank zij het zegel, hebben teruggevonden.

C. H. PETERS.

's Gravenhage, October 1891.

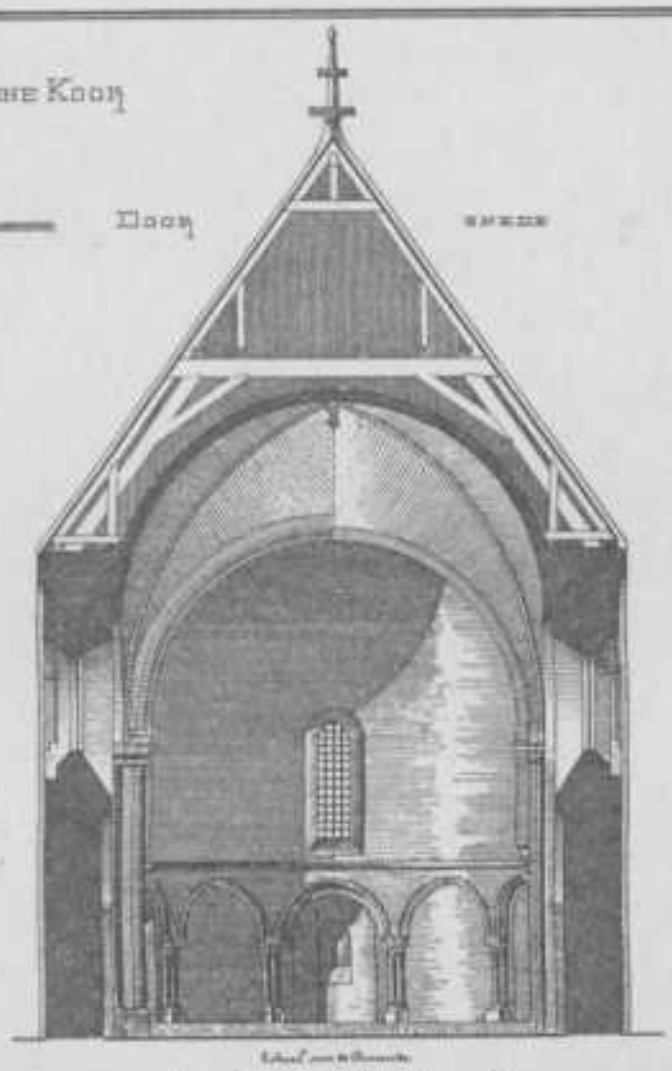
Een predikant zonder studeerkamer.

Volgens de Acta van de Deputaten der Classis van 't Westerkwartier (prov. Groningen) van 3 Januari 1670 art. 3 had de toenmalige predikant van „Sibaldebuyren" geen studeerkamer. Deze predikant, Gerhardus Niclenius (aldaar 1664 — † 1677) bekende, „dat door mancquement van een studeerkamer, ofte eenige andere commoditeijt hij sijne predicatien nae wensch ende tot sijn eijgen genoegen niet konde elaboreren."

Groningen. Dr. S. D. VAN VEEN.

Details van het Romaansche Koor
der Kerk te
Ulrenzyl

Door

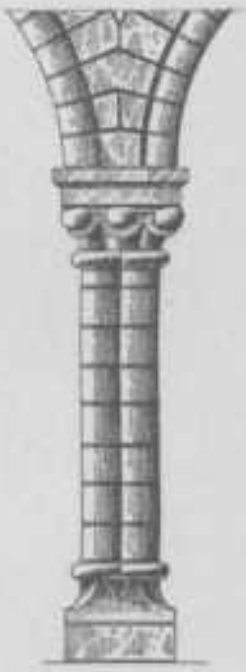

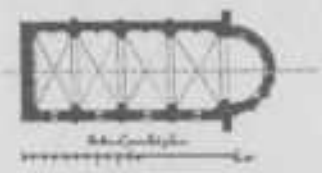

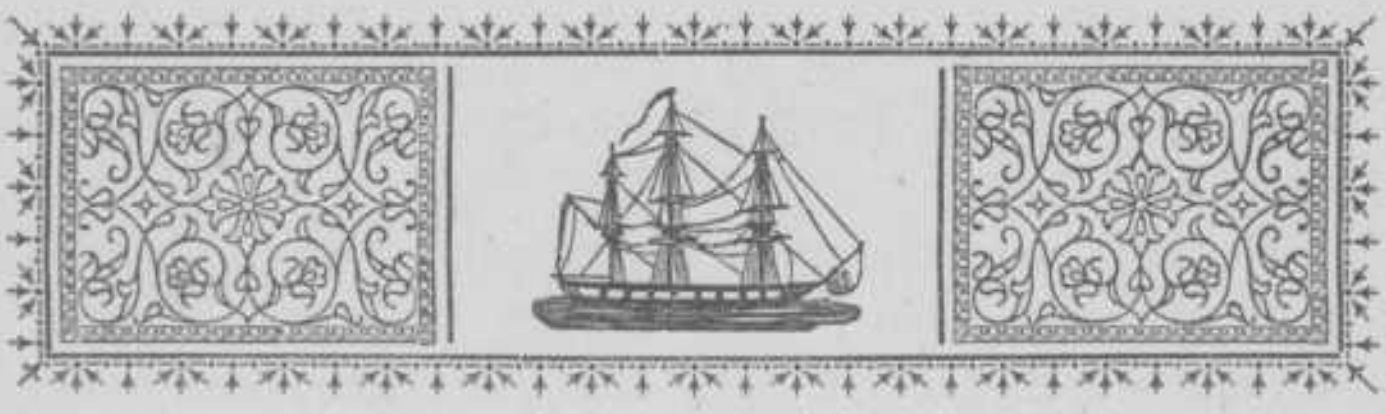

Zeerooverij op de Wadden in de 16e eeuw.

Er zijn van die woorden in de taal der menschen, die men niet zonder huivering en schrik kan noemen; van die woorden, die ons alleen door den enkelen klank een tooneel van jammer en ellende voor den geest roepen en die in zich zelve voor ons een gansche schakel van verderf en ongeluk voor land en volk vertegenwoordigen. Zulke woorden zijn: *oproer*, *overstrooming*, *oorlog* en vele andere. Aan den anderen kant zijn er ook van die woorden, die men thans met meer kalmte en gemoedsrust op de lippen neemt, niet omdat de zaak zelve, die zij aanwijzen, iets van hare verschrikkelijkheid heeft verloren of met den tijd hare scherpste kanten heeft afgesleten, maar omdat de feiten, die met dat eene woord worden uitgedrukt, ons nog slechts bij name bekend zijn, daar zij voor ons nog alleen leven, 't zij in de geschiedenis of overlevering van ons volk, 't zij in de reisverhalen van hen, die, als Odysseus, „veler menschen streken aanschouwde en kende hun volksaard."

Tot zulke woorden behoort ongetwijfeld ook *zeerooverij*, dat de lezer als opschrift boven dit stukje ziet staan.

De 19de eeuwsche mensch verplaatst zich, bij 't hooren van dat woord 't zij in het verleden, 't zij in andere wereldstreken. Hij herinnert zich, dat in de grijze oudheid de zeerooverij gansch niet onbekend was — het was immers een zeeroover, die aan Alexander den Groote verweet, dat er tusschen hen beiden eigenlijk geen verschil bestond —, dat de Romeinen zooveel last van hen hadden, dat een Pompejus, de beste veldheer, dien de republiek toen had, noodig was om de zee van hen te zuiveren. Hij denkt aan de ruwe Noormannen, die 2 eeuwen lang de lage landen aan de zee brandschatten en hier zelfs rijken stichtten. Hij weet van de Watergeuzen, die al hebben zij ook den hoeksteen gelegd voor onze onafhankelijkheid, toch in hun geheele optreden de vaste karaktertrekken van zeeroovers vertoonen van alle tijden en plaatsen: roof en plundering. En wie, die ooit met het leven van onzen de Ruyter heeft kennis gemaakt, is onbekend met den grooten last, dien onze koopvaardijvloot van de Duinkerker kapers en van de Algerijnen ondervond? Leeft ook niet het bombardement van Algiers voort in de herinnering des volks? En, al is de zeerooverij uit onze naaste buurt gelukkig verdwenen, hebben wij niet in Atjeh, de wondeplek onzer Indische bezittingen, de voortdurende herinnering, dat ze ook in onzen tijd nog niet tot de geschiedenis behoort? Maar bij al deze herinneringen blijft men zijn gemoedsrust be-

waren. Wij kennen dat alles te veel uit boeken of uit verhalen. Maar wij kunnen ons nauwelijks meer in een tijd verplaatsen, toen de landzaat elk oogenblik gevaar liep, have en goed door plundering te zien verwoest, toen de kerken overgevuld waren met de beangstigde schare, die schier geen ander gebed kende dan: Heer! verlos ons van de Noormannen! Wij kunnen het ons bijna niet meer voorstellen, hoe telkens zwaargewapende convoijen noodig waren om de rijkbevrachte schepen der roemrijke Republiek der Geuniëerde Provinciën over de gevaarlijkste plaatsen te begeleiden. Wij zijn het vergeten, dat eens de vader van onzen Tromp er zijn halve vermogen voor zou hebben willen geven, wanneer hij de Maas kon binnenzeilen met Simon den Danser, den beruchten zeeschuimer, aan zijn ra.

Ook ons gewest, Groningen, bleef in oude tijden niet van zeerooverij verschoond. Telkens wanneer de stad Groningen in de twisten, die in de 15de eeuw het machtige Hanze-verbond schokten, betrokken was — en dat was meestal het geval — vinden wij melding gemaakt van aanrandingen van schepen op de Wadden. De gelegenheid was hier bij uitstek gunstig. Steeds toch lagen de Hanzesteden, waaronder ook Groningen behoorde, met elkander overhoop; steeds vonden de zeeroovers steun bij de eene stad, zoo een andere er maar schade bij leed; steeds vonden zij een geschikte marktplaats voor door hen geroofde goederen, zoo die maar afkomstig waren van de schepen van een naburige en dus vijandige handelsstad. Zoo kon de

zeerooverij welig bloeien op onze Nederduitsche kusten van het Vlie tot de Eider. Zoo vinden we in 't laatst der 14de eeuw van de victaliebroeders melding gemaakt, ook likedeelers genoemd naar het gelijkelijk verdeelen, dat bij hen in praktijk was [1]), die dus de communisten der 14de eeuw zijn geweest. Wij hebben verhalen van den vermaarden Stortenbeker, bij wiens gevangenneming men een reusachtigen beker vond met het bekende opschrift:

Ick joncker Sissingha
Van Groningha
Dronck dees hensa
In een flensa
Door mijn kraga
In mijn maga.

In 't laatst van de 15de eeuw hield hier op onze kusten de beruchte Heijne de Groote verschrikkelijk huis [2]). En zoo vinden wij in den tijd, waarop wij het oog gevestigd hebben — het midden der 16de eeuw — melding gemaakt van Eylart Quaderx en Thomas Pauwels, alias Luchtemaker [3]), als rooverkapiteins [4]).

Het was dan in de dagen, toen keizer Karel V, verzwakt en gebroken voor zijn tijd, zijn regeering met een oorlog met Frankrijk moest besluiten, die hem zelf veel last, maar zijn zoon en opvolger Philips II

(1) Zie Dr. J. B. Schepers, Groningen als Hanzestad, pag. 39.

(2) Zie over dezen Heijne een artikel van Mr. H. O. Feith in den Gron. Volksalm. 1845.

(3) Of de tijdgenooten met dit *Luchtemaker* hetzelfde bedoelden, wat wij door *windmaker* uitdrukken, durf ik niet beslissen.

(4) Mijne bronnen zijn geweest 2 bundels brieven en stukken van het Oud-Archief van Groningen: 1554 no. 15 en 1556 no. 17 en bovendien nog de Stadsrekening en de Raadsresolutiën van 1553 en volgende jaren.

veel roem bezorgde, toen bij St. Quentin en Grevelingen de Franschen met schade en schande in hun land werden teruggejaagd. Een van de middelen, door den Franschen koning aangewend om zijn vijand te kwellen, was het onder zijne bescherming nemen van de zeeroovers, die hier in de Wadden verblijf hielden. Wij hebben een brief, waarin koning Hendrik II „allen unszen stadholdern, regenten, amyralen, underamyralen, balyuwen, seneschalen, prevosten, oversten unszres krijgsvolcks, ook houbtluden, befelhebbern unszer porten und havenen, pilaten, schepesmesteren und alle anderen officieren, undersaten und leve getruwen" beveelt „unszen leven ende getruwen Thomas und Elerd" als goede vrienden te beschouwen. Hij geeft hun vrijen toegang tot al zijne havens „und nemen und stellen se derhalv in unsze beschuttynghe und sauvegarde." Dat geschiedde reeds 2 Maart 1551.

Het kon wel niet anders of een bescherming, als haar hier door den Franschen koning beloofd werd, moest de zeerooverij op onze kusten op schrikbarende wijze doen toenemen. En de zaak werd voor onze voorouders nog erger, daar gravin Anna van Oost-Friesland de piraten in hare havens duldde, ja hen zelfs heimelijk ondersteunde. Telkens hooren wij dan ook klachten over verliezen door onze stad geleden, over buitgemaakte goederen en geplunderde schepen, waarbij echter dikwijls de komische kant niet ontbreekt.

Burgemeesteren en Raad worden overstroomd met bezwaarschriften over de onveiligheid op de Eems. Zoo 17 Juni 1553 een request, waarbij evenwel geen

bijzonderheden worden vermeld. Typisch voor den tijd is evenwel de vinnige strijd, waartoe het aanleiding gaf in den boezem van het stadsbestuur. „Borghemesteren ende Radt, Taelmans van der geswoeren meente ende bouwmesteren van de ghilden," die te zamen het stadsbestuur vormden, stelden een „ordinantie" vast om een schip tegen het toenemend kwaad uit te rusten. Doch men had buiten de gilden gerekend. Zij, die de democratie vertegenwoordigden, grepen gretig elken hefboom ter hand, waarmede zij het gezag van den aristocratischen Raad konden doen wankelen. Hunne oldermans vroegen inzage van de „ordinantie", „dewijle de ghemeente daer in grote beswaerte ende criminatie makede." Het werd eerst geweigerd met een beroep op de alwijsheid van den Raad. Bovendien zou dat den schijn 'geven, alsof alle Raadsbesluiten door de gilden moesten worden goedgekeurd, „twelcke up ghenen reden stonde." Doch de gilden stonden op hun stuk. Eindelijk „na langen berade" stond de Raad toe, dat de „ordinantie" aan de oldermans der gilden werd voorgelezen, maar met de uitdrukkelijke verzekering, dat het „een groot exempel was", dus iets zeer buitengewoons. „Na langhe kijvens ende ropens" kwamen de gilden tot het besluit, dat ze „grote beswaringhe" er in hadden en er niet in konden „consenteren." Doch nu werd de Raad kregel over zooveel aanmatiging. Hij verklaarde dat het besluit gevallen was tot uitrusting van een schip. Er werd zelfs voorgesteld alles blauw blauw te laten en niets te doen uit wraak tegen de kooplieden der

gilden, „doch om des ghemenen besten willen hefft men dat gelaten", zegt het verslag zeer vaderlijk.

De klachten hielden echter met dat besluit van den Raad niet op. Reeds 10 dagen daarna vertellen de „schippers samptlick van Groninge", dat Eylart ligt „in Lesemer Broke [1]) uth dem wege under dem wilgen an dem dike." Hij woont 's nachts in een huis daar dicht bij. Zijn stelling wordt met geschut verdedigd. Er liggen nu schepen op de Wezer, die niet durven uitzeilen. De schippers smeken Groningen bij Bremen stappen te willen doen, „dat de ehren strom frïen wolden." Burgemeesteren schreven over de zaak aan Bremen. Doch dit hield zich onnoozel. Het kon zich niet begrijpen, „dat up unszen frijen Weszerstrome wedder alle byllicheydt, foge unde recht" zulke dingen konden voorkomen. Het komt meer voor, dat wat voor den een zoo duidelijk is als de dag, door de tegenpartij voor onmogelijk verklaard wordt.

Van hoeveel belang het voor onze zeeroovers was, dat hun aanvoerder kaperbrieven van den Franschen koning bezat, kan blijken uit het volgende voorval.

In den zomer van 1553 zaten te Groningen gevangen Hayink Sybolts en Brant Ytsens, twee zeeroovers. Op hun verzoek gaf de Raad hun verlof aan Eylart, hun kapitein, te schrijven om een copie van zijn bestellingsbrief. De beide gevangenen waren blijkbaar zeer bevreesd voor hun leven; zij smeken hun aanvoerder de copie toch niet te weigeren, want dan zijn zij „arme helden" verloren. Zij herinneren hem er

(1) Blijkens het volgende moet dit bij den Wezermond zijn.

aan, dat zij zijn bestellingsbrief gezien hebben, ja zelfs heeft hij er twee „eener in Franczoys ende dander in Duytsch." Zij dringen op spoed aan. Bovendien stuurt Sybolts in zijn angst nog een brief aan zijn broeder en Ytsens een aan zijn zwager, met verzoek zich in hun belang tot Eylart te wenden.

Doch deze bekommerde zich weinig om zijne rotgenooten. Hij vermoedde, zooals weldra bleek, terecht, dat de stad hen toch geen kwaad zou durven doen, uit vrees voor zijn wraak. Hij trad dan ook dadelijk krachtig tegen de stad op. In December klagen de schippers weer, dat „verganghen somer ende harfsst" de zeeroovers weer erg op de Eems hebben huisgehouden. Zij voegen daarbij inderdaad ernstige grieven tegen de gravin van Oostfriesland. Zij zeggen, dat de geroofde goederen in 't openbaar te Emden worden verkocht. Zoo heeft b.v. een zekere „Boye van Groningen, Karsthien Mulers swager" 18 ton gezouten visch gekocht. Dan zijn er bekende zeeroovers, die „onbeleth, onbespeert, vrij ende openbaer" in Emden wonen. Nog erger. Toen zij laatst eens twee van deze „boeven" in handen kregen, hebben zij ze overgegeven in handen van den Drost van Norden, om ze naar bevind van zaken te straffen „alsoe men seerovers behoerde tdoen." En wat deed nu de Drost? Hoewel zij hunne schuld openlijk beleden hadden, liet hij hen weer loopen en nu wonen ze vrij en blij in Oostfriesland.

Maar met onwillige honden is het kwaad hazen vangen en met onwillige buren als Oostfriesland en

Bremen is het nog kwader zeeroovers vangen. Dat het niet aan Groningen lag is duidelijk. Het blijkt uit de stadsrekeningen, dat een paar schepen met bemanning in dienst werden genomen tegen de zeeroovers. De „onkosten der uthrustynghe tegen de seerovers" over 1553 bedroegen 529 rijders 29 stuvers. Ook werd tot bestrijding dier onkosten, een tol, de „Rutertol", geheven, die in dat jaar 303 rijders, 11 st. en 3 placken opbracht. Doch het gaf zeer weinig resultaat.

Reeds Maart 1554 is volgens de stadsrekeningen „een gesant gewest tho Emden um tho verhoeren van etlycke seerovers." Wat dat eigenlijk geweest is, blijkt niet.

Intusschen zaten Sybolts en Ytsens nog steeds gevangen. Ook Thomas Pauwels zelve geraakte in de handen der stad en nog een ander, Bannyck Reymers. Ze zaten „up Heerpoorte." Vooral met de vangst van Pauwels kon de stad zich gelukwenschen. Vreemd is het daarom, dat hij in Juni reeds weer werd losgelaten, nadat hij tweemaal een bezoek had gehad van „mester Huybert de scharprichter," zeker niet om gezellig een uurtje met hem te praten, maar zeer waarschijnlijk om hem te pijnigen of hem als souvenir het stadswapen op den rug mede te geven. Daarna werd hij op vrije voeten gesteld. Zonderling in onze oogen, die gewoon zijn, dat misdadigers voor eenigen tijd voor de maatschappij onschadelijk worden gemaakt. „Juist evenzoo deden wij ook," zou een Groninger uit de 16de eeuw ons geantwoord hebben. En van zijn standpunt had hij gelijk. Immers wij moeten niet vergeten, dat hij met „maatschappij" slechts „Gronin-

gen" bedoelde. Zoo de misdadiger de stad maar uit was, had de regeering voldoende voor de rust en veiligheid der burgerij gezorgd. Wat hij buiten hare jurisdictie deed, ging de stad niet aan.

Deze wijze van handelen had bij zeeroovers wel eenig bezwaar en de kwade gevolgen bleven niet uit. Al spoedig [1]) komt schipper Herman Helleman in de stad met het bericht, dat Thomas hem had verrast „upt wat" 's nachts met een goed gewapend schip. De roovers dwongen hem licht te maken „myt slaghen, want hi eerstmael versekerde gheen thonder tho hebben." Doch de roovers waren zeer teleurgesteld over de vangst. Ze vonden slechts zand en ballast. Het schip, waarmede ze gekomen waren, lieten ze „voer wynt ende waghen" wegdrijven, nadat ze het eerst van „twe seylen, dat ene loetswart ende tander wyt en etlycke lijnen" hadden ontdaan. Daarop moest de schipper vuur aanmaken en twee hammen koken, daar de roovers geen „roede ende ongaer" ham wilden hebben, misschien onbewust bevreesd voor trichinen. Ook droge visch moest hij koken en hij werd voor al zijn diensten nog beloond met „schemper ende spotlijken reden." Zoo bleven ze twee dagen ronddrijven. Eindelijk werden Helleman en zijn knechts gedwongen de roovers bij Vierhuizen naar 't strand te dragen, waarna ze verdwenen waren.

Dat alles was een wraakneming van de piraten op Groningen, dat nu „bijkants een jaerlanck" twee hunner

(1) Er staat 29 Mei, doch dat is met 't oog op 't bovenstaand feit, dat Pauwels in Juni eerst vrijgelaten is, onmogelijk.

makkers gevangen hield. Kort daarop vinden we berichten, dat Eylart Quaderx, hun hoofdman, te Emden verschillende bewijzen van vriendschap ontvangt als „en verdell wijn en bremer bier." Tot zijne bescherming lagen er 7 Fransche oorlogsschepen op de Eems en ook Denemarken steunde hem. Hij zette dan ook zijne heldendaden ter zee met steeds grooter brutaliteit voort. 25 Juni 1554 viel hij een Groninger schipper, Albert Luijtkes, aan tusschen Wester- en Ooster-Eems met een schip, dat hij (zooals later bleek) op „Borckmer oghe" had buitgemaakt. Dat laatste was een goede vangst voor hem geweest; het was een driemaster, bemand met 300 man, met goed geschut en ander „gheweer" ruimschoots voorzien. Bovendien had hij nog 4 schepen bij zich, die hij vlak bij Delfzijl genomen had. Evenals in de oudheid bij groote slachtingen volgens de geschiedschrijvers steeds één man overbleef, om het bericht naar de vaderstad te brengen, zoo zond nu ook Eylart den schipper weg om in Groningen zijn nood te klagen. Hij vertelde daar, dat Eylart alle Groningers uitdaagt en hen op alle Groninger wateren dreigt te vervolgen.

Dat scheen de Stadsregeering toch wat al te brutaal. Krachtige maatregelen werden genomen om deze onbehoorlijkheden te keer te gaan. In de stadsrekeningen, die voor dergelijke bijzonderheden onwaardeerbare bronnen zijn, vinden we op 6 Juli betaald aan Thonnys Claesz „voer dat gebruick sijns schips nha de seerovers" 1 Rijd., 19 st., 1 pl. Verder 7 Juli „betaelt den schipper van Delfsijl, de mit sijn schip ge-

voert hadde etlycke geschut" 15 st. En 8 Juli aan Johan Kremer, „dat he van allerleije unkosten up de uthrustinge mit de oerlochschepe tegen Eylart Quadercks ende den Luchtemaker gedaen sal hebben" 39 Rijd., 26 st., 1 pl. Ten slotte 21 Juli aan Thomas Berens de schipper, „de dat geschut wtgevoert hadde nae den Delfsijl na de seerovers" 1 Rijd., 9 st., 1 pl. Men ziet, de zaak werd flink aangepakt.

Daarbij bleef het niet. Den 31^en^ Juli schreef Groningen een brief aan gravin Anna van Oost-Friesland, waarin het haar er op wijst, dat de zeerooverij op de Eems, dus op haar gebied, op onrustbarende wijze toeneemt. Als hoofdman wordt hier genoemd Thomas van Hamme alias Luchtemaker, die tegen iedereen „viantlijke handell ende gewalt" pleegt.

De Raad van de stad haalt de zaak diep op; van de bovengenoemde euveldaden is geen sprake; alleen herinnert hij de gravin er aan, dat „anno 1552 2 daghe voer St. Andries tho mydzomer" deze Luchtemaker een burger van Groningen Willem Willemsz heeft aangevallen en beroofd. Met dat schip had hij weer een ander genomen, eveneens met goederen voor Groningen bevracht, o.a. „solt, gort ende vlasch." Kan de „Edele ende Wolgeborne Vrouwe" daar nu niets aan doen?

Wat de gravin antwoordde, blijkt niet; maar wat ze ook geantwoord heeft, de zeerooverij verminderde niet. De stad bleek machteloos tegenover vijanden, die beschermd werden door Frankrijk. Van den keizer, den heer van Groningen, bemerken we in deze geheele

geschiedenis niets. De machtige, in wiens rijk de zon niet onderging, had toen de handen vol in het Duitsche Rijk, waar de godsdienstoorlog nog steeds de toestanden onzeker maakte, en met den oorlog tegen Frankrijk, die hem belette aan zoo ver afgelegen gewesten, hulp te bieden.

Nog in 't zelfde jaar 1554 vinden we weer een request van „gemene coopluden ende schipperen." Zij vertellen, dat op de Wezer Groninger schippers liggen, die niet durven uitzeilen, daar Eylart den mond versperd houdt. Zij vragen aan Groningen, dat het Bremen „hyraff ernstlyck wille vermanen ende to schrijven," dat ze hun stroom veilig houden en de zeeroovers niet „lijden noch toevlucht offt onderholdt gestaden." Zij beroepen er zich op, dat Groningen en Bremen beide Hanzesteden zijn en „derhalve (als den Ansesteden toesteet) malcander verplichtet de stroemen, straten ende stegen elck int sijne te vrijene." Blijkbaar steunde Bremen den vermetelen Eylart, natuurlijk uit handelsnaijver tegen Groningen.

In het volgende jaar hebben we niet zoovele berichten over de zeerooverij als tot dusverre. Een enkele aanteekening uit de Resolutiën bewijst evenwel, dat ze nog niet beteugeld waren. Zoo wordt 7 Augustus 1555 vermeld, dat „twee schepen myt botter ende kese van Eylart ende den Franschoysen ghenomen weren". Eylart eischte 700 daalders losgeld voor beide schepen, die zeker veel meer waard geweest zijn, en de stad zag zich genoodzaakt te betalen.

Eerst in 1556 hooren we weer nadere bijzonderheden.

Den 18^en^ Januari komt een adres in van schippers en visschers „uwe schamel denaren ende getrowe ondersaten" over Eylart's euveldaden op de Eems. De Raad zette nu spoed achter de zaak. Reeds den 20sten ging er een brief naar gravin Anna met dezelfde klachten van vroeger. Reeds den 27sten kwam er antwoord. De gravin houdt zich natuurlijk volkomen onschuldig. Zij heeft altijd gezorgd, zegt ze, dat op hare stroomen en kusten geen zeerooverij voorkwam; altijd heeft ze hare landen van dit kwaad weten te zuiveren. Nog nooit is haar een bericht ter oore gekomen, dat Eylart in hare havens veiligheid vond of ondersteuning genoot. Ze is er geheel onschuldig aan.

Talleyrand heeft gezegd, dat de taal uitgevonden is om zijne gedachten te verbergen; zoo gravin Anna bij den sluwen diplomaat les genomen had, zou ze niet met een onschuldiger gelaat grover onwaarheden kunnen vertellen dan ze hier den Groningers voor oogen houdt. Het slot van dien brief wijst ons den weg, in hoeverre wij dat alles voor goede munt kunnen opnemen. Neen, de zeeroovers beschermt Anna niet, maar dat „in onsen weduwlijcken staet" dienaren van den koning van Frankrijk in hare havens toevlucht en ondersteuning vinden, dat is niet meer dan hoffelijk en beleefd. De gravin zegt: er zijn geen zeeroovers, maar wel kapers, 't geen voor Groningen wel op 't zelfde zal zijn neergekomen. En met dat bericht kon de stad zich tevreden stellen.

Het kan ons niet verwonderen, dat we ook in 1556 vernemen, dat in Oostfriesland nog steeds goederen,

door Eylart geroofd, opgekocht en aangebracht worden. Verdere berichten omtrent de zeerooverij heb ik in dat jaar niet kunnen opsporen, maar dat er geen einde was gekomen aan dat kwaad, kunnen we lezen in de stadsrekeningen, waar we aan een „huesman bij den Dam, die wachten solde op tydinghe van Eylerdt Quaedercks" een daalder betaald vinden (naar gissing Februari).

Het volgende jaar tastte Groningen krachtig door om aan het toenemend euvel voor goed den kop in te drukken. In het najaar van 1557 schafte de stad 3 oorlogschepen aan met volledige uitrusting; verder „19 vyerendel omme kruet in te doene up die schepe"; dan werd kruit en lood aangeschaft; er staat een post voor het schoonmaken van „ytlicke slachzweerde, harnassen, zweertstaven unde knevelspete". Misschien staat hiermede nog een andere post in verband: „3 kranemeesters hebben upghewendt 5 stucke gescuttes van Rotgers scijp", doch daar alle verdere toelichting ontbreekt, is het niet uit te maken of dat met de zeerooverij in verband staat.

Hier laten mijne bronnen mij in den steek, wat betreft de zeerooverij op onze kusten Wat er verder van den Luchtemaker en van Eylart is geworden, heb ik niet kunnen opsporen. Onze oude Wiarda, de geschiedschrijver van Oostfriesland, vertelt, [1]) dat Luchtemaker met Fransche hulp het de gravin Anna zeer lastig maakte en den handel van Emden zeer benadeelde. Hij put dat bericht uit Beninga en Emmius: maar wij hebben boven gezien, dat gravin

(1) Ostfriesische Geschichte III, blz. 57.

Anna een geheel andere politieke gedragslijn volgde en integendeel de zeeroovers steunde. Wij hebben redenen het bericht van Wiarda te wantrouwen; waar de rekeningen en de authentieke acten zoo duidelijk spreken, kan het gezag der kroniekschrijvers geen daarmede strijdige voorstelling der zaken dekken.

Wiarda vermeldt ook, dat de Luchtemaker, tegen wien zijn eigen volk in opstand gekomen was, daarbij gewond werd. Van Eylart weet hij niets. Doch wij behoeven ook niet benieuwd te zijn naar den afloop dezer geschiedenis, daar die zonder eenig bericht wel te gissen is. Of is het gewaagd het ontbreken van eenige aanwijzing omtrent de zeerooverij in verband te brengen met de verpletterende slagen, die Frankrijk troffen te St. Quentin in 1557 en te Grevelingen in 1558. Is het niet waarschijnlijk en natuurlijk, dat de vrede het volgende jaar te Cateau-Cambrésis gesloten tusschen den Franschen koning en onzen heer Philips II, ook de Fransche kapers van de zee deed verdwijnen, dat met de oorzaak tevens het gevolg te niet ging.

Eylart en zijne bentgenooten zijn schier de laatste zeeroovers geweest, die onze kusten hebben geteisterd. Want, waar in lateren tijd nog gesproken wordt van zeerooverij, zijn het Watergeuzen. Doch dat kwaad was natuurlijk spoedig geleden, toen Groningen zich bij de Unie voegde. En sedert ons gewest deel uitmaakt van het onafhankelijke Nederland, zijn de zeeroovers uit onze geschiedboeken verdwenen.

Groningen. H. BRUGMANS.

Litt. neerl. docts.

Een kerkelijk waschbekken uit de 12e eeuw in het Museum te Groningen.

In Februari 1891 werd bij het graven van de fundamenten voor een nieuw zuiverhuis op het terrein der gasfabriek van de gemeente Groningen op eene diepte van ± 1 ½ M. door de werklieden een metalen schotel opgedolven. Nadat deze schotel van de klei, welke zich daaraan had vastgehecht, was gezuiverd, bleek het een bekken te zijn, vervaardigd van rood koper, zwaar met hooggekleurd goud verguld en met tal van figuren en opschriften voorzien. Na eenige omzwerving kwam deze schotel in eigendom aan het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen. Als redacteur van den Groningschen Volksalmanak en als secretaris van het Museum meen ik den lezers van ons jaarboekje geen ondienst te bewijzen met eene beschrijving van dit merkwaardige voorwerp, hetwelk

om eene uitdrukking van kermisreclame te gebruiken „eenig in Nederland is."

De schotel, welks vorm in perspectief bovenstaande houtgravure te aanschouwen geeft, heeft zonder den

rand eene doorsnede van 27.5 cM., met den rand eene doorsnede van 29.5 c.M. en is diep 5.5 c.M. Uiterlijk zoude men aan hem niet den hoogen leeftijd geven, op welken hij, zooals hieronder blijken zal, in werkelijk kan bogen. Het goud (van de beste kwaliteit volgens een deskundige) bedekt op eene enkele plek na den geheelen schotel aan binnen- en buitenzijde. Slechts op ééne plaats komt het rood koper te voorschijn, terwijl een gaatje in den bodem ter grootte van 0.5 c.M. in doorsnede vermoedelijk de oorzaak is, dat dit voorwerp buiten gebruik is gesteld en in den bodem is verzeild. Tal van vragen rijzen bij het bekijken van dit voorwerp onwillekeurig bij den aanschouwer op. Uit welken tijd dagteekent het, wat beteekenen de figuren en woorden op den schotel gegraveerd, waar is het voorwerp vervaardigd, tot welk doel is het oudtijds bestemd geweest, hoe komt deze in zulk een afgelegen onbewoond stadsgedeelte, als het terrein achter de gasfabriek, in den grond verdwaald, enz.

Ik zal trachten op al die vragen een antwoord te geven.

Laat ik beginnen met de mededeeling, dat voor een tiental jaren de beantwoording dier vragen vrij wat moeilijker, zoo niet onmogelijk zou zijn geweest. In 1883 vestigde een duitsch geleerde, J. Aldenkirchen [1]), de aandacht op drie merkwaardige „liturgische Schüsseln", welke zich bevinden in het museum te Trier, in de Dom te Xanten en in het bezit van een parti-

(1) J. Aldenkirchen »Drei liturgischen Schüsseln des Mittelalters" in Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande. Heft LXXV, Seite 54—79 Bonn 1883, (met afbeeldingen.)

culier te Aken. Deze schotels, van verguld koper en in vorm en grootte overeenkomende met den Groningschen schotel, zijn met beelden en inscriptiën rijk versierd. Bevat de schotel van Trier in zes voorstellingen de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan, die van Xanten vertoont eene symbolische voorstelling van de zeven gaven van den heiligen Geest, terwijl die van Aken in sierlijke teekeningen de bekende legende van den marteldood der elfduizend heilige maagden van Keulen te aanschouwen geeft. Op gronden, ontleend aan den ouden vorm der letters van de inscriptiën, aan de voorstelling der heiligen en aan de teekening der beelden en versieringen of, gelijk onze Duitsche geleerde met de zijn volk eigene voorliefde voor geleerde termen het uitdrukt „epigraphisch, archäologisch, hagiographisch und ikonographisch," wordt aangetoond, dat deze schotels zijn vervaardigd in de 11e of 12e eeuw. Wat de oorspronkelijke bestemming dezer voorwerpen betreft, komt Aldenkirchen tot de slotsom, dat deze schotels hebben dienst gedaan in de kerken om daarin de heilige olie op te dragen bij zalvingen en andere kerkelijke plechtigheden.

Reeds was ik voornemens ten opzichte van den Groningschen schotel mij aan het bovengenoemd resultaat der inderdaad grondige onderzoekingen van den heer Aldenkirchen aan te sluiten, hoewel de beteekenis der woorden op dien schotel mij en anderen nog altijd duister bleef. Doch ziet, het toeval was mij gunstig. Bij een bezoek in Augustus aan het museum van oudheidkunde der stad Gent viel mijn oog op twee schotels,

welke veel, zeer veel overeenkomst met den Groningschen schotel vertoonden. Dezelfde vorm, grootte en kleur niet alleen, doch nagenoeg dezelfde figuren, kringen en versieringen waren de bewijzen voor die overeenkomst. Dat ik terstond de nummers van deze voorwerpen opteekende en mij tot den bewaarder [1]) van het museum, den heer Herman van Duyse, wendde, zal een ieder zich kunnen voorstellen. Met ongemeene welwillenheid beantwoordde de heer van Duyse mijne vragen en op hoogst aangename wijze wisselden wij per brief van gedachten. Niet alleen, dat de heer van Duyse mij wees op eene verhandeling [2]) van den baron J. Béthune de Villers over deze schotels, ook eene eigen onuitgegeven studie van zijne hand werd mij ter inzage gezonden. Zijne opmerkingen over de opschriften van den te Groningen gevonden schotel kwamen mij uitstekend te stade, ik heb er een nuttig en dankbaar gebruik van gemaakt.

De Gentsche schotels zijn in 1885 opgedolven bij het graven in de rivier in de nabijheid van eene oude brug. Zij behooren klaarblijkelijk bij elkaar en verschillen in hoofdzaak alleen hierin, dat de eene schotel blijkens woorden en beelden eene voorstelling geeft van de zonden, de andere van de deugden der menschheid.

Ik keer nu tot onzen Groningschen schotel terug. Gelijk is gezegd, is deze ongeveer gelijk aan den

---

(1) Wij Nederlanders spreken van een conservator, de Vlamen in hun strijd voor behoud en ontwikkeling der Nederlandsche taal gebruiken terecht een woord van zuiver Nederlandschen oorsprong.

(2) Getiteld: Les »bassins liturgiques" par le baron J. Béthune de Villers (Revue de l'art chrétien, Tome IV 3me livraison 1886.)

Gentschen schotel, men zou kunnen zeggen de Groningsche schotel heeft de voorstellingen der beide Gentsche schotels in ééne voorstelling teruggegeven. Het middenbeeld vertoont Christus, de figuren in de beide handen zijn twee boeken, het Oude en het Nieuwe Testament [1]).

Rondom zijn in vijf halve bogen borstbeelden van menschen geplaatst, daarboven in grootere halve bogen bevatten cirkels de namen van deugden en ondeugden. De opschriften met de verklaringen en de tusschen ( ) geplaatste vertalingen zijn de volgende:

I N M
V N D
inmundicia.
(*onreinheid.*)

M A
L I E
malicia.
(*boosheid.*)

E B R
I E T
ebrietas.
(*dronkenschap.*)

F R A
V S
fraus.
(*bedrog.*)

C A S
T I T
castitas.
(*kuischheid.*)

E M V
L A T
emulatio.
(*afgunst.*)

R E
C C A
peccatum.
(*zonde.*)

C O N
T E N
contentio.
(*ijver.*)

O D L
V S
dolus.
(*bedrog.*)

---

(1) Ik meen voor het doel van onzen almanak te kunnen volstaan met het mededeelen der resultaten van mijn onderzoek, zoowel wat de verklaring der beelden als der woorden betreft. Wie kennis wil maken met de wijze, waarop die resultaten zijn verkregen, verwijs ik naar eene eerlang te verschijnen uitvoeriger verhandeling van mijne hand in een der Duitsche tijdschriften over oudheidkunde.

P E
C C A
peccatum.
(*zonde.*)

P R I
V M
odium.
(*haat.*)

O D L
V S
dolus.
(*bedrog.*)

D I S
C I P
disciplina.
(*kennis.*)

T R I
S A I
tristitia.
(*droefgeestigheid of ernst.*)

C O N T
N I E
continentia.
(*matigheid.*)

Men zal hebben opgemerkt, dat bij deze bonte rij van goede en slechte eigenschappen de zonden in aantal de deugden overtreffen. Ook worden enkele eigenschappen als peccatum en dolus twee malen vermeld, terwijl bij andere woorden het juiste woord onmogelijk zou te vinden zijn geweest, indien niet een der Gentsche schotels voor dat woord inkortingen bevatte, welke beter het bedoelde woord laten doorschemeren. Door een en ander word ik bevestigd in de gevolgtrekking, welke ook de h.h. van Duyse en de Béthune hebben gemaakt, dat deze schotels zijn vervaardigd door werklieden, die geen latijn kenden en de woorden hebben ingekort naarmate hun geschikt voorkwam, terwijl zij daarbij onbewust fouten in de letters maakten. Ik zou zelfs verder willen gaan ten opzichte van den Groningschen schotel door te beweren, dat de werkman, onbekend met de beteekenis der woorden, die woorden heeft neergezet zonder op volgorde te letten, meer

om aan dien schotel eene versiering te geven overeenkomende met andere dergelijke schotels.

Is deze bewering juist, dan doet deze eenigszins schade aan eene verklaring van de geheele voorstelling van onzen schotel, welke bij mij oprijst. Die verklaring is deze, dat Christus in het midden wordt omringd door de menschen (voorgesteld door de borstbeelden), de dragers der deugden en der zonden.

De verdere versieringen zijn van romaanschen aard, terwijl de beelden der menschen en de lotusbloemen, welke zich tusschen de cirkels vertoonen, aan oosterschen, bepaaldelijk egyptischen invloed doen denken. Die versieringen en de vorm der letters geven duidelijk aan, dat de schotel is vervaardigd in de 12e of 13e eeuw. Deskundige vakmannen, die de wijze van bewerking van de versieringen nauwkeurig in oogenschouw namen, hebben mij verklaard, dat de 12e eeuwsche werkman dit niet met een graveernaald, doch met een kleinen door een hamer voortgedreven beitel heeft tot stand gebracht [1]).

Was die werkman een Groninger? Ik geloof met beslistheid ontkennend te moeten antwoorden, de groote overeenkomst met de Gentsche schotels zou dan moeilijk zijn te verklaren. Wij zagen reeds, dat de drie duitsche schotels alle afkomstig zijn uit de Rijnstreken, terwijl de Béthune zijne bewijzen geeft voor de herkomst der Gentsche schotels mede uit die landen. Bekend toch is het, dat in de middeleeuwen het be-

(1) Tot ditzelfde resultaat kwam ook de Béthune ten opzichte van de bewerking der Gentsche schotels. Zie de Béthune, les bassins liturgiques pag. 20.

werken van koper, het ketelboeten, in de Rijnstreken een grooten naam had. Van Duyse wijst echter op de beroemde koperbewerkers van Dinant nabij Namen, die aanleiding hebben gegeven tot het woord „dinanderie," nog tegenwoordig in gebruik voor zeker soort van koperwerk. Voor onzen Groningschen schotel komt eene herkomst uit de Rijnstreken mij meer waarschijnlijk voor, omdat in die vroege middeleeuwen er kerkelijke en handelsbetrekkingen hebben bestaan tusschen Groningen en Westfalen en de Rijnstreken, terwijl van dergelijke betrekkingen met de Maasstreken geene sporen zijn te vinden.

Wat de sporen van egyptischen invloed in de kunstvormen der versieringen betreft, zoo rijst bij mij de vraag, of die invloed ook een gevolg kan zijn van de kruistochten dier dagen. Hebben sommige Rijnlandsche werklieden wellicht als kruisvaarders de oostersche kunst met eigen oogen aanschouwd of hebben door anderen uit het oosten medegebrachte voorwerpen wellicht aan hunnen smaak en kunstzin nieuwe denkbeelden gegeven?

Tot welk doel is deze schotel bestemd geweest? Dat het een kerkelijk doel is geweest, daarover zijn alle schrijvers, die zich met de „bassins liturgiques" hebben beziggehouden, het eens. Evenwel er waren in de kerken der middeleeuwen schotels tot verschillende doeleinden aanwezig, offerschalen, waschbekkens, sierschotels voor het altaar, schotels tot het opdragen der heilige olie, enz. Wij zagen reeds dat Aldenkirchen de drie duitsche schotels onder de laatstgenoemde soort rangschikte. De Béthune, zoowel als van Duyse, ziet

in de Gentsche schotels waschbekkens, schotels, waarin volgens den ritus der katholieke kerk de priester alvorens de mis op te dragen zijne handen moet reinigen, een voorschrift der kerk, hetwelk reeds in 347 bestond. Deze meening komt mij juist voor en zij wordt mij door voorbeelden uit onze noordelijke streken bevestigd. In de kroniek van het klooster te Aduard staat vermeld [1]) van den abt Eggerdus (1268—1287), dat hij liet gieten een koperen waschbekken, waarin de kloosterbroeders hunne handen moesten wasschen alvorens naar het altaar of aan tafel te gaan. In dat waschbekken was met romeinsche letters het volgende vers gegrift:

Sordes mentales magis ablue quam manuales,
Inficiunt tales quia plus quam materiales;
Hoc non carnales sapiunt, sed spirituales.

hetwelk in het Nederlandsch vertaald aldus luidt:

Wasch eerder de onreinheden van uwe ziel, dan van uwe handen, daar die (der ziel) meer bevlekken dan stoffelijk vuil. Dit bevroeden niet degenen, die voor hunne zinnen leven, maar wel die een geestelijk leven leiden.

Men ziet dus, dat dergelijke met woorden en spreuken versierde waschbekkens, in de latijnsche kloosterkroniek „lavacrum" geheeten en ook elders lavarium of lavatorium genoemd, in deze streken werden gebruikt, dit bewijzen ook inventarissen van kerkelijke „klenodiën" uit de 16e eeuw; in 1580 toch bezat de kerk te Cornjum

---

(1) Vitae ac gesta abbatum Adwerdensium, ed. F. Koppius, pag. 11, Gron. 1850.

„een mesken [1]) lavoir", die te Britsum „een meschen lavoir." [2])

Nog rest de vraag, hoe komt deze merkwaardige schotel in den bij ons weten onbebouwden grond achter de gasfabriek verdwaald? Een zeker antwoord is hier onmogelijk te geven, voor het opperen van een vermoeden bestaat de gelegenheid. Nemen wij den plattegrond van Groningen voor ons, dan vinden wij aan de oostzijde van het Boterdiep eene straat, welke leidt naar het terrein van de gasfabriek, deze straat heet de Jacobijnerweg. Steken wij het terrein van de gasfabriek in de richting dier straat over, dan stuiten wij op het nieuw gebouwde zuiverhuis, begeven wij ons verder in de aangeduide richting, dan komen wij aan de andere zijde der gracht weder op een weg, welke in naam en richting de voortzetting is van den Jacobijnerweg in de stad. Maken wij dien tocht op een plattegrond, welke de vesting afbeeldt, dan doorsnijden wij bij den vestingwal den Jacobijnerdwinger. Verplaatsen wij ons in de tijden, toen Groningen nog niet was uitgelegd, dus vóór het begin der 17e eeuw, dan is het duidelijk, dat de Jacobijnerweg van het Boterdiep af (even buiten de toenmalige Ebbingepoort bij de tegenwoordige Ebbingebrug) zich in oostelijke richting uitstrekte naar Noorddijk. De vindplaats van den schotel is dus aan den Jacobijnerweg.

Wanneer wij nu nog weten, dat de Jacobijner-

---

(1) mesken = messingen = metalen.

(2) Dr. J. Reitsma, Register van de geestelijke opkomsten van Oostergo, blz. 55 en 56. Leeuwarden 1888.

weg [1]) heet naar de bezittingen van het Jacobijnerkloos-ter [2]) aan dien weg, bestaande in landerijen en o.a. ook in een tichelwerk, in een stuk van 1375 [3]) „Jacopijnre deghelhuze" genoemd, dan is het vermoeden gerechtvaardigd, dat dit tichelwerk een grangia, een voorwerk, een uithof is geweest, waar monnikken of conversen [4]) woonden en zich met handenarbeid bezig hielden. Zulk een uithof zal allicht een altaar hebben gehad en nu wordt het ons duidelijk, hoe het waschbekken der monniken in de omgeving van zijne vindplaats boven de aarde is gekomen en gebruikt. Het gaatje in den bodem van het waschbekken, waardoor het niet meer voor zijne bestemming van dienst kon zijn, zal oorzaak zijn geweest, dat het voorwerp, waarvan de waarde in metaal zeer gering was, is weggeraakt of weggeworpen in een sloot. De sloot werd gedempt en het waardelooze voorwerp begraven, om eenige eeuwen later als merkwaardig voorwerp van 12e eeuwsche kunst te worden opgedolven en eene eereplaats te verwerven in het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen, zoodra dat museum door de bijdragen der liefhebbers van Groningens geschiedenis en kunst in staat is gesteld eereplaatsen aan te bieden.

Groningen, 3 *October* 1891. MR. J. A. FEITH.

---

(1) In een brief van 1420 (Driessen Mon. Gron. blz. 701) heet de Jacobijnerweg »de Bremerweg," zooals mij bij dit onderzoek is gebleken. De Jacobijnerweg loopt thans dood in de landen, doch liep vroeger door naar Noorddijk. Wanneer men nu nagaat, dat vóór pl.m. 1650 het Damsterdiep bij Groningen niet bestond en de weg naar Duitschland over Slochteren leidde, dan is, met het oog op de drukke handelsbetrekkingen tusschen Groningen en Bremen in oude tijden, de naam Bremerweg mede verklaard.

(2) Zie volgende noot en 1540 no. 48,

(3) Verzegeling 1 Mei 1375, bij Driessen Mon. Gron. blz. 701.

(4) Half wereldlijke, half geestelijke personen.

Brandschatting en klokkenroof te Zuidbroek. Aº 1568.

Na den slag bij Heiligerlee legde graaf Lodewijk van Nassau, toen hij behoefte aan geld kreeg, eene brandschatting van 6000 car.-guldens op 't Oldambt.

Onder de: „Uuthgaven van den jare 1568" der kerk te Zuidbroek komen de volgende posten voor:

Grave Lodewich van Nassauwen dorch bedwanck syner strengher mandaten ghebrocht van der karcken landthuer . . . . . 105 dalers.

Den pastoer tho hulpe ghekomen in syn brandtscattinghe grave Lodewich gegeven 3 nye rycksdalers.

Heer Johans (vicarius) brandtscattinghe betaelt . . . . . 3 daelers.

De vooghden hebben betaelt in des Drosten brandtscattinghe als allen ander karcken in den Oldenampt ééne daler.

Zooals uit de volgende aanteekening blijkt, namen 's graven benden ook twee klokken mee:

Doen Grave Lodewichs dieners quemen om onse

clocken aff tho nemen, wantse ons drie clocken wolden aff nemen, soe hebben wij pastoer en yoechden mit de meeste ghemeente seer vlijtich an de ghedeputeerden ghesolliciteert om twee clocken te mogen holden, dwelck nicht konde schien dan dorch een middell van een eerlick geschenck, en hebben nhae langhe word nich nader konnen komen dan op . . . 52 embd. gld.

Oer gegeven en ook noch hebben de sulfde mith oere diener verteert . . . . . 3 embd. gl.

Zuidbrock, Sept. '91. D.

Bijgeloof.

In dit jar 1558 hefft Onno Leeuwe up den woert mit Jan Backer und anderen bij Amelant een meerwijff geseen, schier upt droege sijnde binnen schoets, hebben mit een roer darna gescoten so dat se kreeth, dan quam weder in de diepte, und als Lewe voertfoer, so kumt dat meerwijff ant scip upscheten, lecht beide handen upt boert van den scip bij lichten dage und sach hoer allen grijselich an, alse van hem und sijn soenen Lubbert Leeuwe gehort is.

Kroniek van Johan Rengers van Ten Post, *I*, *blz.* 255.

VARIA.

Reisgelden.

Getelt an d'E. secretaris Gockinga vier Ducatons tot reysegelt van twe luyden van Campen, so hyr van seker vrouwspersoon waren misleydet, 12 gl., 12 st.

Rekening Adv.-fiscaal v. Gron. 1658.

Dno Brocardo Baronio betaelt de summa van 50 Carolus gulden in viaticum [1]) veraccordeert omme sunderlinge reden, blijckende bij ordonnantie en quitantie.

Rekening der voormalige kloostergoederen 1603.

Volgens last en ordre van mijn E.E. Heeren van den Raadt mij vervoeget na 't Oldampt omme aldaer te nemen informatie wegen het inlopen van 't solt water door Oostwolderzijl ende alsdoen bij den voerman onder weges verteert vier ende twintich st.

Aen des Heeren Drosten boden, alwaer ick des nachts gelogeert was yeder een oort rijcks vereert, dus alhijer 1 gl. 17 st. 4 pl.

Aen den voerman wegen twe dagen betaelt vijff gulden.

Compt voor des rendants vacatien zes guldens.

Rekening Adv.-fiscaal v. Gron. 1638.

---

(1) = reisgeld.

Uitoefenen van geneeskunde.

Ontfangen van zeeckeren quacksalver wegen wondinghe aen synen confrater gedaen de somme van seven guldens.

Rekening adv.-fiscaal v. Gron. 1625.

Op de requeste van Elisabeth de Mora, medicine Doctoresse om haere konst alhier te mogen exerceren.

Gehoort het rapport van de raadtsheer Schaij hebben de h. heeren Borgemesteren ende Raadt remonstrante haer versoeck ten requeste gedaen voor den tijdt van een maandt geaccordeert.

Requestboek B. en R. v. Groningen,
11 *Januari* 1697.

Mester Johan van Loeven en Joachim van Huesden, angeseen opetlick bevonden, woe se breeffkens myt selsamen letteren ende figuren den krancken gegeven ende nochtans neet vermeenden, als se selffs gesecht ende bekanth gestaen, dat de lueden daer durch solden moegen gehulpen offte genesen worden, ende nochtans daeraff gelt van den simpelen lueden genomen, leggen [1]) B. en R. mr. Joh. van Loeven en Joachim van Huesden voergemelt ten ewigen dage uuth dese stadt: quemen se oeck wederumme, sal men wijders up ende tegens hen procederen, ende voertvaeren alst behoeren sall. *Acteboek van B. en R. v. Groningen*
Vrijdag 24 *May* 1555.

---

(1) Uuthleggen = verbannen.

INHOUD.

Een enkel woord vooraf . . . . . Blz. V.
Kalender . . . . . „ VII.
Korte kroniek van provincie en stad Groningen „ XI.
Inlichtingen omtrent enkele openbare inrichtingen te Groningen, welke den beoefenaar of liefhebber van geschiedenis, oudheid-, taal- en letterkunde van de stad en prov. Groningen van dienst kunnen zijn . . . . . „ XIII.

Mengelwerk.

De grenzen van Groningen, door Prof. dr. P. J. BLOK . . . . . Blz. 1.
Het leisten, door Mr. H. O. FEITH . . „ 17.
J. WORP, door L. L. (met portret) . . . „ 33.
Wandelingen door het oude Groningen.
III. De straten en hare namen (vervolg), door Mr. J. A. FEITH (met een plattegrond en eenige houtsneden) . . . . . „ 41.
LUDOLPH SMIDS, door dr. J. A. WORP . „ 74.
De arm van Johannes den Dooper, door Prof. dr. J. REITSMA . . . . . „ 88.
Het Oldambster dialect, door A. J. SMITH „ 104.
Een langdurig proces, door Mr. C. L. P. RUTGERS . . . . . „ 121.

De Oost-Indische Compagnie verleent hulp aan het belegerde Groningen, door J. E. H. Blz. 144.

Oud-Groninger Kunst, I, door C. H. PETERS (met platen, een titelplaat en eenige romaansche sierletters) „ 145.

Zeerooverij op de Wadden in de 16e eeuw, door H. BRUGMANS . . . . . „ 191.

Een kerkelijk waschbekken uit de 12e eeuw in het Museum te Groningen, door Mr. J. A. FEITH (met eene houtsnede) . . . . „ 207.

Brandschatting en klokkenroof te Zuidbroek, Aº 1568, door D. . . . . „ 219.

Varia. (Reisgelden; uitoefenen van geneeskunde) . . „ 221.

Bladvullingen.

Beter doode Jan dan bloode Jan . . . . „ 32.

Bruiloft in 't Provinciehuis . . . . . „ 73.

Klokluiden te Garnwerd, door M. G. de B. . „ 103.

Een predikant zonder studeerkamer, door Dr. S. D. VAN VEEN . . . . . „ 190.

Bijgeloof . . . . . „ 220.

